

FoU-rapport nr. 1/2013

Krise, omstilling og vekst

– en regionanalyse av Sørlandet

Kristin Wallevik og Geir Jørgensen (red.)

Tittel: Krise, omstilling og vekst – en regionanalyse av Sørlandet

Forfattere: Kristin Wallevik, Geir Jørgensen, Christine Svarstad Helge Hernes og Michael Ricke, James Karlsen, Bjørn Tore Flåten, Arne Isaksen, Romulo Pinheiro, Barbara Zyzak og Roger Henning Normann

Rapport: FoU-rapport nr. 1/2013

ISSN-nummer (pdf): 1892-0497
ISBN-nummer (pdf): 13: 978-82-7602-211-7
ISSN-nummer (trykk): 0803-8198
ISBN-nummer (trykk): 13: 978-82-7602-210-0
Trykkeri: Kai Hansen, 4626 Kristiansand

Bestillingsinformasjon

Utgever: Agderforskning
Gimlemoen 19
N-4630 Kristiansand

Telefon: 48 01 05 20
Telefaks: 38 14 22 01
E-post: post@agderforskning.no
Hjemmeside: <http://www.agderforskning.no>

Forord

Sørlandet har et variert næringsliv med mange konkurranseutsatte bedrifter. Flere av bedriftene er internasjonalt ledende innenfor sine markeder. Mange av bedriftene har vist at de evner å omstille virksomheten slik at de forblir konkurransedyktige. Finanskrisen i 2008 var et globalt tilbakeslag som gav store ringvirkninger for de fleste land og regioner. I denne rapporten ser Agderforskning på hvordan deler av det regionale næringslivet har utviklet seg i perioden 2006-2011. Rapporten omhandler også kunnskap og kompetanse, med fokus på hvordan kunnskapsutvikling og kunnskapsoverføring skjer i bedrifter. En tredje dimensjon er hvordan regionen kan forbli en innovativ region, og her analyserer vi den regionale utviklingsmodellen sett opp mot andre regioner. Prosjektet er initiert av Victor D. Norman som en del av prosjektet *Krise, omstilling og vekst* ved NHH, hvor denne rapporten inngår som delprosjektet *Regionanalyse av Sørlandet*.

Dette prosjektet er finansiert av Skipskredittforeningens stiftelse for maritim forskning på Sørlandet (Skipskredittfondet), Vest-Agder fylkeskommune, Aust-Agder fylkeskommune og Kristiansand kommune, og vi vil med dette takke for bidraget til gjennomføringen av denne analysen.

Kristin Wallevik

Adm. dir. Agderforskning

Kristiansand, 26.februar, 2013

Innholdsfortegnelse

FORORD.....	III
INNHOLDSFORTEGNELSE.....	V
TABELLER	VI
FIGURER.....	VIII
SAMMENDRAG	XI
1 INNLEDNING.....	1
1.1 Bakgrunnen for prosjektet.....	1
1.2 Hovedspørsmål	1
1.3 Avgrensning og struktur	2
2 ET UTVALG FRA REGIONENS NÆRINGSLEV	3
2.1 Innledning.....	3
2.2 Metode	5
2.3 Teori/Rammeverk	15
2.4 Data – presentasjon av våre funn.....	31
2.5 Analyser.....	64
2.6 Referanser	93
3 KUNNSKAP OG INNOVASJON I AGDER	97
3.1 Innledning.....	98
3.2 Om kunnskap og innovasjon.....	99
3.3 Eksempler på to innovative bedrifter i Agder.....	108
3.4 Konklusjon - Hva kan vi lære?	113
3.5 Referanser	115
4 REGIONAL LEDELSE OG SAMHANDLING PÅ AGDER	117
4.1 Innledning.....	117
4.2 Metode og datakilder	118
4.3 Mot en teori om regional utvikling.....	119
4.4 Agderregionen	125
4.5 Analyse	128
4.6 Oppsummering.....	131
4.7 Referanser	132
5 VEDLEGG	135
Vedlegg kapittel 2: Næringskoder – Agder mot andre regioner	135
Vedlegg kapittel 2: Underlagstabeller	139
Vedlegg kapittel 3: Kunnskap og innovasjon	148
Vedlegg kapittel 4: Referanseprosjekter	152
FOU-INFORMASJON.....	154

Tabeller

2-1: Agder - total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011	8
2-2: Sammenlikning på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011	9
2-3: Egenskaper og kjennetegn ved Mittelstand-bedriftene	23
2-4: Både- og filosofi i «Hidden Champions»	28
2-5: Lønn i % av omsetning	45
2-6: Omsetning per ansatt i gjennomsnitt (Mean)- perioden 2006-2011	52
2-7: Alder på bedriftene i utvalget	59
2-8: Fordeling av type eierskap på bransjene i utvalget	61
2-9: Har vi Mittelstand-egenskaper på Sørlandet?	91
3-1: Personer 16 år og over etter utdanningsnivå og økonomisk region (2011)	102
3-2: Sysselsatte etter økonomisk region og utdanningsnivå, 2011	103
3-3: Innovasjonsaktivitet i fylker og økonomiske regioner, 2008-2010	105
3-4: Innovasjonsaktivitet i fylker og økonomiske regioner, 2006-2008	106
3-5: Innovasjonssamarbeid i fylker og økonomiske regioner, 2008-2010	107
3-6: Innovasjonssamarbeid i fylker og økonomiske regioner, 2006-2008	108
4-1: Datakilder og sentrale referanseprosjekter	118
5-1: Rogaland - oversikt over total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011	136
5-2: Hordaland - oversikt over total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011	137
5-3: Agder - oversikt over total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011	138
5-4: Driftsinntekter (i 1000)	139
5-5: Balanse	139
5-6: Antall ansatte	140
5-7: Driftsresultat	140
5-8: Resultat før skatt	141
5-9: Maskiner og utstyr	141
5-10: Skip og rigger (korrigert for «uteligger»)	142
5-11: FoU-investeringer	142
5-12: Patenter	143
5-13: Omsetning per ansatt (median)	143
5-14: Kapitalintensitet	144
5-15: Kassebeholdning	144
5-16: Egenkapital	145
5-17: Egenkapitalandel i % av total balanse	145
5-18: Rentebærende gjeld	146
5-19: Gjeldsgrad i % av total balanse	146
5-20: Utbytte	147

5-21: Personer 16 år og over, etter utdanningsnivå og bostedskommune (økonomisk region), 2011.....	150
---	-----

Figurer

2-1: Schumpeter og Baumol effekten	16
2-2: Tre dimensjoner som Mittelstand bedrifter må beherske	26
2-3: Faktorene som beskriver «Hidden Champions».....	29
2-4: Mittelstand, «Hidden Champions» og andre bedrifter	31
2-5: Driftsinntekter for hele utvalget - perioden 2006-2011	33
2-6: Driftsinntekter indeksert per bransje – perioden 2006-2011	34
2-7: Fordeling driftsinntekter per bransje i 2006	35
2-8: Fordeling driftsinntekter per bransje i 2011	35
2-9: Antall ansatte for hele utvalget - perioden 2006-2011	36
2-10: Antall ansatte indeksert per bransje - perioden 2006-2011	37
2-11: Fordeling av antall ansatte per bransje i 2006	38
2-12: Fordeling av antall ansatte per bransje i 2011	38
2-13: Totale balanseverdier for hele utvalget – perioden 2006-2011	39
2-14: Balanseverdier indeksert per bransje - perioden 2006-2011	40
2-15: Fordeling av balanseverdier per bransje i 2006.....	41
2-16: Fordeling av balanseverdier per bransje i 2011	41
2-17: Driftsresultat for hele utvalget - perioden 2006-2011	42
2-18: Driftsresultat indekserte per bransje - perioden 2006-2011	43
2-19: Driftsresultat i % per bransje - perioden 2006-2011	44
2-20: Fordeling av driftsresultat per bransje i 2006	44
2-21: Fordeling av driftsresultat per bransje i 2011	45
2-22: Resultat før skatt hele utvalget - perioden 2006-2011	46
2-23: Resultat før skatt i % per bransje - perioden 2006-2011	47
2-24: Maskiner og utstyr hele utvalget- perioden 2006-2011	48
2-25: Skip, rigger og annet utstyr hele utvalget - perioden 2006-2011	49
2-26: FoU-investeringer hele utvalget - perioden 2006-2011	50
2-27: Patenter hele utvalget - perioden 2006-2011	51
2-28: Kapitalintensitetsfaktor per bransje – perioden 2006-2011	53
2-29: Kassebeholdning hele utvalget - perioden 2006-2011	54
2-30: Kassebeholdning indeksert per bransje - perioden 2006-2011	54
2-31: Egenkapital hele utvalget – perioden 2006-2011	55
2-32: Egenkapital indeksert per bransje - perioden 2006-2011	56
2-33: Egenkapitalandel i % per bransje - perioden 2006-2011	56
2-34: Rentebærende gjeld hele utvalget - perioden 2006-2011	57
2-35: Rentebærendegjeld indeksert per bransje - perioden 2006-2011	58
2-36: Gjeldsgrad i % av total balanse per bransje – perioden 2006-2011	58
2-37: Utbytte hele utvalget- perioden 2006-2011	62
2-38: Fordeling utbytte per bransje i 2006.....	63
2-39: Fordeling utbytte per bransje i 2011	63
2-40: Hele utvalget samlet	66

2-41: Prosessindustri.....	67
2-42: Olje & gass	68
2-43: Kultur & næring	70
2-44: Fritidsbåt.....	71
2-45: IKT/Telecom	72
2-46: Mekanisk industri	73
2-47: Sjøfart	75
2-48: Finansnæring	76
2-49: Bygg & anlegg.....	77
2-50: Treforedling.....	79
2-51: Næring & nytelse.....	80
2-52: Tjenesteytende.....	81
2-53: Vekst i driftsinntekter per arbeidstime og sysselsettingsvekst	83
2-54: Vekst i driftsresultat per arbeidstime og sysselsettingsvekst.....	85
2-55: Eksempler på Mittelstand- og «Hidden» Champions» på Sørlandet?	92
3-1: Analytisk modell	109
3-2: Tunnelrigg (venstre) og injeksjonsutstyr (høyre) utviklet og produsert i sin helhet ved AMV AS	110
3-3: Hjelperammer (venstre og midten) og kontrollarm (høyre)	112
3-4: “Uncommon knowledge use”	113
4-1: Typologi av de regionale utviklingsressursene	121
4-2: Analyseramme regional utviklingsmodell’	124
4-3: Regional ledelse og samhandling på Agder	129
5-1: Hele landet - oversikt over total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011	135
5-2: Norges relative nivå i Innovation Union Scoreboard 2011	149

Sammendrag

Rapporten består av tre deler som analyserer ulike områder av regionen med ulike forfattere og innfallsvinkler og disse er; En analyse av et utvalg fra regionens næringsliv; Kunnskap og innovasjon på Agder og Regional ledelse og samhandling på Agder.

Kapittel 2: Et utvalg fra regionens næringsliv

Oppsummert visert tallene et overordnet positivt bilde, men med store variasjoner mellom bransjene og med utfordringer på noen av våre indikatorer innenfor noen av bransjene.

For hele utvalget er det en økning i driftsinntekter på 53 prosent, hvor alle bransjene med unntak av fritidsbåt har vekst i perioden sett under ett, og en økning i antall ansatte på 40 prosent i perioden 2006-2011. Effekten av finanskrisen på aktivitetsnivået ser ikke ut til å være betydelig, og flere av bransjene har en relativt jevn aggregert omsetning i sum.

Fordelingen mellom bransjene er endret i perioden, med den største endringen at olje & gass har økt sin relative andel av driftsinntektene i vårt utvalg fra 27 prosent i 2006 til 36 prosent i 2011.

Når det gjelder lønnsomhet er bilde noe annerledes. Her er det store variasjoner mellom bransjene og til dels store svingninger innen bransjene for de ulike årene. Driftsresultatet for utvalget som helhet økte med 7 prosent i perioden 2006-2011, mens økningen i resultat før skatt er tilnærmet 0 prosent i samme periode. Marginene er presset og det kan se ut som om noen bransjer har opprettholdt aktivitetsnivået på bekostning av lønnsomheten, mens andre bransjer har økt sin lønnsomhet betydelig i denne perioden.

Indikatorene knyttet til balansen viser at de totale balanseverdiene har økt med 82 prosent i perioden. Det er en økning på alle indikatorene vi har med i analysen som er; maskiner & utstyr, skip, rigger og annet utstyr, balanseførte FoU-investeringer og bokførte verdier av patenter. Det har vært en økning i aggregert egenkapitalen i perioden, med den største positive endringen innenfor bransjen olje & gass, og egenkapitalandelen er relativt stabil for de fleste av bransjene. Det er en økning i rentebærende gjeld, spesielt i perioden 2006-2011 – med en nedgang fra 2010 til 2011, hvor noen bransjer har økt gjeldsgraden og andre har redusert denne. Ellers er det indikatorer slik som alder, eierskapsform og forsiktig uttak av utbytte, som signaliserer en langsiktig tankegang i mange av bedriftene i utvalget.

Av analysene som følger kan vi trekke tre viktige konklusjoner. Den første er at den største veksten i aktivitetsnivå målt i absolutte tall og også i prosent dersom vi ser driftsinntekter og sysselsetting samlet, kommer i den mest lønnsomme bransjen når vi ser på driftsresultat og driftsmargin i kombinasjon og i den bransjen som har størst vekst i driftsresultat per arbeidstime. Samtidig er det største fallet i aktivitetsnivå i perioden kommet i den minst lønnsomme bransjen som også har den svakeste utviklingen i driftsresultat per arbeidstime. Utviklingsmønsteret som helhet ser rimelig gunstig ut for Sørlandet når vi legger et langsiktig verdiskapingsperspektiv til grunn. For å opprettholde velferd og et høyt lønnsnivå i Norge, må aktiviteten bygges opp der lønnsomheten er stor og forbedres over tid.

Den andre lærdommen vi kan trekke er at landsdelens næringsliv samlet sett har klart seg rimelig bra gjennom finanskrisen og de etterfølgende årene med global lavkonjunktur. Fra 2006 til 2011 har det vært en relativt sterk vekst i de samlede driftsinntektene og en betydelig økning i antall ansatte i vårt utvalg. Men regionen er ikke upåvirket av finanskrisen og lavkonjunkturen i årene etter, noe som kommer tydelig fram når vi ser på utviklingen i bedriftenes samlede driftsresultat. Dette faller kraftig i kjølvannet av finanskrisen, og i 2009 ligger dette 20 prosent under nivået i 2006 før dette henter seg noe inn og ender tilnærmet uendret for perioden som helhet. I og med at omsetningen har en relativt sterk vekst, mens det samlede driftsresultat for næringslivet er uendret fra 2006 til 2011, betyr dette at andelen av hver krone som ligger igjen som driftsresultat svekkes. Aktivitetsnivået øker, men lønnsomheten er under press.

Selv om næringslivet som helhet har klart seg rimelig bra i den perioden vi studerer, er den tredje konklusjonen at det er betydelige forskjeller mellom bransjene. Noen har kommet styrket ut av perioden, mens andre er svekket når det gjelder lønnsomhet. Olje & gass skiller seg positivt ut med sterk vekst i driftsinntekter og sysselsetting, og en eksepsjonelt sterk vekst på 338 prosent i driftsresultat i perioden. Også næring & nytelse, IKT/Telecom, finansnæring og treforedling har styrket lønnsomheten sin i perioden. I den andre enden av skalaen finner man fritidsbåt som har sterkt fall i driftsinntekter, sysselsetting og driftsresultat, og bransjen som helhet har gått fra overskudd til underskudd i perioden. Analysen viser også at store bransjer på Sørlandet som bygg og anlegg, mekanisk industri, prosessindustrien og sjøfart er under press og har hatt sterkt fallende lønnsomhet fra 2006 til 2011.

Kapittel 3: Kunnskap og innovasjon på Agder

Dette kapitlet utfordrer den rådende tenkningen om at det er en enkel sammenheng mellom kunnskap og innovasjon. Kunnskap har i denne sammenheng blitt forstått som teoretisk eller akademisk kunnskap, dvs. den type kunnskap som utvikles og formidles på et universitet eller høyskole. Antagelsen er at jo mer kunnskap en befolkning har i et land eller en region, desto mer innovasjon skapes det. Det er også en antakelse om at befolkningsrike regioner med universiteter og forskningsinstitusjoner er innovative. Konkret betyr det at i små regioner med mangel på universiteter og forskningsinstitusjoner, er det få innovative bedrifter.

Denne tenkningen har blitt utfordret gjennom studier som viser at denne sammenhengen ikke er så entydig likevel. For det første er det ikke bare teoretisk kunnskap som er viktig for at innovasjoner skal utvikles. Det trengs også praktisk erfaring, altså det som kalles for erfaringsbasert kunnskap. For det andre krever det evne i bedriftene til å kombinere de ulike kunnskapstypene i en innovasjonsprosess. Det nytter med andre ord ikke bare å ha en type kunnskap, enten det er teoretisk kunnskap eller erfaringsbasert kunnskap. Det viktige er evnen en bedrift har til å få mennesker med ulike typer kunnskap til å samarbeide i en innovasjonsprosess.

Denne drøftingen viser at et begrep som kunnskapsintensitet, målt som f.eks. andel sysselsatte med dr. grad, utdannelse eller investering i forskning og utvikling, ikke er tilstrekkelig for å forstå innovasjonsprosesser siden erfaringsbasert kunnskap også spiller en rolle og den er mye vanskeligere å måle enn den førstnevnte kunnskapstypen. I dette kapitlet trekkes det fram to bedrifter som hver på sin måte er verdensledende innen sine nisjer. Disse to bedriftene er lokalisert i en del av Agder som ikke har mange bedrifter og som ikke har store kunnskapsmiljøer. Den ene bedriften er Farsund Aluminium Casting i Farsund som støyper aluminiumskomponenter til bilindustrien og den andre er Andersen Mekaniske Verksted i Flekkefjord. Begge disse bedriftene har nådd sin posisjon i markedet gjennom å tilby innovative produkter som få andre bedrifter i verden kan konkurrere med. Fellestrekket med begge bedriftene er at de er flinke til å kombinere intern erfaringsbasert kunnskap med eksterne kunnskapskilder, som forskningsbasert kunnskap og kunnskap fra krevende kunder og andre samarbeidspartnere, i sine innovasjonsprosesser.

Oppsummert viser kapitlet at sammenhengen mellom akademisk kunnskap og innovasjon er komplisert, men sentralt ved innovasjonsprosesser. Akademisk kunnskap er viktig og det sammen er erfaringsbasert kunnskap. Det

som imidlertid er det viktigste for å utvikle innovasjoner er evnen til å kombinere ulike typer kunnskap som eksemplene fra Farsund Aluminium Casting og Andersen Mekaniske Verksted viser.

Kapittel 4: Regional ledelse og samhandling på Agder

Agderregionen kjennetegnes i dag ved omfattende og godt utviklede samhandlingsressurser innenfor visse regionale delsystemer. Dette finner vi for eksempel særlig innenfor regionale klyngeprosjekter på Agder, mellom UiA og sentrale næringer i regionen og mellom kommuner innenfor noen av bo- og arbeidsmarkedsregionene på Agder. Samhandlingen mellom regionale delsystemer på Agder som på 1990-tallet og begynnelsen av 2000-tallet var omfattende, er på begynnelsen av dette ti-året begrenset. Men for 10 år siden var regionen kjennetegnet med færre og svakere regionale delsystemer. I dag er de regionale delsystemene kun i begrenset grad gjenstand for en helhetlig koordinering og styring. I Agderregionen er det nå ikke en institusjon, aktør eller partnerskap som utøver et omfattende og aktivt regionalt lederskap. De institusjonene som kommer nærmest å inneha en slik rolle er det lederskapet som utføres av Vest-Agder og Aust-Agder fylkeskommune i fellesskap. Dette er i særlig grad knyttet til arbeidet med Regionplan Agder 2020 og gjennom disponering av fylkeskommunale RUP-midler. Men dette arbeidet har enda ikke i praksis blitt manifestert som en omfattende og koordinerende regional ledelsespraksis.

Tilsvarende analyser av regionale utviklingsmodeller i Finnmark, Rogaland og Hordaland viser at det i Norge i dag er stor variasjon knyttet til hvordan regionene utnytter sine relasjonelle ressurser (samhandling og regional ledelse). Rogaland kjennetegnes for eksempel ved å ha en aktiv regional ledelse, kombinert med omfattende samhandling i regionale delsystemer lik det man finner på Agder. Hordaland kjennetegnes ved svak regional ledelse, men sterk samhandling i regionale delsystemer, samt noe mer koordinert aktivitet på tvers av regionale delsystemer. Finnmark kjennetegnes ved eksogen regional ledelse (staten), sterk samhandling i noen regionale delsystemer, svak i andre, samt svak regional samhandling. Dette er karakteristisk for en institusjonelt tynn region og hvor staten og eksogene aktører ivaretar nasjonale interesser.

Vi kan ikke, kun med bakgrunn av de data som er presentert i denne rapporten, si at det er en *direkte* sammenheng mellom regional innovasjonsevne og hvordan samhandlingsressurser i norske regioner utnyttes. Det vi på bakgrunn av teori antar er at regioner som utnytter sine relasjonelle ressurser (regional ledelse og regional samhandling) på en god måte har et fordelaktig

utgangspunkt i forhold regioner som ikke utnytter sine relasjonelle ressurser med henhold til å øke den regionale innovasjonsevnen; skape og utvikle innovative bedrifter, offentlig sektor og FoU-institusjoner.

Oppsummert og på denne bakgrunn kan vi derfor si at Agderregionen har regionale delsystemer som fungerer like effektivt som i andre regioner men mangler en dimensjon knyttet til overordnet regional styring og samhandling. Dette er sannsynligvis en av de største enkeltutfordringene for en region som står overfor betydelige omstillingsutfordringer de neste 20-årene knyttet både til næringsutvikling og omstilling i offentlig sektor.

1 Innledning

Finanskrisen tydeliggjorde behovet for en forståelse av effektene av denne krisen på det regionale næringslivet. Et interessant spørsmål er i hvor stor grad bedriftene på Agder ble påvirket av finanskrisen og hvordan den videre trenden ser ut til å bli. På et overordnet nivå sammenlikner vi Agder med nasjonale nøkkeltall (antall bedrifter, omsetning, resultat og antall ansatte), samt at vi foretar en sammenlikning med regionene Hordaland og Rogaland på de samme nøkkeltall på sentrale næringskoder. For Agder har vi i tillegg et rikholdig datasett på 525 av regionens bedrifter for perioden 2006-2011, som vi benytter til dypere analyser for vår region. Datasettet inneholder data på et stort antall variabler for 12 utvalgte bransjer. Vi har i tillegg gjennomført flere case-studier og andre omfattende studier for å kunne si noe om konkurransevnen til bedriftene i vår region og hva som eventuelt påvirker denne konkurransekraften, hvor kunnskap og ulike former for regionalt samarbeid er sentrale områder for våre undersøkelser.

1.1 Bakgrunnen for prosjektet

Norges Handelshøyskole igangsatte i 2010 forprosjektet *Krise, omstilling og vekst* (KOV) for å analysere effektene av finanskrisen, og dette er nå et fem-årig forskningsprogram ved NHH med både privat og offentlig finansiering. Forskningsprogrammet ved NHH er delt inn i tre hovedområder med flere delprosjekter innen hvert område:

1. Internasjonal bakgrunn - med delprosjekter innen globalisering, makro og finans
2. Norge - med delprosjekter innen produktivitet, omstilling og styring
3. Regionale analyser - med delprosjekter for Sørlandet og Vestlandet knyttet til spørsmål rundt omstilling og regional vekst

På initiativ fra Victor D. Norman, og med finansiering fra Skipskredittfondet, Vest-Agder fylkeskommune, Aust-Agder fylkeskommune og Kristiansand kommune, har Agderforskning gjennomført delprosjektet *Regionanalyse av Sørlandet* i prosjektet *Krise, omstilling og vekst*.

1.2 Hovedspørsmål

De helt overordnede spørsmålene i våre analyser er: ***Hvordan har regionens bedrifter klart seg gjennom finanskrisen, både som helhet og innenfor ulike bransjer, og har bedriftene opprettholdt sin konkurransekraft?***

For å svare på dette har vi følgende delspørsmål:

1. Hvordan har bedriftenes lønnsomhet og aktivitetsnivå utviklet seg gjennom finanskrisen og i de etterfølgende årene med global lavkonjunktur?
2. Med utgangspunkt i at kompetanse er en innsatsfaktor for å øke konkurranseevnen; hvordan kan man definere og måle kunnskap og hvordan kan denne beskrives i bedriftene på Agder?
3. Kan man si at det finnes en regional utviklingsmodell som øker den regionale kapabilitet, og dermed konkurransekraft, gjennom den regionale samarbeidsform og kunnskapsinfrastruktur?

1.3 Avgrensning og struktur

Det overordnede spørsmålet er hvordan bedriftene på Agder har klart seg gjennom finanskrisen og hvordan de arbeider med konkurransefremmende tiltak. Prosjektet er delt inn i tre hoveddeler hvor vi fokuserer på ulike faktorer som påvirker omstillingsevne, overlevelse, innovasjon og konkurransekraft for deler av det regionale næringsliv. Vi har definert et utvalg av bransjer for analyse og følger disse over perioden 2006-2011. Dette gir ikke et komplett bilde av det totale regionale næringsliv, men vi mener utvalget skal være stort nok til å være et grunnlag for bedre å forstå strukturen i næringslivet og kjennetegn ved de ulike delene av næringslivet.

Rapporten er delt inn i tre hoveddeler. Kapittel to gir et overordnet bilde av tilstanden og trendene i næringslivet målt i noen objektive størrelser hentet fra offentlige kilder. Kapittel tre presenterer to spennende bedrifter som har vist seg meget omstillingsdyktige og som arbeider bevisst med å opprettholde konkurransekraften i sitt marked. Kapittel fire inneholder en analyse av den regionale utviklingsmodellen, med et spesielt fokus på modellen i Agder og om den har trekk ved seg som kan bidra til å styrke konkurransekraften for bedriftene i vår region. Til slutt presenterer vi en kort oppsummering av våre funn.

2 Et utvalg fra regionens næringsliv

Av: Kristin Wallevik, Geir Jørgensen, Christine Svarstad, Helge Hernes og Michael Ricke

Målet med denne delen av prosjektet er å gi et mer detaljert bilde av næringsstrukturen på Sørlandet, både med analyser av hvordan de ulike bransjene opererer, ulike former for eierskap, lønnsomhet, investeringsvilje og andre viktige parametere, samt analyser av effekten av finanskrisen for bedriftene på Sørlandet. Dette skal gi økt kunnskap om regionen for regionen generelt, og de regionale utviklingsaktørene spesielt. Denne kunnskapen er tenkt som et underlag for relevante aktører for bedre å kunne definere riktige tiltak, og derigjennom bidra til gode rammevilkår for bedriftene i vår region. Her vil også forhold rundt levekår og kompetanseutvikling være sentrale områder. Vårt spørsmål i denne delen er:

Hvordan har bedriftenes lønnsomhet og aktivitetsnivå utviklet seg gjennom finanskrisen og i de etterfølgende årene med global lavkonjunktur?

2.1 Innledning

Dette kapittelet fokuserer på det regionale næringslivet og adresserer sammensetning og kjennetegn i den regionale næringsstrukturen. Det er gjennomført mange studier og analyser knyttet til eksportandel, produktivitet, produksjon og verdiskapning de senere årene, hvor også Sørlandet er inkludert i flere av disse analysene. Mange av rapportene er samlet under prosjektet *Omdømme Sørlandet*, som har bygget opp en god oversikt over hva som skjer på Sørlandet, under www.sorlandsliv.no. Her fremkommer det blant annet at Sørlandet har; en sterk vekst i kompetanseintensive yrker (kilde: NIBR), en høy produksjonsøkning (kilde: SSB), stor økning i brutto verdiskapning (kilde: SSB), at Sørlandet i 2010 er Norges største eksportregion på bearbejdede varer (kilde: SSB), og at Sørlandet har høy grad av grunder og entreprenørskap (Næring og attraktivitetsbarometer, 2009). Gitt at disse trendene vedvarer skulle det representere en positiv utvikling for landsdelen. Men det er også nyere rapporter som påpeker at det regionale næringslivet er i ferd med å bli veldig avhengig av den oljebaserte delen av økonomien og at dette kan medføre utfordringer for resten av næringslivet (Konjunkturbarometer, 2013).

I delprosjektet *Darwin: bransjer og bedrifter* i prosjektet *Krise, omstilling og vekst*, har Knudsen og Lien (2012) gjennomført en stor studie av bedrifter i Norge for å se på effekten av finanskrisen. Studien viser at antall aksjeselsk-

aper som gikk konkurs, steg fra 1844 i 2007 til hele 3813 i 2009 – en økning på hele 107 prosent i løpet av to år (SSB 2012). Når det gjelder lønnsomhet viser studien at gjennomsnittlig profittmargin for norske bedrifter falt med cirka $\frac{1}{4}$ fra 2007 til 2009 til det laveste nivået på over ti år. I tillegg finner Knudsen og Lien (2012) at variasjonen (standardavviket på resultat før skatt) mellom bedriftene økte betydelig fra 2007 til 2008, noe som indikerer at forskjellen mellom de beste og de dårligste bedriftene økte da krisen slo inn. Dette kan skyldes at noen bedrifter presterte relativt mye dårligere under krisen, at noen presterte relativt mye bedre under krisen, eller en kombinasjon av de to (Knudsen og Lien, 2012).

I denne delen av prosjektet ser vi på hvordan utviklingen har vært i perioden 2006-2011 for bedrifter på Agder innen 12 næringer på mange ulike variabler knyttet til blant annet; struktur, geografi, eierskap, bransje, alder, størrelse, styringsmekanismer, investeringer, og hvor effekten av finanskrisen inngår som en del av studien. Når det gjelder effekten av finanskrisen, finner vi at bedriftene stort sett har klart seg bra, men at det er store variasjoner mellom bransjene og ikke minst mellom bedriftene innenfor hver bransje. Dette beskrives nærmere i del 2.1, og er i tråd med funn gjort av Knudsen og Lien (2012).

Vår analyse vil også inkludere noen betraktninger rundt bedriftenes konkurransekraft, hvor produktivitetsbegrepet er ett begrep blant flere. Vårt fokus er ikke å gjennomføre inngående analyser av produktivitet, men vi har inkludert noen måltall som del av en større analyse, hvor vi definerer noen nøkkeltall og sammenlikner disse per bransje for perioden 2006-2011. Det er vanskelig å finne et generelt produktivitetsmål som er relevant for alle typer bransjer og det har vært utarbeidet flere ulike produktivetsparametere internasjonalt. To mål som er godt dokumentert i litteraturen er; 1) Arbeidsproduktivitet og 2) Totalfaktorproduktivitet. Ingen av disse målene ivaretar alle behov og det kan være vanskelig å innhente gode data, spesielt for å kunne beregne Totalfaktorproduktivitet. Vi kommer nærmere inn på ulike definisjoner og hva vi benytter i våre analyser under punkt 2.3.1.

Victor D. Norman hevder at: «I klartekst betyr det at den norske evnen til å opprettholde høy og stigende produktivitet er kritisk avhengig av at det på bedriftsnivå innen hver næring er tilstrekkelig produktivetsfremmende omstilling og utskiftning av bedrifter til at det kompenserer for langsiktige, næringsmessige endringer som trekker produktivetsveksten nedover» (MAGMA, 2012).

Ulike produktivitetsmål gjør seg gjeldende for ulike bransjer og det vil være store variasjoner mellom bransjene på de ulike sett av mål basert på ulike faktorintensitet (som er den relative betydning av *en* innsatsfaktor versus en *annen* i fremstillingen av varer og tjenester). NHHs forprosjekt i KOV definerer ulike næringer slik (etter faktorintensitet):

- *Kunnskapsintensive næringer (intensive i bruk av kunnskapskapital)*: Forlag og grafisk industri, Verkstedindustri, Post og tele, Finansiell tjenesteytelse, Forretningsmessig tjenesteytelse
- *Kapitalintensive næringer (intensive i bruken av realkapital)*: Treforedling, Metallindustri, Bergverksdrift, Kraftforsyning, Utenriks sjøfart, Produksjon av kjemiske råvarer
- *Arbeidsintensive næringer*: Næringsmiddelindustri, Tekstil- og beklædningsindustri, Møbelindustri, Bygg og anlegg, Varehandel, Hotell og restaurantvirksomhet.

I henhold til denne definisjonen er fordelingen målt i antall bedrifter av vårt utvalg slik:

- 37,5 % er klassifisert som kunnskapsintensive næringer
- 30 % er klassifisert som kapitalintensive næringer
- 32,5 % er klassifisert som arbeidsintensive

En utfordring i slike analyser er å definere begrepene produktivitet, innovasjonsevne, omstillingsevne og konkurransekraft – og hvor noen av spørsmålene er; Hvordan skal man definere omstillingsevne innen de ulike bransjene? Kan man bruke et mål for alle bransjer eller bør det spesifiseres per bransje? Hvordan håndtere unge bransjer versus tradisjonelle - hvor alder kan være et av flere måltall? Kan man si at overlevelsessevne er det samme som omstillingsevne? Hvordan kan man finne gode variabler for å måle disse begrepene?

Det viktigste i denne analysen er å se trendene for de ulike bransjene på et sett av nøkkeltall og sentrale parametere, og at dette kan gi økt kunnskap om det regionale næringsliv basert på det utvalget vi har analysert, og også gi nye interessante spørsmål for videre forskning.

2.2 Metode

Det er samlet inn sekundære data og bygget opp et datasett på 525 virksomheter i begge Agder fylkene fra 2006-2011 på et stort antall variabler. Dette datasettet er unikt i den forstand at det er bygget opp for å kunne gjennomfø-

re flere typer av analyser, samt at det er foretatt en del vurderinger og beregninger basert på ulike sekundære kilder. Disse kildene er offisielle data fra Brønnøysund hentet fra Purehelp (en database som innhenter alle offisielle regnskaper), hjemmesidene for de enkelte bedriftene, samt offentlig tilgjengelig informasjon fra de ulike nettverkene i regionen. Vi har definert tilstrekkelige variabler til å foreta analyser på mange ulike problemstillinger og vil vedlikeholde dette fremover for fremtidig bruk og analyser.

Utvalget av industrier er gjort basert på noen implisitte kriterier (nettverkene), samt et utvalg av bedrifter som anses som kunnskapsintensive eller viktige av andre årsaker. Sørlandet har seks offisielle nettverk, noen med offentlig støtte og noen uten. Ett nettverk har fått NCE status, fire nettverk har Arena status og ett nettverk arbeider med å få formalisert nettverket. Denne variabelen i datasettet er binær, hvor 0 er nei og 1 er ja til deltakelse i disse nettverkene, og noen av bedriftene er med i flere nettverk. Utvalget av bedriftene i nettverkene har ulike næringskoder (NACE-koder) da bedrifter fra ulike deler av den regionale industrien kan se det som formålstjenlig å være med i disse nettverkene til tross for ulike bransjekoder. Et eksempel er NO-DE og USUS, hvor bedrifter med til dels veldig ulike næringskoder er med i samme nettverk. Noen av bedriftene i nettverkene er leverandører inn til andre bedrifter i nettverket – men at de også er leverandører til annen industri. Andre ser det kanskje som viktig å være med i nettverkene for å være orientert om hva som skjer i den bransjen. Deretter er det foretatt et utvalg innen seks andre bransjer, som ikke er organisert i formelle nettverk. Her er næringskodene benyttet i større grad for å foreta selve utvalget, og vil derfor fremstå som likere. Disse bransjene er sjøfart, bank og finans, bygg og anlegg, treforedling, nærings-, - og nytelsesmidler og tjenesteytende sektor.

Det vil på sikt være ønskelig å utvide datasettet både i antall bransjer og antall år, noe som vil være til nytte for mange aktører i regionen. Dette datasettet er bygget opp med samfinansiering fra forskerprosjektet i *Virkemidler for regional innovasjon* (VRI).

2.2.1 Oversikt over næringskodene inkludert vårt utvalg

Tabell 2-1 gir en oversikt over alle bedrifter innenfor det sett med næringskoder som er inkludert i vårt utvalg. Vedlegg 1 gir en oversikt over størrelsen på de samme næringskodene for regionene Hordaland, Rogaland, Agder (summen av Aust-, - og Vest-Agder) samt hele landet. Disse tabellene er underlaget for Tabell 2-2 som viser forskjellene mellom regionenes næringsstruktur basert på noen størrelser. Utvalgsriteriet er selskapsformene AS og ASA med registreringsadresse i det tilhørende fylket, eller hele landet. Dette medfører at andre selskapsformer ikke er inkludert og at den verdi de repre-

senterer ikke er med i disse tallene, hvor enkeltmannsforetak er den største av disse. Under kategorien *Finansierings, - og forsikringsvirksomhet* har vi tatt bort filteret med selskapsform for å få med sparebankene og andre større institusjoner med andre selskapsformer. Tabell 2-2 gir en oversikt over de fem største og/eller mest lønnsomme bransjene utfra disse næringskodene for de nevnte regionene. Det må presiseres at utvinning av olje og gass (næringskode 06*) ikke er med i disse tabellene, mens noen av de tilstøtende bransjene og leverandører inn til denne sektoren er inkludert gjennom de ulike relevante næringskodene.

Agderforskning

2-1: Agder - total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011

Kode:	Beskrivelse av industrikoden:	Antall bedrifter	Driftsinntekter	Driftsresultat	Antall ansatte
09*	Tjenester tilknyttet bergverksdrift	15	1 270 125	-466 546	458
10*	Produksjon av Nærings, - og nytelsesmidler	68	2 486 690	162 584	1 130
16*	Produksjon av trelast og varer av tre, kork, etc.	112	5 844 514	265 692	1 749
20*	Produksjon av kjemikalier og kjemiske produkter	12	1 733 428	-578 107	430
22000-23999	Produksjon av gummi- og plastprodukter/ etc.	54	3 541 423	-125 069	662
24000-25999	Produksjon av metaller og metallvarer, unntatt maskin	133	4 876 832	297 269	2 293
26000-27999	Produksjon av datamaskiner og elektroniske produkter	27	1 484 195	78 632	941
28000-29999	Produksjon av maskiner og utstyr til generell bruk,	70	30 175 898	5 246 568	4 154
30*	Produksjon av andre transportmidler	55	3 683 992	170 304	1 467
33*	Annen industriproduksjon	92	1 835 672	100 808	1 129
41000-43999	Oppføring av bygninger og anleggsvirksomhet	2 273	25 110 491	1 203 797	9 450
50*	Sjøfart	137	10 128 619	841 727	1 419
52*	Lagring og andre tjenester tilknyttet transport	118	2 431 517	68 435	1 453
55000-56999	Overnattings, - og serveringsvirksomhet	408	2 119 654	30 633	3 527
58*	Forlagsvirksomhet	70	1 366 754	120 301	592
59*	Film, video, - og fjernsynsproduksjon, musikk etc.	54	122 619	-32 949	132
61000-63999	Telekommunikasjon / Informasjonsteknologitjenester	279	1 785 005	37 141	1 009
64000-66999	Finansierings, - forsikringsvirksomhet / Pensjonskasser*	901	7 591 886	1 341 675	2 659
70000-73999	Hovedkontortjenester, adm. rådgivning / Arkitekt/ FoU	914	3 256 705	-139 174	1 870
77000-78999	Utleie og leasingvirksomhet / Arbeidskrafttjenester	194	2 378 680	153 055	1 298
79*	Reisebyrå- og reisearrangørvirksomhet, etc.	76	704 280	58 168	272
82*	Annen forretningsmessig tjenesteyting	166	2 829 047	-148 065	787
90000-91999	Kunstnerisk virksomhet, underholdning, kultur, museer	65	647 839	54 866	144
SUM		6 293	117 405 865	8 741 745	39 025

2-2: Sammenlikning på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011

Variabel:	Driftsinntekter	Driftsmargin %	Antall ansatte
Region:	Fem største bransjer etter omsetning	Fem bransjer med høyest driftsmargin	Fem største bransjer etter ansatte
<i>Agder</i>	1. Produksjon av maskiner og utstyr 2. Bygg og anleggsvirksomhet 3. Sjøfart 4. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 5. Produksjon av trelast og varer av tre	1. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 2. Produksjon av maskiner og utstyr 3. Forlagsvirksomhet 4. Sjøfart 5. Reisebyrå/arrangører av reisevirksomhet	1. Bygg og anleggsvirksomhet 2. Produksjon av maskiner og utstyr 3. Overnattings, - og serveringsvirksomhet 4. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 5. Produksjon av metaller og metallvarer
<i>Rogaland</i>	1. Tjenester tilknyttet bergverksdrift 2. Bygg og anleggsvirksomhet 3. Hovedkontortjenester/ adm. rådgivning etc. 4. Sjøfart 5. Produksjon av Nærings, og nytelsesmidler	1. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 2. Telecom/ Informasjons-teknologitjenester 3. Hovedkontortjenester/ adm. rådgivning etc. 4. Tjenester tilknyttet bergverksdrift 5. Utleie, leasing og arbeidskrafttjenester	1. Tjenester tilknyttet bergverksdrift 2. Bygg og anleggsvirksomhet 3. Overnattings, - og serveringsvirksomhet 4. Produksjon av andre transportmidler 5. Hovedkontortjenester/ adm. rådgivning, FoU, etc.

Agderforskning

<i>Hordaland</i>	1. Sjøfart 2. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 3. Bygg og anleggsvirksomhet 4. Produksjon av Nærings, og nytelsesmidler 5. Hovedkontortjenester/ adm. rådgivning, FoU, etc.	1. Musikk, film, video, - og fjernsynsproduksjon 2. Produksjon av maskiner og utstyr 3. Hovedkontortjenester/ adm. rådgivning, FoU, etc. 4. Overnattings, - og serveringsvirksomhet 5. Utleie, leasing og arbeidskrafttjenester	1. Bygg og anleggsvirksomhet 2. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 3. Hovedkontortjenester/ adm. rådgivning, FoU, etc. 4. Utleie, leasing og arbeidskrafttjenester 5. Sjøfart
<i>Hele landet</i>	1. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 2. Hovedkontortjenester/ adm. rådgivning, FoU, etc. 3. Telecom/ Informasjons- teknologitjenester 4. Sjøfart 5. Utleie, leasing og arbeidskrafttjenester	1. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 2. Tjenester bergverksdrift 3. Telecom/ Informasjons- teknologitjenester 4. Produksjon av maskiner og utstyr 5. Lagring og tjenester tilknyttet transport	1. Bygg og anleggsvirksomhet 2. Overnattings, - og serveringsvirksomhet 3. Finansierings, - og forsikringsvirksomhet 4. Utleie, leasing og arbeidskrafttjenester 5. Hovedkontortjenester/ adm. rådgivning, FoU, etc.

Innenfor det sett av næringskoder vi har i vårt utvalg er det regionale forskjeller på de ulike variablene. Målt i den relative andel utfra totalen på de respektive næringskodene i dette utvalget, så skiller Agder seg ut ved at det er lite knyttet til gruppen *hovedkontortjenester/ adm. rådgivning/FoU* og relativt mye på gruppene *produksjon av maskiner og utstyr* og *produksjon av trelast og varer av tre*, målt etter omsetning. Målt i antall ansatte skiller gruppen *produksjon av metaller og metallvarer* seg ut fra de andre. Vi vil i det videre introdusere et rammeverk for analyse og deretter presentere noen av våre funn knyttet til vårt innsamlede datamateriale knyttet til problemstillingene presentert i punkt 1.2.

2.2.2 Vårt utvalg og utvalgskriteriene

Det er som nevnt samlet inn data på 525 virksomheter fra 2006-2011 innen 12 ulike bransjer. Utvalgskriteriene er litt ulike for de ulike bransjene, både for å få balanse mellom disse i antall bedrifter, men også for å sikre at man får med relevante virksomheter. Et eksempel på dette er shippingsselskaper hvor de ansatte er i et foretak og hvor mye av virksomheten er i andre foretak – så her vil det være viktig å etablere kriterier som ivaretar det spesielle ved den enkelte næring. Dette vil bli omtalt under beskrivelsen av hver av bransjene. Et annet viktig kriterium er at det er offisielle data vi benytter og at vi tar utgangspunkt i legale enheter, hvor bedriften på Sørlandet i noen tilfeller er en del av en større legal enhet. Her har vi lagt inn hele den legale enheten selv om det utgjør en større verdiskapning enn det som tilhører regionen. Dette gjelder spesielt i nettverkene – hvor bedriftene er forhåndsdefinert ut fra det faktum at de er med i nettverket. På de bedriftene som ikke er med i nettverkene er dette skillet tydeligere, for her er et av utvalgskriteriene at den legale enheten må være registrert i Agder. I den videre bruk av disse data er det viktig at det fremkommer tydelig hvilke enheter som er inkludert, og kriteriene for utvalget. En viktig presisering er at datasettet kun benyttes på aggregert nivå og ikke på enkeltbedrifter.

Det er også viktig å presisere at vårt utvalg ikke representerer hele industrien men skal være et stort nok utvalg til å gjøre analyser og se trender for de utvalgte bransjene. Vi har vært nødt til å foreta et utvalg og har forsøkt å ivareta mangfoldet av ulike typer virksomheter for å synliggjøre bredden i næringsstrukturen. Utvalget for Agder representerer ca. 74 prosent av omsetningen og ca. 66 prosent av antall ansatte i bransjene på næringskodene listet i tabell 1. De bransjene som er med i utvalget er:

2.2.2.1 Prosessindustri

Her er det lagt inn de bedriftene som er medlem av Eyde, som er et Arena prosjekt. Tre av bedriftene hører til større foretak i Norge, og vi har lagt inn

hele den norske legale enheten. Dette medfører at tallene er større enn den reelle verdiskapningen i Agder, men vi mener trendene utfra vårt utvalg vil være representativt for bransjen til tross for dette. Flere av bedriftene i nettverket har internasjonale eiere som et resultat av fusjon eller oppkjøp av sørlandske virksomheter.

2.2.2.2 *Olje & gass*

Alle bedriftene i NODE er lagt inn i datasettet, men ikke alle har næringskoder eller markeder kun mot olje & gass, og vil derfor være inkludert i andre bransjer i denne fremstillingen (eksempelvis mekanisk industri, tjenesteytende eller IKT/Telecom). De bedriftene som er inkludert i tallene under olje & gass er de som har næringskoder tilhørende denne sektoren, eller at de på sine hjemmesider oppgir dette som sitt marked. Kjennetegn i denne bransjen er at det er noen få store og flere mindre bedrifter, og stor grad av konsentrert eierskap.

2.2.2.3 *Kultur & næring*

Dette utvalget inkluderer alle USUS-bedriftene etter siste opptak i 2012. Denne klyngen kjennetegnes av noen få store og mange små virksomheter, og består av kommersielle virksomheter, festivaler med mange frivillige, ideelle organisasjoner og virksomheter med offentlige eiere, eksempelvis museer. Det spesielle med denne bransjen er at det er mange enkeltmannsforetak hvor det ikke finnes offentlige regnskap. Vi har ikke data på bedrifter som kun har avdeling i Agder uten eget regnskap, slik som hotellkjedene og Color Line, og de er derfor ikke med i tallene.

2.2.2.4 *Fritidsbåt*

Her er de bedriftene som er med i Arena Fritidsbåt lagt inn. Disse bedriftene kjennetegnes ved at 50 prosent av dem har registreringsadresse utenfor Agder (Vestlandet og Østlandet). I utvalget er det ca. 50 prosent av bedriftene som har NACE-kode *bygging av fritidsbåter*, mens de andre er klassifisert under andre grupper av koder slik som *reparasjon og vedlikehold av skip og båter* eller andre relaterte næringskoder. Flere av bedriftene innen denne sektoren har hatt endringer i eierskap perioden, og noen er gått konkurs.

2.2.2.5 *IKT/Telecom*

Alle bedriftene i Digin er lagt inn i datasettet, men ikke alle har næringskoder eller markeder kun mot IKT/Telecom, og vil derfor være inkludert i andre bransjer i denne fremstillingen. De bedriftene som er inkludert i tallene under IKT/Telecom er de som har næringskoder tilhørende denne sektoren, eller at de på sine hjemmesider oppgir dette som sitt kjerneområde. I ut-

valget har flertallet av de bedriftene som er lagt under IKT/Telecom NACE-koder i gruppene *telekommunikasjon, tjenester tilknyttet informasjonsteknologi og informasjonstjenester*. Et flertall av bedriftene har konsentrert eierskap, flere har eiere som er aktive i den daglige ledelsen og mange er «spinn-offs» fra andre bedrifter.

2.2.2.6 Mekanisk industri

Her er de bedriftene som er med i det nyetablerte nettverket Sørlandets Teknologi Nettverk (STN), med et tyngdepunkt i Aust-Agder, lagt inn, i tillegg til de bedriftene i NODE som har næringskoder tettere opp mot mekanisk industri enn til olje & gass. Bedriftene inkludert i denne kategorien leverer til flere typer markeder, hvor olje & gass kan være ett marked, men hvor de ikke definerer seg selv som en ren olje & gass leverandør. Andre bedrifter, som kunne vært definert under mekanisk industri, er inkludert i olje & gass fordi de rendyrker dette markedet i større grad. Her vil det være rom for tolkninger og vi erkjenner at det ikke er entydig hvilken bransje de tilhører, men vi ønsker å reflektere mer enn næringskoden.

2.2.2.7 Sjøfart

Her er det lagt inn 61 bedrifter med registrering i Agder. Utvalget er foretatt for Vest-Agder og Aust-Agder gjennom to kriterier: 1) Virksomheter med mer enn 1 ansatt og omsetning større enn 1 million kroner, eller 2) ingen ansatte og omsetning større enn 10 millioner kroner. Strukturen i denne bransjen er slik at noen har egne datterselskap per skip eller egne selskaper med ansatte. Her er det også en utfordring at lønnskostnader kan være rapportert under andre driftskostnader per skip. Utvalget er legale enheter i Norge og ikke konsern (med utenlandske døtre) og vil derfor ikke gi et totalbilde av hvert selskap. Her er alle selektert på NACE-kode sjøtransport (50). Dette tilhører hovedgruppen transport og lagring (H) i Standard for Næringsgruppering fra Statistisk Sentralbyrå fra 2008.

2.2.2.8 Finansnæring

Her er det lagt inn 39 bedrifter i Vest-Agder og Aust-Agder, hvor legal enhet er registrert i Agder. Dette betyr at avdelingskontor av større banker/institusjoner ikke er med i utvalget. Kriteriet er virksomheter med mer enn 1 ansatt og omsetning større enn 1 million kroner. Alle bedriftene tilhører NACE-kodene: *Finansieringsvirksomhet, forsikringsvirksomhet og pensjonskasser, unntatt trygdeordninger underlagt offentlig forvaltning, og tjenester tilknyttet finansierings og forsikringsvirksomhet*. Alle tilhører hovedgruppen finansierings- og forsikringsvirksomhet (K) i Standard for Næringsgruppering. Krav om minimum 1 ansatt gjør at vi ikke får med rene finansielle aktiviteter i utvalget, men vi ønsker å synliggjøre den verdiskaping som

skjer i regionen, blant annet gjennom de ansatte, og bruker derfor dette utvalgsriteriet.

2.2.2.9 Bygg & anlegg

Her er det lagt inn 57 bedrifter i Aust, - og Vest-Agder med utvalgsriteriet; mer enn 1 ansatt og større omsetning enn 40 millioner kroner. Dette for å få med de største virksomhetene som er registrert i Agder. Når man legger til grunn registreringsadresse i Agder vil ikke virksomheter som Skanska være inkludert i utvalget. NACE-kodene som er brukt i utvalget er: *Oppføring av bygninger, anleggsvirksomhet og spesialisert bygge- og anleggsvirksomhet*. Alle bedriftene er i hovedgruppen bygge- og anleggsvirksomhet (F) i Standard for Næringsgruppering.

2.2.2.10 Treforedling

Her er det lagt inn 46 bedrifter for trebearbeiding innenfor blant annet: *Saging, høvling av tre, produksjon av bygningsartikler, og produksjon av monteringsferdige hus*. Det er bedriftene under NACE-koden 16 som er med i utvalget, og ikke handelsleddet for denne bransjen. Denne industrikoden er: *Produksjon av trelast og varer av tre, kork, strå og flettematerialer, unntatt møbler*, og inngår i hovedgruppen Industri (C) i Standard for Næringsgruppering. Kriteriet for utvalget er mer enn 1 ansatt og over 5 millioner kroner i omsetning.

2.2.2.11 Nærings-, - og nytelsesmidler

Her er det lagt inn 37 bedrifter under nærings-, - og nytelsesmidler (NACE-kode 10), under hovedgruppen Industri (C) i Standard for Næringsgruppering. Her er kriteriet minimum 1 ansatte og mer enn 5 millioner kroner i omsetning. Denne bransjen kjennetegnes av noen få store og mange små virksomheter.

2.2.2.12 Tjenesteytende

Her er utvalget 72 bedrifter hovedsakelig under næringskodene *hovedkontortjenester, administrativ rådgivning og forsknings- og utviklingsarbeid*, som hører til hovedgruppen faglig, vitenskapelig og teknisk tjenesteyting (M) i Standard for Næringsgruppering. Kriteriet er mer enn 1 million kroner i omsetning, registrering i Agder og mer enn 1 ansatt. Denne gruppen har store variasjoner i størrelse, struktur og kjennetegn.

Vi vil i avsnitt 2.3 introdusere noen begreper og innfallsvinkler til analyse av vårt materiale og deretter presentere våre funn i avsnitt 2.4.

2.3 Teori/Rammeverk

I dette avsnittet presenterer vi to tilnærminger til problemstillingene knyttet til konkurransekraft. Første delen ser på ulike definisjoner og ulik bruk av begrepet produktivitet med fokus på hvordan denne fremkommer på firmanivå og aggregert på bransjenivå (punkt 2.3.1). Deretter presenterer vi et teoretisk rammeverk for bedre å forstå aktørene/agentene - og om det er spesielle særtrekk ved noen av disse som bidrar til økt konkurransekraft i noen omgivelser (punkt 2.3.2).

2.3.1 Produktivitet – ulike begreper

I denne rapporten tar vi utgangspunkt i Viktor D. Normans tilnærming angående utfordringer når det gjelder produktivitet og omstillingskrisen (MAGMA, 2012). Denne tilnærmingen innebærer tre relevante elementer for analyse av konkurransedyktighet i gode og dårlige tider; 1) fokus på bedrift, 2) produktivitetspåvirkning på regionen, og 3) produktivitetsvekst basert på innovasjonsevne.

Det første elementet er Normans påstand om at forskning må ha fokus på firmanivå for å gi et riktig bilde av de ulike bransjene og markedet:

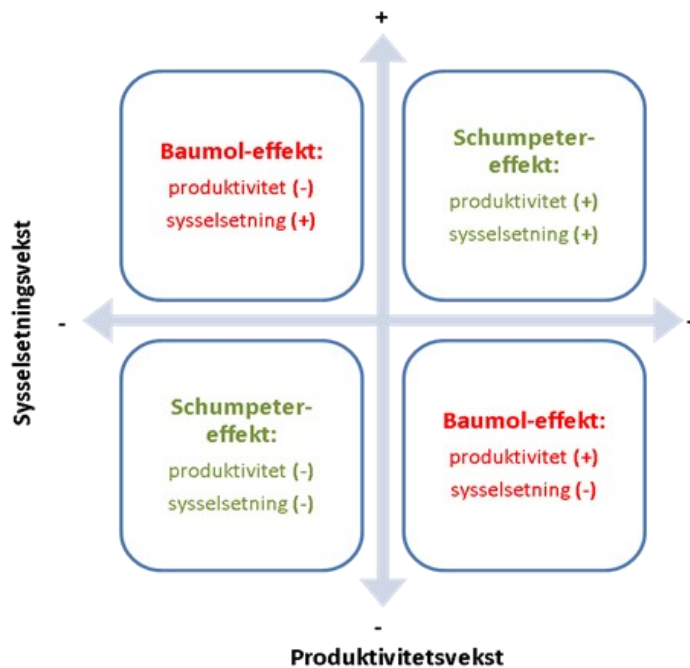
“we argue that the focus ought to be on the individual firm. There are two reasons for this. One is purely pragmatic: the firm is a well-defined entity; the market is not, and there are good reasons to avoid the minefield of market definition. The other reason is substantive: we cannot understand the market unless we understand the agents in the market; and in imperfectly competitive markets, the ‘interesting’ agents are the firms“(Norman, 2000: 36).

Hans hovedpoeng er at når man starter på et høyere nivå i analysen, mister man de definerende elementene på mikronivå; de som skaper regionens evne til å takle utfordringer. Vårt prosjekt har tatt et første steg i å samle inn og strukturere data på firmanivå for å analysere regionens mønster og konkurranseevne i noen av de største bransjene. Med disse data kan vi beskrive karakteristikk av bedriftene/bransjen i regionen og deretter analysere trender. Tabellene skal brukes til å fremstille deskriptive data og gi en faktabasert oversikt over de ulike bransjene. Ut ifra dette arbeid kan vi begynne å trekke frem viktige faktorer og drivere og, ikke minst, generere nye spørsmål for å utdype kunnskapen om Sørlandet og dets evne til å vokse og takle krisene.

Det neste element i Normans vinkling på produktivitet, omstillingsevne og vekst er den spenning som finnes mellom to økonomiske krefter, den såkalte «Schumpeter-effekten» og «Baumol-effekten». Kort sagt er Schumpeter-effekten en positiv sirkel hvor bedriftene/ bransjene som har produktivitets-

vekst i forhold til konkurrentene vil sysselsette flere. De som ikke har nok vekst skal i henhold til dette redusere lønn og arbeidskraft. Medarbeidere fra de mindre effektive bedriftene/bransjene skal flytte til mer produktivt arbeid til alles fordel. Regionen får dermed en positiv og forsterket effekt fra økning i produktivitet. Baumol-effekten viser derimot et omvendt forhold mellom produktivitetsvekst og sysselsetningsvekst, nemlig at de bedriftene/bransjene som har en positiv relativ vekst i produktivitet skal redusere antall ansatte på grunn av økt effektivitet og at disse skal flytte til mindre produktivt arbeid, enten i det offentlige eller andre sektorer. Figur 2-1 viser disse to effektene i et enkelt diagram, og spørsmålet er om næringslivet på Sørlandet er definert inn i de samme kategoriene - eller om regionens dynamikk er annerledes. Dersom dette er tilfelle, vil det kunne påvirke regional politikkutforming og evaluering av fremdrift i en lokal kontekst. For å forstå regionens bevegelse over tid er det nødvendig å forstå bedriftenes sysselsetningsmønster og produktivitetstrender. Vi vil senere benytte denne rammen for analyser av bransjene i vårt utvalg (se punkt 2.5.2).

2-1: Schumpeter og Baumol effekten¹

¹ Basert på Victor D. Norman's presentasjon på NHHs Høstkonferanse 19.oktober 2012

Victor D. Normann har gjennomført flere studier av produktivitet og hevder at Norge har vært preget av Baumol-effekten siden 1970 (Norman, 2012). En av disse analysene ble presentert på NHHs Høstkonferanse i oktober 2012, hvor Norman viser produktivitets-, - og sysselsettingsveksten i Norge i perioden 1990 til 2010, målt i avvik mot gjennomsnittet per bransje. Norman finner at mange av bransjene i Norge har en Baumol-effekt med negativ produktivitet og økt sysselsetting, og at det kun er IKT som har Schumpeter-effekten med økt produktivitet og økt sysselsetting. Videre finner han at deler av offentlig sektor har en Schumpeter-effekt med redusert produktivitet og redusert sysselsetting, samt at et par av bransjene har en Baumol-effekt med økt produktivitet og redusert sysselsetting.

Det er mye debatt om både måling av produktivitet og hva som fremmer produktivitet. En viktig dimensjon i denne sammenheng har vært at produktivitetsøkning primært er basert på bedriftenes innovasjonsevne; eksempelvis deres evne til å ta i bruk nye verktøy, prosesser, tjenester eller viljen til å gjennomføre andre tiltak som kan øke produktiviteten, slik som investeringer i verktøy, maskiner og utstyr. Dette er en antagelse som underbygger hovedstrømningen i dagens produktivets- og næringsforskning; nemlig at verdiskapning over tid, og forbedring i en regions økonomiske og sosiale tilstand, er basert på økt produktivitet i både offentlig og privat sektor (OECD, 2012). En reell økning i produktivitet krever at produktene, prosessene og styring av ressursmiks forbedres kontinuerlig i forhold til konkurrentenes endringer og kundenes krav. Vi tar i det videre denne antagelsen som gitt i følgende diskusjonen, men konseptene utvides i kapittel 3 knyttet til begrepet kunnskap.

En fremtidig oppgave for bedriftene, forskningsinstituttene og offentlig sektor er å utvikle gode og entydige måltall for produktivitet. En slik indikator er viktig for bedre å kunne møte utfordringer relatert til innovasjon og vekst. Tradisjonell måling av produktivitet har hatt fokus på den såkalte indikatoren for arbeidsproduktivitet. Denne indikator er basert på en relativt enkelt ratio som måler produksjon i forhold til antall arbeidstimer og er definert slik:

$$\text{Arbeidsproduktivitet} = \text{bruttoprodukt/utførte timeverk}$$

Fordelen med denne tilnærming (og tilsvarende som vi bruker senere i analysen) er at tallene er lett tilgjengelige og at det finnes historiske tall som kan sammenlignes, noe som gir et bilde av utviklingen. Ulempen er at denne indikatoren kun gir et bilde av den delen av produktiviteten som knytter seg til arbeidstimer, og for noen bransjer er denne andelen synkende fordi man har

hatt store investeringer i produktivetsfremmende maskiner og utstyr. Det fins en mer relevant ratio som USA og EU har begynt å ta i bruk, som tar hensyn til endringer i alle innsatsfaktorene, ikke bare arbeidskraft. Denne indikatoren er den såkalte totalfaktorproduktivitet og beregnes ofte som følger:

$$\text{Totalfaktorproduktivitet (TFP)} = \text{bruttoprodukt/KLEMS (kostnader knyttet til: kapital-labour-energi-materiell-innkjøpte tjenester/service)}$$

Fordelen med denne beregningen er at den tar hensyn til teknologiske og organisatoriske endringer (f.eks. «outsourcing») og at den viser hvor effektivt bedriften produserer hensyntatt alle innsatsfaktorene, ikke bare arbeidskostnader sett opp mot produksjon. Ulempen med denne indikatoren er at *KLEMS* faktorene er komplisert å beregne fordi det kan være vanskelig og estimere kostnadene konsekvent og at tallene ofte bare er brukt internt, det vil si at de er «hemmelige» av konkurransemessige hensyn. TFP kan benyttes både for å måle forbedringer over tid, men også for å måle seg mot konkurrenter og mot de som bruker lignende prosesser. Dette kan også være viktig for offentlig sektor for å danne et riktig bilde av hvor robust og innovativ en region er (OECD, 2012).

I våre analyser har vi valgt omsetning per ansatt som et produktivetsmål for å måle arbeidsproduktivitet i stedet for bruttoprodukt per utførte timeverk. Fordelen er at det er et mål som er lett tilgjengelig og som gir et bilde av utviklingen for den enkelte bedrift/bransje. Ulempen er at vi ikke får med hele verdiskapningen fordi det kan være betydelig innkjøp som er inkludert i omsetningen men som ikke har gitt verdiskapning for bedriften. Det er en indikator som kan være relevant for å sammenlikne på tvers av bransjer, med det viktige forbehold at bransjene er ulike når det gjelder arbeidsintensitet, men enda mer for å sammenlikne bedrifter innen samme bransje. Som det vil fremgå av analysen i fortsettelsen, er omsetning og lønnsomhet to størrelser som ikke nødvendigvis samvarierer. En bransje kan øke omsetning og arbeidsproduktivitet og likevel bli mindre lønnsom dersom marginene faller. Vi har derfor også valgt å se på utviklingen i driftsresultat per arbeidstime for å utfylle bildet. Vi bruker disse målene for å se endringene i perioden 2006-2011 og for å illustrere et poeng har vi valgt å sette disse målene inn i et rammeverk tilsvarende det vi presenterer i figur 2-1. Det må presiseres at vi har en for kort tidsserie til å kunne gi robuste resultater, men det gir et bilde av hvor de ulike bransjene er plassert i forhold til et gjennomsnitt. Vi har ikke nok data til å kunne beregne et godt mål på totalfaktorproduktivitet, men vi benytter forholdstallet omsetning/total balanse for å se på utviklingen i kapitalintensiteten per bransje i perioden 2006-2011.

2.3.2 Mittelstand og «Hidden Champions»

Norge har i nyere forskning og økonomisk litteratur blitt sett på som et unntak fra det man ellers har observert i internasjonal økonomi. De lave investeringene i forskning og utvikling, slik dette måles med internasjonale og standardiserte indikatorer, har vært tatt som et uttrykk for lav grad av innovasjon i norske bedrifter. Likevel ser man at en rekke bedrifter i tradisjonell industri både overlever, vokser og hevder seg på globale markeder til tross for at de er etablert i et land med høyt kostnadsnivå. Forventningen om at disse bedriftene ville være de første ofrene på globaliseringens alter og legge ned eller flytte virksomheten til lavkostland, har ennå ikke slått til i det omfang mange har spådd. At Norge scorer lavt i internasjonale sammenlikninger av innovasjon, men samtidig har stor produktivitetsvekst og mange industribedrifter som overlever og hevder seg internasjonalt, har blitt kalt «det norske paradoks». Betegnelsen «det norske paradoks» oppsummerer oppfatningen av at det skjer noe unikt i den norske økonomien på et mer fundamentalt nivå.

Som en del av prosjektet *Krise, omstilling og vekst* har vi tatt et skritt tilbake og utfordret mye av den teori som ofte anvendes innenfor økonomifagene og som er basert på studier av store selskap. Dette har vi gjort ved å stille fire grunnleggende spørsmål:

- Hva kjennetegner bedriftene på Sørlandet?
- Er noen av disse kjennetegnene generaliserbare innenfor og på tvers av bransjer?
- Er det noen teoretiske modeller som er egnet til å forklare disse kjennetegnene?
- Er det noen av disse kjennetegnene som kan forklare bedriftenes konkurranseevne?

De to første spørsmålene utforskes og besvares litt senere i rapporten med utgangspunkt i den datainnsamlingen vi har foretatt på bedrifts-, bransje- og klyngenivå. Databasen med økonomiske nøkkeltall, i tillegg til andre sentrale indikatorer, gir et godt grunnlag for å beskrive hvordan bedriftene har kommet seg gjennom finanskrisen i 2008 og utviklet seg i tiden etter.

I denne delen av rapporten presenter vi en modell som vi vil argumentere for gir en god referanseramme for å forstå hvordan ulike kjennetegn på næringslivet i regionen har betydning for bedriftenes konkurranseevne. Modellen mener vi gir et fundament for en systematisk analyse av bedriftene i regionen, noe som i neste omgang kan gi bedre innsikt og mer robuste policy-anbefalinger til private og offentlige aktører.

Modellen vi har tatt utgangspunkt i, og videreutviklet, har sitt utspring i forskning på Mittelstand-bedrifter i Tyskland og i Hermann Simon sin forskning på det han kaller ukjente verdensmestere («Hidden Champions»). Vi vil komme tilbake til hva som kjennetegner de ukjente verdensmesterne, men først er det nødvendig å rekapitulere hva som var opphavet til denne forskningen og se nærmere på hva som ligger i begrepet Mittelstand.

2.3.2.1 Bakgrunnen for forskningen på tyske Mittelstand

I en artikkel publisert i Harvard Business Review i 1983 gjorde Theodor Lewitt betegnelsen «globalisering» til det nye moteordet blant ledere i næringslivet. Artikkelen tar for seg hvordan markeder strekker seg utover nasjonalstatens grenser og i økende grad blir globalisert. Tre år senere møttes Hermann Simon og Theodor Levitt. Dette møtet ble starten på en diskusjon om eksportsuksess. Hvorfor har noen land større eksportandel og flere eksportbedrifter enn andre? Hvilke bedrifter er det som lykkes på de nye globaliserte markedene? Disse spørsmålene ble utgangspunktet for Hermann Simons (og flere andres) forskning de neste tretti årene.

Et mønster ble raskt tydelig. Eksportsuksessen til land som Tyskland, Sveits og Sverige skyldtes ikke store selskap. Store og internasjonalt aktive selskap med betydelig eksport fant man i alle høyt utviklede og industrialiserte land. Hypotesen var i stedet at enkelte land hadde stor eksportandel fordi mange små og mellomstore selskaper var globalt konkurransedyktige. Dette ble utgangspunktet for mange studier. Særlig forsøkte man å forklare den tyske eksportsuksessen. Gradvis avdekket man at mange mellomstore, ukjente og lite studerte selskaper var verdensledende i sine markeder.

2.3.2.2 Mittelstand – virksomhetene som bygde Tyskland

Tyskland er den fremste eksportøren i verden målt i kroner, og til tross for forskjellen i landenes størrelse lå Tyskland fortsatt over Kina i absolutte tall i hele perioden fra 2003 til 2008 (Simon, 2009). Med dette som utgangspunkt er det interessant å se nærmere på hva som har gjort Tyskland til verdens fremste eksportør, og et av de landene som har klart seg best gjennom de siste årenes økonomiske nedgangstider i Europa.

Ut fra Tysklands små og mellomstore bedrifter, kjent som Mittelstand (det er ingen direkte og god norsk oversettelse av begrepet fordi dette referer til langt mer enn bare bedriftenes størrelse, jfr. Berghoff (2006)) er det vokst en rekke bedrifter med sterke posisjoner og globale markedsandeler på 70-90 prosent i sine respektive produktmarkeder. Det er når man ser alle disse samlet at man finner forklaringen på Tysklands eksportsuksess (Simon, 1992).

Lenge var suksessen til bedriftene som vokste ut av den tyske Mittelstand en godt bevart hemmelighet og gjenstand for lite forskning. Og det er særlig to forklaringer på dette. For det første opererer mange av disse på bedriftsmarkedet. De selger produktene sine til andre bedrifter enten i form av produksjonsutstyr eller komponenter som inngår i andre produkter. Produktene er derfor i liten grad synlig for sluttkundene. For det andre velger (og verdsetter) mange av bedriftene å holde en lav offentlig profil og konsentrere innsatsen om å gjøre seg kjent kun for kundene i sitt smale produktsegment.

I 1999 var 99 prosent av alle tyske bedrifter små eller mellomstore, det vil si de hadde mindre enn 500 ansatte og en omsetning under 400 millioner kroner (100 millioner DM). Nesten 70 prosent av den tyske arbeidsstyrken var ansatt i disse bedriftene som sto for 57 prosent av verdiskapingen i landet (Berghoff, 2006). Det er disse bedriftene som står for etableringen av nye arbeidsplasser, mens mange av de store virksomhetene rasjonaliserer gjennom «outsourcing» av funksjoner til lavkostland og nedbemanner.

Det kan være fristende å oversette Mittelstand med små og mellomstore bedrifter og definere disse ut fra antall ansatte og omsetning. Men en slik enkel tilnærming vil miste mye av dette begrepets innhold. For det er dimensjoner knyttet til måten disse selskapene styres og ledes på, og som berører en rekke sosiokulturelle forhold, som er det sentrale. Det er eierskap, langsiktighet, forholdet til de ansatte, kultur og holdninger, og måten man arbeider på i disse bedriftene som egentlig definerer den tyske Mittelstand.

Forretningsmodellen og verdiene som kjennetegner Mittelstand tok form under industrialiseringen i det nittende århundre. Denne har blitt en viktig økonomisk og sosiokulturell faktor i velstandsutviklingen i Tyskland og gjenoppbyggingen av nasjonens næringsliv etter andre verdenskrig. Mittelstand som forretningsmodell, har overlevd tre store økonomiske kriser (hyperinflasjon, den store depresjonen på 1930-tallet og kollapsen etter andre verdenskrig) og en rekke ulike politiske regimer fra 1900 og fram til i dag. Modellen har også overlevd de ulike trendene og bølgene innenfor økonomi og ledelsesfaget, slik som fokus på skala og masseproduksjon, fusjoner og oppkjøp. Dette understreker kraften i og betydningen av modellens sosiokulturelle dimensjoner.

Modellen har vist seg særlig levedyktig i markeder med stor etterspørsel etter spesialiserte produkter av høy kvalitet og hvor evnen til å tilpasse enkeltprodukter eller produksjons-batcher er avgjørende. I slike markeder kommer kompetansen og fleksibiliteten til disse bedriftene til sin rett (Berghoff, 2006). Dette gjør at mange av disse bedriftene har en høy grad av spesialisering.

ring og fokuserer på lønnsomme nisjer som etterspør høy kvalitet og er villige til å betale en høyere pris for denne kvaliteten. Vi vil i det videre presentere noen av kjennetegnene til Mittelstand-bedriftene og deretter i kapittel 2.5.3 diskutere om dette kan relateres til bedriftene på Sørlandet.

2.3.2.3 Seks egenskaper ved Mittelstand-bedrifter

Forskning på Mittelstand-bedrifter antyder at det er seks egenskaper som er typiske for disse bedriftene og at mange av disse egenskapene knytter seg til kvalitative særtrekk som gir en særegenhet og dermed positive resultater. Faktorer som nevnes spesielt er den tette tilknytning bedriftene har til personer og steder, og at eierskap er en viktig dimensjon. Ved å se nærmere på disse egenskaper og kjennetegn, er det interessant å se om det er noen av disse elementene som er generaliserbare og om det er mulig å gjenskape noe av det særegne ved disse bedriftene. Det kan synes som om det er noen paralleller mellom den tyske Mittelstand og deler av vårt regionale næringsliv, og vi forsøker her å finne noen parametere som det er mulig å operasjonalisere, og dermed måle. Noen av disse egenskaper og kjennetegn er summert i tabell 2-3, og brukes i det videre som et rammeverk.

Flere av disse trekkene vil man kjenne igjen fra litteraturen om industrielle distrikter. Alfred Marshall (1916 og 1930) var blant de første økonomer som fokuserte på hvordan bedriftene kan oppnå stordriftsfordeler gjennom samlokalisering og horisontalt/ vertikalt samarbeid, samt hvordan bedrifter utnytter sosiale nettverk og en felles innovasjonskapasitet til å skape lokale vekstprosesser. Denne litteraturen fokuserer på arbeidsdeling i nettverk og gevinsten av samlokalisering – og dermed hva som skjer *mellom* bedriftene i nettverket. I teorien om Mittelstand er det hva som skjer *innenfor* bedriften som er det sentrale, med fokus på hvordan disse bedriftene reagerer internt på eksterne krav fra kunde og marked.

2-3: Egenskaper og kjennetegn ved Mittelstand-bedriftene

Egenskap	Konsentrert eierskap	Lang levetid (høy alder)	Flat organisasjonsstruktur	Bedriften forankret i lokalmiljø	Spesialisert og høy kompetanse	Engasjert arbeidsstyrke
Kjennetegn	<ul style="list-style-type: none"> Selvstendige beslutninger Enhetlig syn og filosofi på gjennomføring Hovedfokus på lang sikt Ledelse er tett på alle kjerneområder 	<ul style="list-style-type: none"> Evner å overleve ulike konjunkturer Evner å tilpasse seg endrede markedsvilkår Evner å tilpasse seg/ inkorporere ny teknologi Tidsriktig forretningsmodell Nisje-fokus 	<ul style="list-style-type: none"> Korte linjer for kommunikasjon Synlige resultater Tydelige ansvarsforhold og høy grad av individuelt ansvar Tett kontakt langs hele verdikjeden Lettere å spre kostnader og å se gevinsten 	<ul style="list-style-type: none"> Ledelse ofte fra lokalmiljø eller deler Langsiktige felles verdier Sosial kontroll hindrer misbruk av makt Rykte er tett integrert i jobb Suksess er sosialt integrert 	<ul style="list-style-type: none"> Langsiktige arbeidsforhold Internt utviklet kompetanse på kjerneprodukt Internt utviklet kompetanse på kjerneprosesser Erfaringsbasert spisskompetanse 	<ul style="list-style-type: none"> Lojale medarbeidere; bedrift mer enn kun jobb Enighet om visjon Utstrakt samarbeid og felles problemløsning Selvregulert arbeidsstyrke

1. Konsentrert eierskap

Den tradisjonelle Mittelstand bedriften startet som en liten familiebedrift med få ansatte. Dette kan ha betydning for den videre utvikling med hensyn til forvaltningen av eierskapet til bedriften og produktene, ledelse og bedriftskultur, finansiering og rapportering, samt kunde og markedsfokus; og det hevdes at disse kjennetegnene gir bedriften økt konkurransekraft. Et kjennetegn som kan bidra til økt konkurranseevne er autonome og raske beslutninger og at disse beslutningsprosessene gir enhetlige både kortsiktige og langsiktige mål for bedriften, noe som igjen gir en mulighet til å holde et internt fokus på kjerneprodukter, - og prosesser og et eksternt fokus på krav fra viktige kunder. Et annet kjennetegn er en større grad av samsvar mellom ansvar, autoritet og ressurser, som dermed kan gi høyere effektivitet i gjennomføringen av prosjekter og andre aktiviteter. Et tredje kjennetegn er det langsiktige perspektivet, som ofte gir en aksept for noe slakk i organisasjonen – og dermed gir en mulighet for å iverksette inkrementelle innovasjonsprosesser. Et siste kjennetegn ved bedrifter med konsentrert eierskap er at ledelsen ofte vokser sammen med bedriften, noe som kan bedre kommunikasjonen internt, bidra til mer tverrfaglige problemløsninger, gi mer effektive dypdykk, og også åpne for sterkere støtte til strategiske og viktige kunder.

2. Lang levetid (høy alder)

Høy alder er et kjennetegn som har vært fremhevet i litteraturen om Mittelstand-bedriftene, og at dette påvirker deres måte å drive virksomheten på. Mange av beslutningene har en lang horisont og bedriftene har vist en evne til å overleve ulike konjunkturer i markedene gjennom deres måte å tenke på. De har også vist at de evner å tilpasse seg kundens behov og gjennomført nødvendige endringer og tilpasninger for å tilfredsstille de nye kravene, samt at de har vært i stand til å være komme i inngrep med kundene på en slik måte at de er den foretrukne samarbeidspartner til en akseptabel pris. For å komme i en slik posisjon har bedriften spesialisert seg på områder som er kritiske for kunden og hvor det er liten grad av substitutter. Denne tette kundekontakten gir bedriften et konkurransefortrinn når det gjelder kundetilpasninger, og de fokuserer ofte på de markedsnisjene der de har et fortrinn. Mittelstand-bedriftene er også kjent for raskt å inkorporere endringer i produkt, - og prosesseteknologien, enten ved å utvikle egen hensiktsmessig teknologi eller gjennom kontinuerlige justeringer på tilgjengelig teknologi som tilfredsstiller de viktigste kravene fra kunden. Mange har også utviklet en tidsriktig forretningsmodell som underbygger styrkene i deres måte å drive på.

3. Flat organisasjonsstruktur

Bedriftene kjennetegnes gjerne ved at de har en flat organisasjonsstruktur med korte kommunikasjonslinjer, som kan gi riktigere ressursallokering og bedre kommunikasjon mellom involverte parter, og dermed redusere agent – prinsipal problemene man finner i større og mer hierarkiske organisasjoner. Et annet kjennetegn er at individuell jobbutførelse blir mer synlig gjennom sterk ledelsesinvolvering i aktivitetene knyttet til produktene og prosessene, med stor grad av interaksjon mellom mange mennesker. Ansvarsområder er på den ene side mindre formelle men samtidig mer definerte, og hvor det individuelle ansvaret for å oppfylle målene er tydelig. Kunnskap om dette bidrar ofte til at ledere i Mittelstand-bedrifter rekrutteres internt i stedet for eksternt. Et tredje kjennetegn er tett dialog med kunden fra ulike deler av verdikjeden, og hvor de ansatte oppmuntres til å kommunisere både med kunder og leverandører for dermed å sikre rask og riktig integrasjon av ny teknologi eller nye metoder, og dermed møte kundens krav. Denne kommunikasjonsformen gir effekter knyttet til problemløsning og læring, hvor organisasjonsstrukturen gir rom for samarbeid og proaktiv deltakelse fra medarbeidere.

4. Lederskap forankret i lokalmiljøet

Lokalt forankret ledelse har vært fremhevet som viktig for å kunne utnytte fordelene ved denne type bedrifter, men dette kan være vanskelig å måle. Bedriftene man refererer til i denne sammenheng er ofte lokalisert i mer rurale områder eller nær små byer og tettsteder – mer enn urbane strøk. Det underliggende her er at ledelse og medarbeidere har en felles forståelse av hva slags lokalsamfunn de ønsker, med basis i et sett med relativt like verdier. Dette hevdes å bidra til en felles kultur og mer enhetlig mål-, - og resultatorientering, og at det bidrar til et sett med normer som er sterkere enn hva regler og prosedyrer kunne gitt. Et resultat av dette er at definisjonen av suksess inkluderer både profitt-maksimering for bedrift og eksterne virkninger for lokalsamfunn. Merverdi for lokalsamfunnet kan være jobbtillbud, stabil inntekt for kommune, kompetent arbeidskraft, regional identitet, bedre infrastruktur, tiltrekning for andre bedrifter, lojalitet og tillit, for å nevne noen.

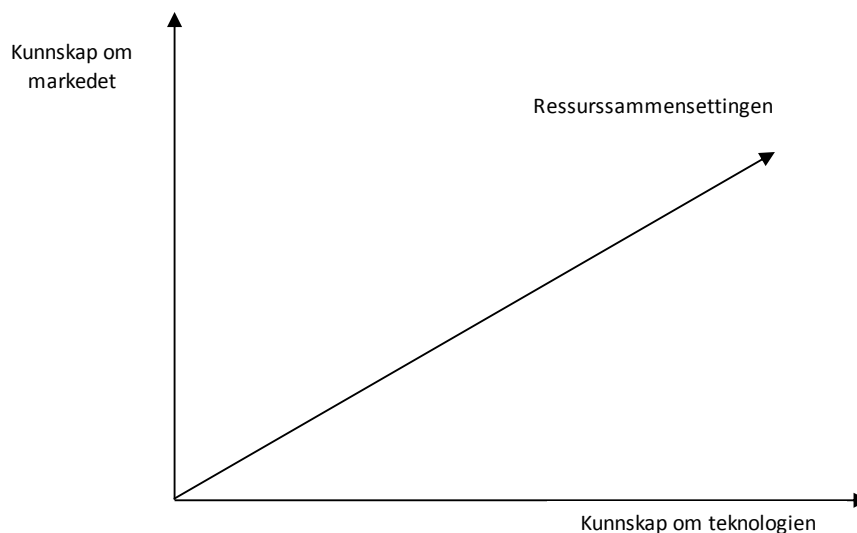
5. Spesialisering og spisskompetanse

Erfaringsbasert kunnskap trekkes ofte frem i forbindelse med Mittelstand-bedrifter og at denne gjør seg gjeldende på mange nivåer i bedriften. Denne kompetansen kan være generaliserbar, men i og med at den er knyttet opp mot spesielle produkter og prosesser, er den ikke nødvendigvis overførbar, og kan derfor i gitte sammenhenger bidra til langsiktige konkurransefortrinn for bedriften. Behovet for spesialisering i små-skala betyr at bedriftene må

være seg bevisst og kunne håndtere de faktorene som er kritiske for kunden, i tillegg til raskt å kunne integrere dette i produksjonsprosessen. Her må det tilføyes at kapasitet til å kunne respondere raskt på endrede krav fra kunde, med riktig kvalitet, er sentralt. Her vil evnen til å tilby tilpassede løsninger til sentrale kunder være konkurransefremmende.

Det er viktig å forstå kundens behov, men det er også essensielt å forstå dynamikken mellom kunde, markedet generelt, produksjonsteknologi og metoder, for derigjennom å kunne definere en optimal «ressursmiks» for å kunne tilfredsstille kundens behov med en forsvarlig kostnadsstruktur. Figur 2-2 gir en oversikt over de tre dimensjonene av parametere mange Mittelstand-bedrifter evner å håndtere og som gir dem konkurransevne innen deres nisje.

2-2: Tre dimensjoner som Mittelstand bedrifter må beherske

6. Engasjerte og motiverte medarbeidere

Et siste kjennetegn i denne fremstillingen er at Mittelstand-bedriftene har engasjerte og motiverte medarbeidere. Et stikkord som ofte nevnes i denne sammenheng er lojalitet, hvor det fremheves at denne lojaliteten går begge veier; hvor medarbeidere yter sitt beste og engasjerer seg sterkt i bedriften, og hvor bedriftens ledelse gjør alt den kan for å unngå kostnadsbesparende tiltak som medfører oppsigelser. Det er et gjensidig ønske om å beholde arbeidsstyrken og den spisskompetanse den representerer og man iverksetter

mange tiltak for å kunne holde denne kompetansen i lokalsamfunnet. En felles forståelse av visjon og mål medfører at bedriftens medarbeidere er løsningsorienterte og samarbeidsvillige i gjennomføring av nødvendige oppgaver for å nå disse målene. Det er en omforent forståelse av kostnaden for alle ved ikke å levere på oppsatte og avtalte mål, og dette fungerer som en form for selvjustis innen bedriften med et sterkt ønske om å levere.

2.3.2.4 *Utfordringer for Mittelstand-bedriftene*

Noen av de typiske utfordringene for Mittelstand-bedriftene er:

- Tilgang på egenkapitalfinansiering (spesielt for kortsiktige likviditetsbehov)
- Sikre rekruttering og vedlikehold av kompetanse blant ansatte
- Valutarisiko og valutastyring
- Stordriftsfordeler
- Ledelse av tidshorisont – radikal innovasjon
- Avansert ledelseskompetanse
- Påvirkning på politikkkutforming i ulike fora

2.3.2.5 *Fra Mittelstand til «Hidden Champions»*

Det var Mittelstand-selskapene Simon (1992) tok utgangspunkt i da han skulle forklare hvorfor enkelte selskap lykkes bedre på globaliserte markeder enn andre og hvorfor enkelte land hadde større eksportandel enn andre. Han identifiserte 89 mellomstore tyske selskap som var markedsledere globalt eller i Europa, og 39 av disse deltok i studien. Resultatene viste flere felles trekk ved disse bedriftene. De kombinerte strategisk fokus med geografisk diversitet, var opptatt av å skape verdi for kundene, kombinerte fokus på teknologi med nærhet til kundene, baserte sine konkurransefortrinn på teknologi og teknologisk kompetanse, og skapte gjensidig avhengighet mellom bedriften og dens ansatte.

Selv om deler av suksessen til bedriftene Simon studerte i 1992 kan forklares med spesifikke sosiokulturelle dimensjoner i Tyskland, slik som en dypt forankret tradisjon for fagopplæring med erfaringsoverføring fra eldre, erfarne fagarbeidere til nye, unge medarbeidere som vedlikeholder og utvikler en spesialisert kompetanse tilpasset bedriftens behov, var det også andre trekk ved bedriftene som gjorde at Simon mente Mittelstand-formelen for suksess på globale markeder ikke nødvendigvis var begrenset til tyske selskap.

I 1996 utvidet han derfor studien, og han identifiserte virksomheter i en rekke land som var blant de tre største i sine markeder globalt eller markedsle-

der på eget kontinent. Studien viste at disse delte de samme trekkene som karakteriserte «Hidden Champions» fra den tyske Mittelstand. Tradisjonelle verdier, globalisering, fokus på ett produkt eller marked, innovasjon, sterke konkurransefortrinn og tro på egne styrker var fellestrekk på tvers av land. Fellestrekene man fant er oppsummert i tabell 2-4. Simons konklusjon var at lærdommen fra den tyske Mittelstand kan gi verdifulle råd til bedrifter over hele verden. Man trenger ikke være tysk for å være en «Hidden Champion». Simon har i dag etablert en database med ca. 2000 selskap. To tredjedeler av disse kommer fra tyskspråklige land, men også Skandinavia og Nord-Italia har et betydelig antall «Hidden Champions».

2-4: Både- og filosofi i «Hidden Champions»²

Aspekt	Både	Og
• Marked	• Smalt: Produkt og teknologi	• Vidt: Geografisk salgsområde (globalt)
• Drivkraft for innovasjon	• Kundedreven	• Teknologidrevet
• Strategi	• Eksterne muligheter	• Interne ressurser/kompetanse
• Innovasjon	• Produkt	• Prosess
• Tidshorisont	• Kort sikt: Effektivitet	• Lang sikt: Produktivitet
• Konkurransfortrinn	• Gjøre de riktige tingene	• Gjøre tingene riktig
• Verdiskapende aktiviteter	• Produktkvalitet	• Service og integrasjon
• Turnover	• Kjerneaktiviteter in-house	• «Outsourcing» av ikke-kjerneaktiviteter
• Lederskap	• Høy tidlig i utvelgesfasen	• Lav med lange ansettelsesforhold
	• Autoritær mht. kjerneverdier og mål	• Involvering mht. detaljer og prosess

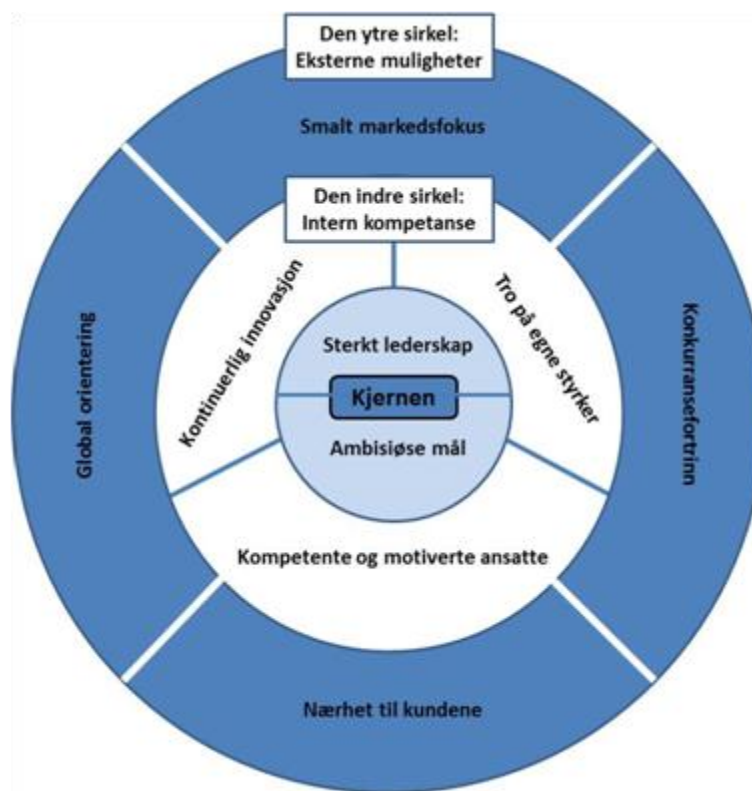
2.3.2.6 De ukjente verdensmestrene - Et teoretisk rammeverk

Simon (1996, 2009) har gitt en mer presis beskrivelse av karakteristikkene ved disse bedriftene. Vi har valgt å ta utgangspunkt i Simons originale modell fra 1996 som består av tre sirkler og ni faktorer forklarer de ukjente verdensmestrenes suksess. Vår vurdering er at den originale modellen, som er noe mer detaljert, gir det beste rammeverket for å analysere relevante forhold for

² Tilpasset fra (Simon 1996).

konkurranssevnen til næringslivet på Sørlandet. De to innerste sirklene fokuserer på bedriftens interne struktur, kapabiliteter og ressurser. Den ytre sirkelen beskriver de generelle markedsbetingelsene og markedsstrukturen bedriftene står overfor og hvordan de ukjente verdensmestrene forholder seg til disse. Det er viktig å understreke at modellens faktorer best beskrives som kontinuum og ikke som diskrete kategorier. Dette betyr at analyser nødvendigvis må være mangfoldig i sin tilnærming og bygge både på en kvantitativ og kvalitativ tilnærming for å være relevant. Modellen er vist i figur 2-3.

2-3: Faktorene som beskriver «Hidden Champions»³

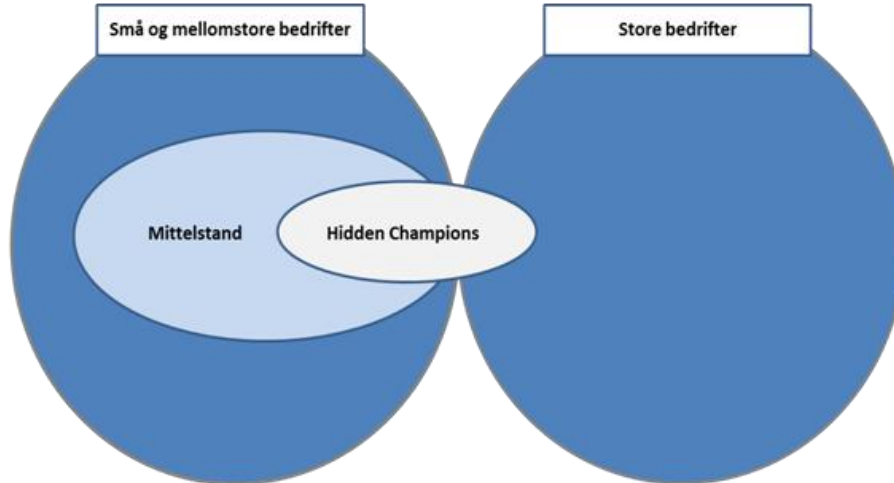
Vi bygger her vi på ulike tilnærminger som er delvis overlappende, men som også utfyller hverandre. Den første er Mittelstand som er en distinkt kategori av små og mellomstore bedrifter i Tyskland med unike sosiokulturelle karakteristika som har skapt ekstraordinære resultater. Det andre konseptet er delvis utledet fra Mittelstand og kjent som «Hidden Champions». Dette er be-

³ Tilpasset fra (Simon 1996).

drifter som har mange av de samme karakteristika som Mittelstand-bedriftene, men som har videreutviklet disse og blitt ledende i sine nisjer globalt. Disse bedriftene har utviklet vedvarende konkurransefortrinn over tid og har valgt å utnytte sine konkurransefortrinn opparbeidet på regionale og nasjonale markeder i globale nisjer med stor betalingsvilje som gir ren profitt. Vi har avgrenset diskusjonen til det som skjer internt i bedriften og hvordan bedriften reagerer på eksterne krav. Fremstillingen inkluderer ikke bedriften som del av innovasjonssystemet, og i videre analyser bør denne delen omhandles.

I en studie av internasjonaliseringsprosessen i Mittelstand-bedrifter fant McDonald m.fl. (2003) at bedriftene i liten grad var «born global». Dette betyr imidlertid ikke at bedriftene har en passiv tilnærming til internasjonalisering. Resultatene viste at bedriftene kombinerer en proaktiv og innovativ tilnærming til globale markeder med en risikoavers strategi for internasjonalisering. Den observerte internasjonaliseringsprosessen er i tråd med modellene som beskriver internasjonalisering som en sekvensiell prosess med reduksjon av psykisk distanse. Disse modellene betrakter internasjonaliseringen som en lineær prosess hvor bedriften går fra enkle til mer komplekse etableringsformer i utenlandske markeder etter hvert som erfaringen øker. De klassiske internasjonaliseringsmodellene til Johansson og Wiedersheim (1975) og Johanson og Vahlne (1977, 1990) beskriver dette. Det er bedriftene som har lyktes med å ta ledende posisjoner i globale nisjer Simen betegner som «Hidden Champions». Mange har sitt utspring fra Mittelstand, men ikke alle. «Hidden Champions» er ikke bare et tysk fenomen, men man finner disse i mange land. Figuren under viser sammenhengen mellom de ulike begrepene vi benytter som rammeverk for vår analyse av næringslivet på Sørlandet.

2-4: Mittelstand, «Hidden Champions» og andre bedrifter

2.4 Data – presentasjon av våre funn

Oppsummert visert tallene et overordnet positivt bilde, men med store variasjoner mellom bransjene og med utfordringer på noen av våre indikatorer innenfor noen av bransjene.

For hele utvalget er det en økning i driftsinntekter på 53 prosent, hvor alle bransjene med unntak av fritidsbåt har vekst i perioden sett under ett, og en økning i antall ansatte på 40 prosent i perioden 2006-2011. Effekten av finanskrisen på aktivitetsnivået ser ikke ut til å være betydelig, og flere av bransjene har en relativt jevn aggregert omsetning i sum.

Fordelingen mellom bransjene er endret i perioden, med den største endringen at olje & gass har økt sin relative andel av vårt utvalg fra 27 prosent i 2006 til 36 prosent i 2011.

Når det gjelder lønnsomhet er bilde noe annerledes. Her er det store variasjoner mellom bransjene og til dels store svingninger innen bransjene for de ulike årene. Driftsresultatet for utvalget som helhet økte med 7 prosent i perioden 2006-2011, mens økningen i resultat før skatt er tilnærmet 0 prosent i samme periode. Marginene er presset og det kan se ut som om noen bransjer har opprettholdt aktivitetsnivået på bekostning av lønnsomheten, mens andre bransjer har økt sin lønnsomhet betydelig i denne perioden.

Indikatorene knyttet til balansen viser at de totale balanseverdiene økte med 82 prosent i perioden. Det er en økning på indikatorene vi har med i analysen

som er; maskiner & utstyr, skips, rigger og annet utstyr, balanseførte FoU-investeringer og bokførte verdier av patenter. Det har vært en økning i aggregert egenkapital i perioden, med den største positive endringen innenfor bransjen olje & gass, og egenkapitalandelen er relativt stabil for de fleste av bransjene. Det er en økning i rentebærende gjeld, spesielt i perioden 2006-2011 – med en nedgang fra 2010 til 2011, hvor noen bransjer har økt gjeldsgraden og andre har redusert denne. Ellers er det indikatorer slik som alder, eierskapsform og forsiktig uttak av utbytte, som signaliserer en langsiktig tankegang i mange av bedriftene i utvalget.

I det videre vil vi presentere noen av funnene fra vårt utvalg og dette vil i hovedsak være deskriptive analyser for perioden 2006-2011. Vårt fokus er mer på utviklingen enn på tallenes størrelse, og vi ser på hva som kjennetegner de ulike bransjene på et aggregert nivå. Vi har avgrenset presentasjonen til de variablene som underbygger våre hovedspørsmål knyttet til utviklingen i det regionale næringslivet, hva som kjennetegner bedriftene og bransjene og hvor robuste de er i møte med fremtiden utfra de kjente størrelsene vi ha innsamlet, sett opp mot et teoretisk og analytisk rammeverk. Vårt innsamlede materiale gir også grunnlag for mange andre typer analyser, og dette ønsker vi å arbeide med i det videre, både med mål om andre typer rapporter og vitenskapelige publiseringer.

Hvert avsnitt gir en kort presentasjon av variablene, en grafisk fremstilling av funn samt kommentarer knyttet til disse. For mange av variablene har vi laget et overordnet søylediagram som viser trenden i det totale utvalget. Deretter presenterer vi en figur som viser utviklingen i perioden 2006-2011, hvor vi har laget en indeks med basis 100 for 2006 for å se hvordan de ulike bransjene utvikler seg, med spesielt fokus på effekten av finanskrisen. Vedlegg 2 viser fordelingen mellom bransjene på de ulike variablene. For noen variabler vil andre fremstillinger bli benyttet for bedre å synliggjøre de sentrale poengene. Alle regnskapstall som presenteres i absolutte størrelser er i hele 1000 NOK.

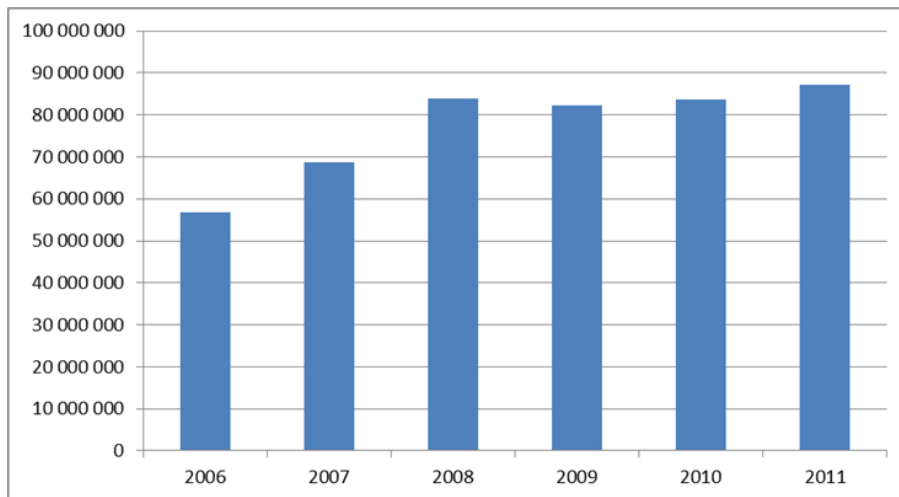
2.4.1 Størrelse og vekst

2.4.1.1 Driftsinntekter

Et mål på størrelse er driftsinntekter, som er den totale omsetningen for bedriften periodisert for det respektive regnskapsåret. For bedrifter som har prosjekter som går over flere år vil omsetningen for et gitt prosjekt være den andel av prosjektet man tar til inntekt i regnskapet det aktuelle året. I noen bransjer medfører dette at omsetningen ikke gir et helt riktig bilde av den totale verdiskapningen, da utført arbeid kan være på et annet tidspunkt enn den

regnskapsmessige inntekten. I utvalget er det også noen enkeltmannsforetak som ikke har regnskapsplikt, og som ikke er med i tallene da det ikke finnes offisielle regnskapstall på disse. Dette er spesielt innenfor bransjen kultur & næring.

2-5: Driftsinntekter for hele utvalget - perioden 2006-2011

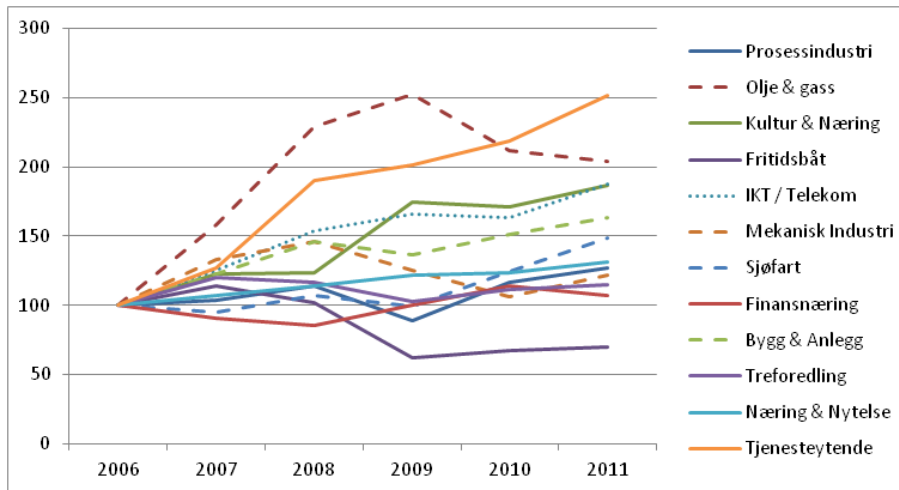

Driftsinntektene for hele utvalget har økt i fra NOK 56,8 milliarder i 2006 til NOK 87,3 milliarder i 2011, noe som gir en vekst på 53 prosent. I samme perioden har antall bedrifter i utvalget økt med 24 prosent hvor den største veksten i antall bedrifter er i bransjene kultur & næring, IKT/Telecom, sjøfart og tjenesteytende.

På indikatoren driftsinntekter (omsetning) i vårt utvalg er trenden at alle bransjene, med unntak av Fritidsbåt, har en vekst i perioden 2006-2011. Prosessindustrien viser en nedgang i 2009, men oppgang i 2010 og 2011, og mekanisk industri har en reduksjon i inntekter fra 2008 til 2010, men en økning fra 2010 til 2011. Effekten av finanskrisen på driftsinntektene ser ikke ut til å være betydelig, og det kan se ut til at flere av bransjene har en relativt jevn aggregert omsetning i sum. Vi kan ikke utfra dette med sikkerhet si om det er pris-, - eller volumøkning som er årsaken, men det kan se ut som om det er noe prispress i flere av markedene basert på det faktum at driftsmargi- nene er lavere i 2011, samtidig som at det er en økning i antall ansatte. Andre faktorer som påvirker utviklingen er at det i perioden har vært en øk- ning i antall bedrifter i utvalget, og at det i samme periode har vært store va- lutafluktuasjoner, noe som kan gi store utslag for eksportrettet industri. Med

noen få unntak oppgir alle bedriftene norske kroner som sin valuta i regnskapet, og vi kan ikke utfra regnskapene se hva valutaeffekten er i perioden.

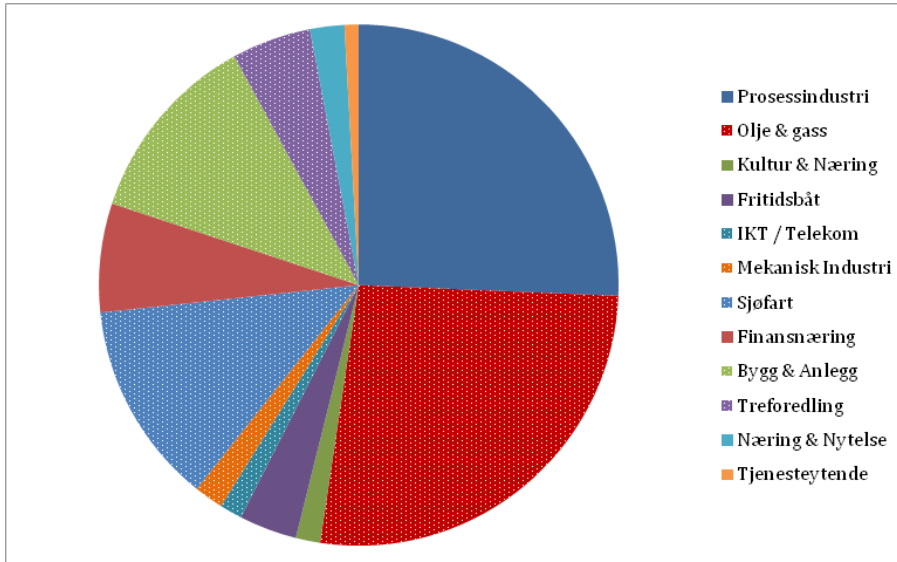
2-6: Driftsinntekter indeksert per bransje – perioden 2006-2011

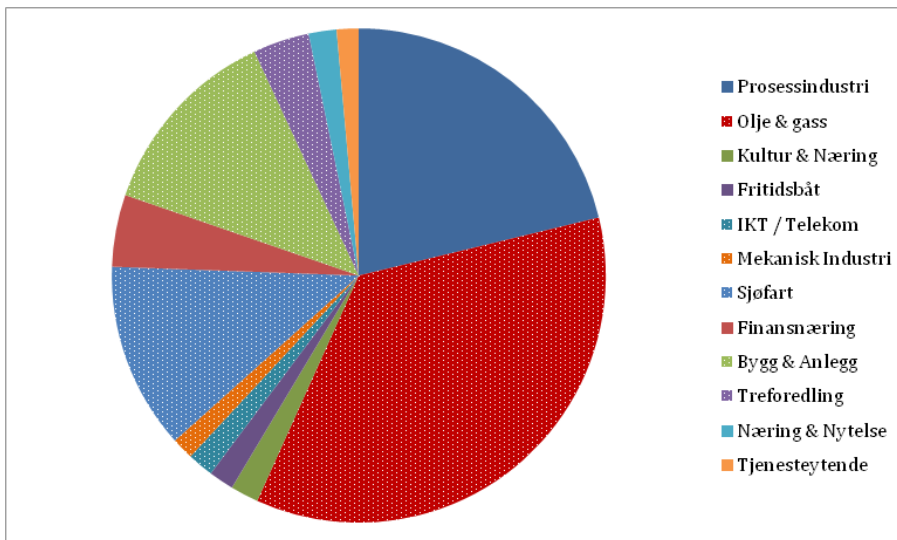
Den indekserte oversikten med basisår 2006 med indeks 100, viser at alle bransjene, med unntak av fritidsbåt, ligger over 100 og dermed har hatt en positiv utvikling i perioden. Finansnæringen lå under indeks 100 i finanskrisåret 2008, mens prosessindustrien fikk effekten av finanskrisen i 2009. Bransjene over indeks 200 er olje & gass og tjenesteytende. Nedgangen fra 2009 til 2011 for olje & gass skyldes delvis større endringer i en bedrift, men kan også være periodiseringseffekter for andre store leveranseprosjekter i perioden.

Fordelingen mellom bransjene er noe endret i perioden med den største endringen at olje & gass har økt sin andel av vårt utvalg fra 27 prosent i 2006 til 36 prosent i 2011. Prosessindustrien har hatt en relativ nedgang fra 26 prosent til 21 prosent i perioden. Her må det tilføyes at tre av selskapene innen prosessindustrien representerer den legale enheten i Norge og at det dermed kan tenkes at den andel knyttet til verdiskapningen i Agder ikke følger denne nedgangen. Fritidsbåt og finansnæringen har en lavere andel i 2011 enn 2006 mens bygg & anlegg har en noe høyere andel. De andre bransjene har relativt like andeler sett i forhold til det totale utvalget.

2-7: Fordeling driftsinntekter per bransje i 2006

2-8: Fordeling driftsinntekter per bransje i 2011

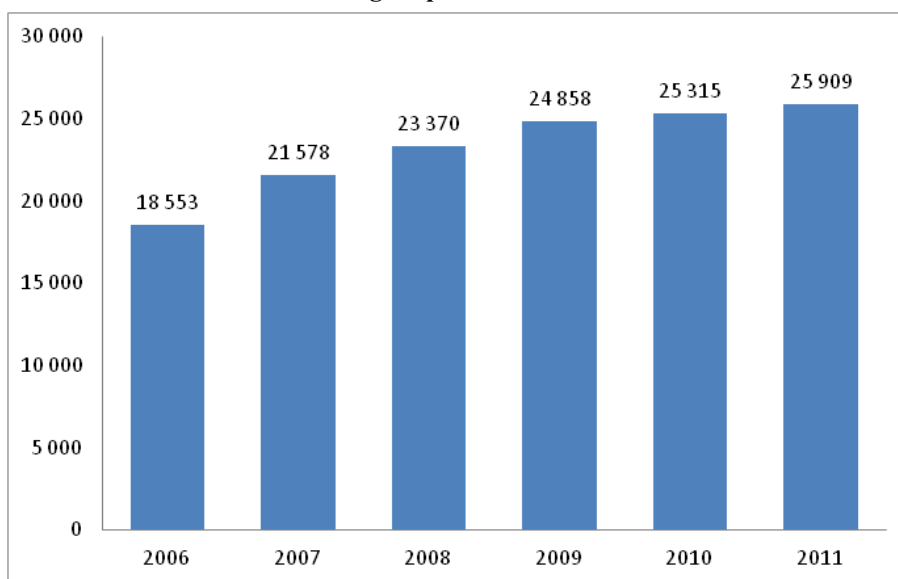

2.4.1.2 Antall ansatte

En annen indikator på størrelse er antall ansatte. Økt sysselsetting er et mål for offentlige myndigheter så vel som private aktører, men det vil være viktig å se på antallet sysselsatte opp mot vekst i omsetning. For å opprettholde konkurransekraft vil det være av sentral betydning at veksten i sysselsetting-

en kommer i bedriftene med sterkest vekst og at det også bidrar til økt produktivitet. Vi kommer tilbake til noen kommentarer på den mer bransjespesifikke produktivitet senere i rapporten. Overordnet kan man hevde at veksten i antall ansatte i vårt utvalg var betydelig i perioden 2006-2009, men at veksten i antall ansatte fra 2009-2011 er moderat med ca. 2 prosent per år.

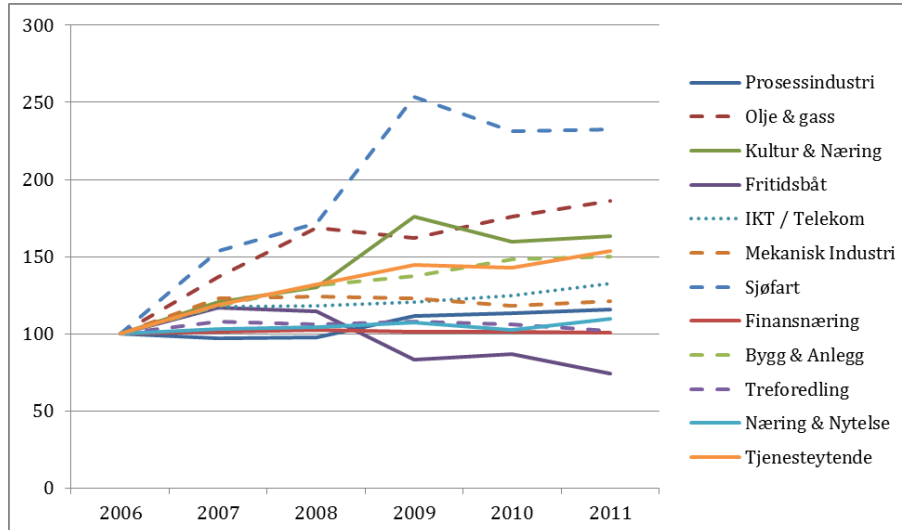
2-9: Antall ansatte for hele utvalget - perioden 2006-2011

For hele utvalget er det en vekst i antall ansatte på 40 prosent og en vekst i omsetning på 53 prosent fra 2006 til 2011, noe som er et positivt forholdstall i utgangspunktet. Veksten i antall personer er på ca. 7300 med den største veksten i perioden 2006-2008. I vårt utvalg er den største prosentvise veksten både i omsetning, antall ansatte og total balanse i bransjene sjøfart, olje & gass, og kultur & næring.

Det er store variasjoner mellom bransjene, men det store bildet viser en vekst i antall ansatte for alle bransjene i utvalget, med unntak av fritidsbåt, som viser en nedgang på 26 prosent og finansnæringen som kun har en økning på 1 prosent, i perioden 2006-2011. Den største økningen kommer i bransjene sjøfart, olje & gass, og kultur & næring, og deretter er det bygg & anlegg og tjenesteytende sektor som har en økning i antall ansatte.

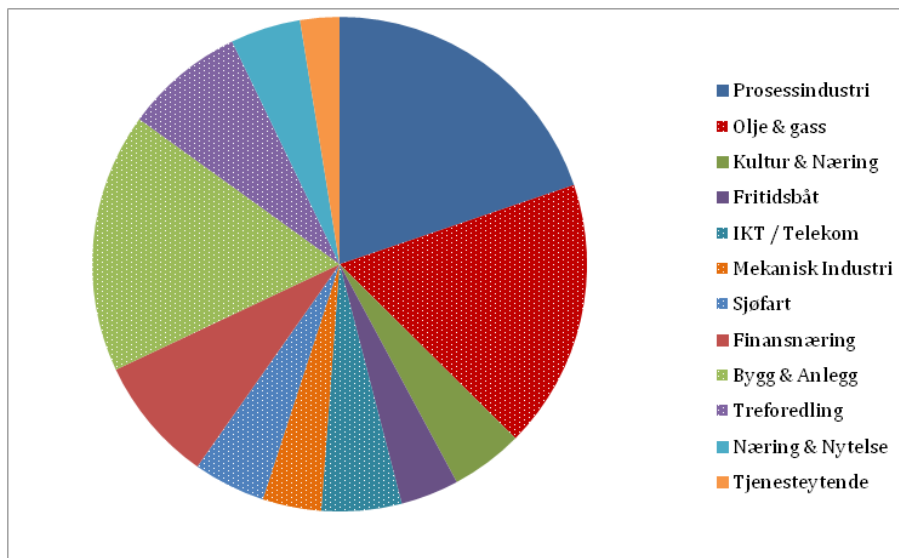
2-10: Antall ansatte indeksert per bransje - perioden 2006-2011

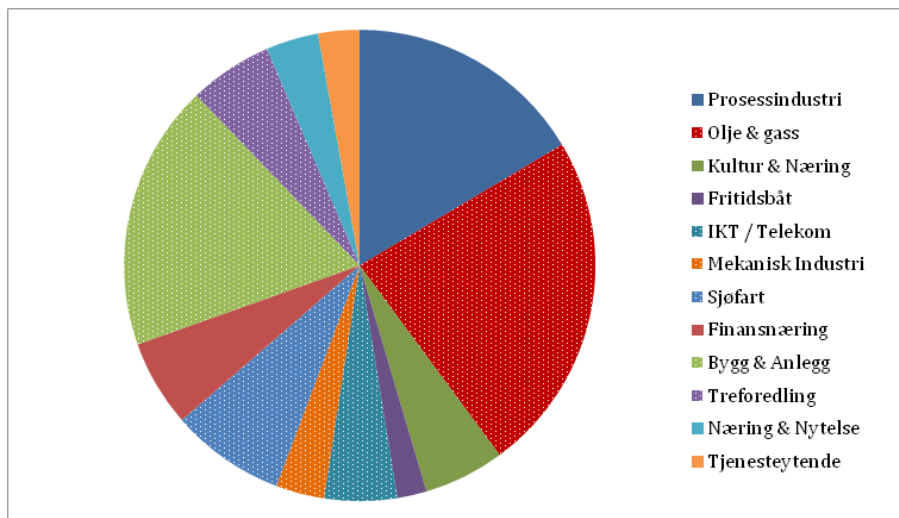
Den indekserte oversikten med basisår 2006 med indeks 100, viser at alle bransjene, med unntak av fritidsbåt, ligger over 100 og dermed har hatt en vekst i antall ansatte i perioden. De fleste av bransjene ligger mellom 100 og 200, hvor olje & gass har en indeksverdi på 185 for året 2011. Et unntak er sjøfart som har hatt en større vekst i perioden, men her er det vanskelig å gi korrekte estimater på antall ansatte fordi det ofte er endringer i strukturen rundt selskapene, og dermed endringer på hvor de ansatte er registrert.

Ser vi på fordelingen mellom bransjene i perioden er den største endringen at olje & gass har økt sin andel i utvalget fra 18 prosent i 2006 til 23 prosent i 2011. Prosessindustrien har hatt en relativ nedgang fra 20 prosent til 16 prosent i perioden, men her må det også tilføyes at tre av selskapene innen prosessindustrien representerer hele den legale enheten i Norge og ikke kun Agder. Sjøfart har økt sin andel av det totale antall ansatte i utvalget fra 5 prosent til 8 prosent fra 2006 til 2011. Bygg & anlegg har økt sin andel fra 17 prosent til 18 prosent, og kultur & næring er økt fra 5 prosent til 6 prosent i samme periode. Treforedling er redusert fra 8 prosent til 6 prosent, mens de andre er relativt stabile.

2-11: Fordeling av antall ansatte per bransje i 2006

2-12: Fordeling av antall ansatte per bransje i 2011

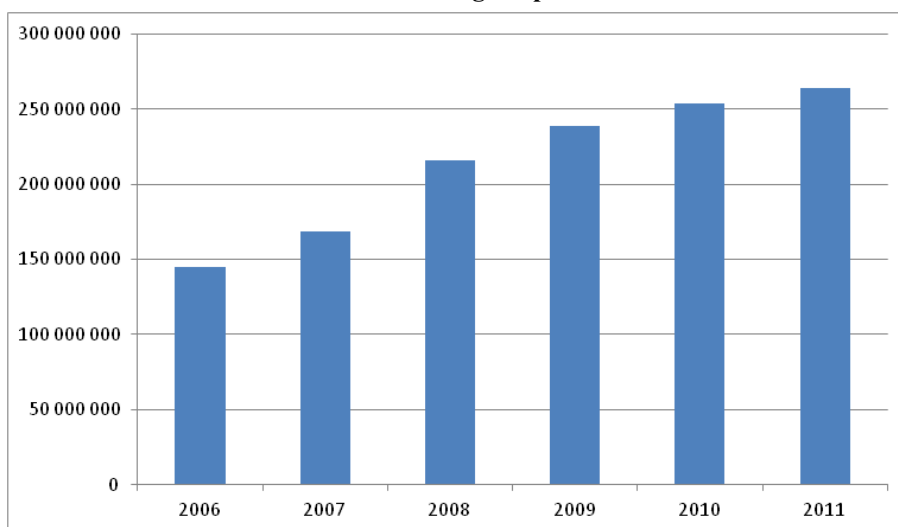

2.4.1.3 Balanse

Total balanse er et tredje mål på størrelse, og vil spesielt være relatert til de bransjene som er kapitalintensive, og da primært knyttet til anleggsmidler. Balanseverdiene vil i perioder kunne være unormalt store på grunn av periodisering av lange prosjekter, høye lagerverdier eller store kontantbeholdninger ved årets slutt, men dette vil ofte utjevnes over tid. Balansen kan si

noe om tro på fremtiden gjennom størrelsen på investeringer i aksjer, anleggsmidler, eller annet. Den kan også si noe om finansieringsstruktur, gjeldsgrad mot egenkapitalandel, og hvordan rentebærende gjeld er sett opp mot anleggsmidlene. I tillegg kan det vise effektivitet av driften hvor man ser forholdet mellom eksempelvis kundefordringer og leverandørgjeld, samt endring i lagerbeholdning. Store endringer i balanseverdier kan dermed i noen tilfeller betraktes som et tegn på ineffektiv drift eller problemer i markedet, og i andre tilfeller som et tegn på fremtidstro og investeringsvilje.

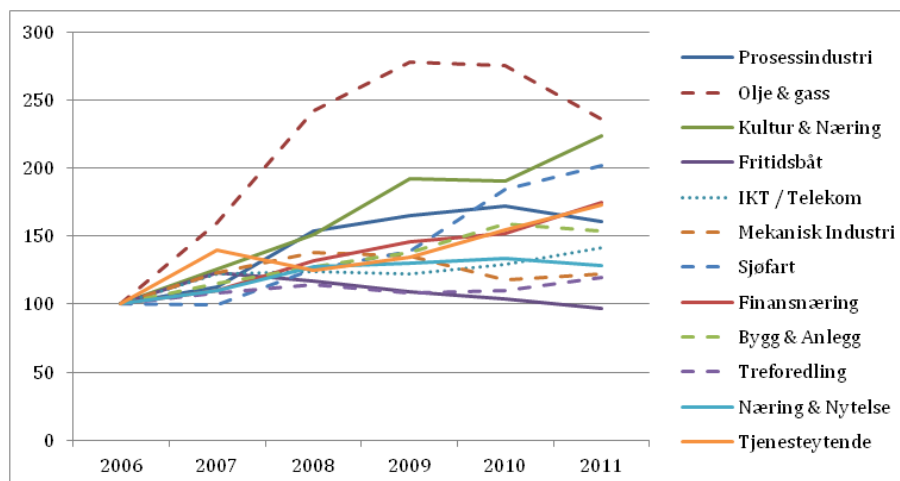
2-13: Totale balanseverdier for hele utvalget – perioden 2006-2011

Det har i perioden vært en vekst i totale balanseverdier fra 145 milliarder kroner i 2006 til 263 milliarder kroner i 2011. Veksten er totalt 82 prosent i perioden 2006-2011, med den største veksten fra 2007-2008. Vi kommer senere tilbake med nærmere beskrivelse av hvilke balanseposter som øker, men de store postene er maskiner & utstyr og skip & rigger.

Det er store variasjoner mellom bransjene, men det store bildet viser en vekst i balansene for alle bransjene i utvalget, med unntak av fritidsbåt som viser en nedgang på 3 prosent i perioden 2006-2011. Totale balanseverdier for utvalget har økt med ca. 119 milliarder, hvor bransjene sjøfart og olje & gass kan vise til den største økningen med henholdsvis 136 prosent og 102 prosent i samme periode. Vi kommer tilbake til sammensetningen av balansen, og hvordan noen av de ulike balansepostene har utviklet seg, men det overordnede bildet er at det er vekst i flere av indikatorene i perioden.

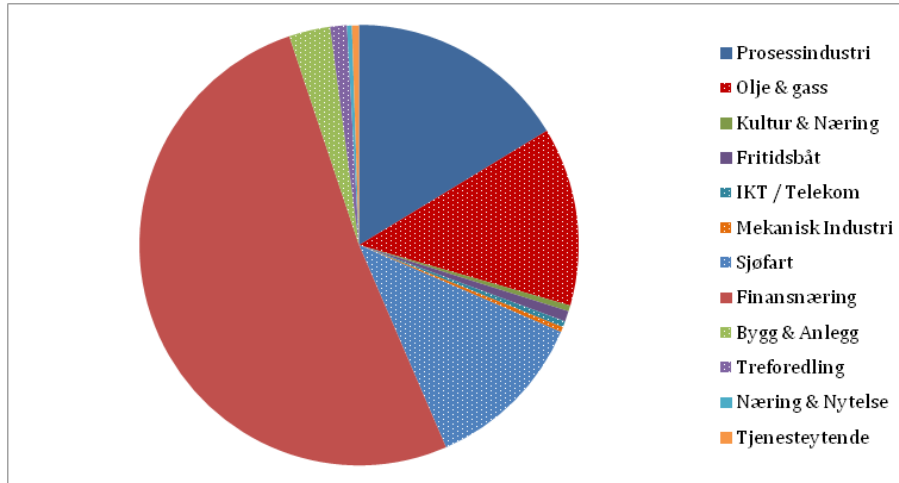
2-14: Balanseverdier indeksert per bransje - perioden 2006-2011

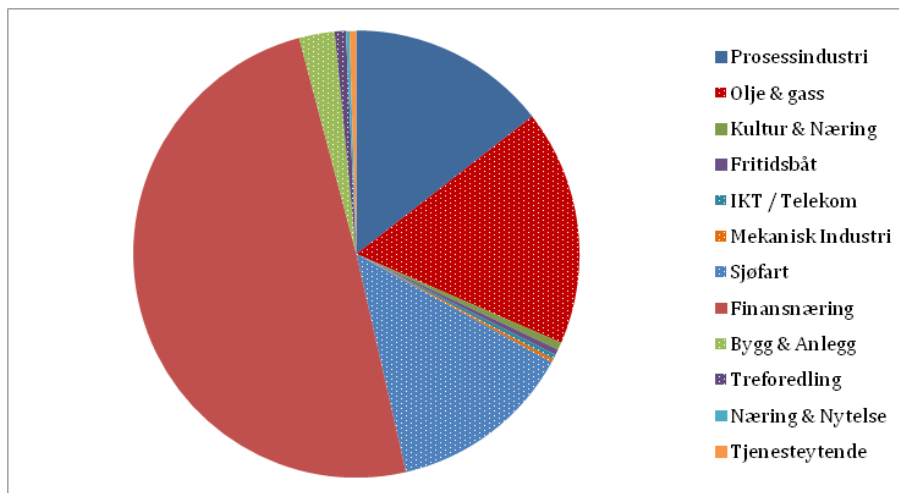
Den indekserte oversikten med basisår 2006 med indeks 100, viser at alle bransjene, med unntak av fritidsbåt, ligger over 100 og dermed har hatt en vekst i balanseverdier i perioden. De fleste av bransjene ligger mellom 100 og 200, med unntak av olje & gass og kultur & næring som ligger over for perioden 2006-2011. Nedgangen fra 2009 til 2011 for olje & gass skyldes hovedsakelig en betydelig reduksjon i balanseverdier hos en aktør i utvalget. Dette påvirker det totale bilde, og sett bort fra denne endringen ville den totale veksten i balanseverdier for olje & gass vært betydelig høyere. Bransjen sjøfart har en stor vekst i balanseverdier knyttet til investeringer fra 2009-2011.

Fordelingen mellom bransjene er noe endret i perioden hvor den største endringen er at olje & gass har økt sin andel i utvalget fra 13 prosent i 2006 til 17 prosent i 2011. Prosessindustrien har hatt en relativ nedgang fra 16 prosent til 14 prosent i perioden, men her må det igjen tilføyes at tre av selskapene innen prosessindustrien representerer hele den legale enheten i Norge og ikke kun Agder. Sjøfart har økt sin andel av totale balanseverdier i utvalget, mens både fritidsbåt og finansnæringen har en lavere andel i 2011 enn i 2006, med en reduksjon fra 51 prosent til 49 prosent for finansnæringen. De andre bransjene har relativt små balanseverdier og har også små endringer i perioden.

2-15: Fordeling av balanseverdier per bransje i 2006

2-16: Fordeling av balanseverdier per bransje i 2011

2.4.2 Lønnsomhet

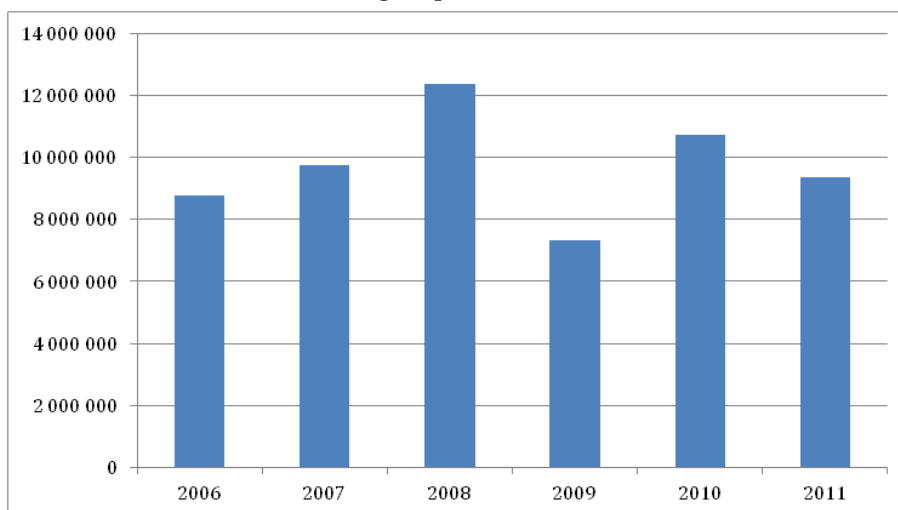
Vi har i denne analysen valgt ut to mål for lønnsomhet for å få frem ulike trender innenfor de ulike bransjene. Driftsresultatet gir en indikasjon på markedet knyttet til kostnadsstruktur, priser og konkurransekraft, og dermed et bilde av driften. Resultat før skatt tar også hensyn til finansielle poster og gir dermed et bilde av finansieringsstruktur og andre finansielle transaksjoner. Det har vært foretatt noen større nedskrivninger av anleggsmidler eller finansielle investeringer for bedrifter i utvalget, noe som kan reflektere en

effekt av finanskrisen. For noen av bedriftene medfører dette en mindre solid balanse og mindre robusthet i forhold til fremtiden. Det overordnede bilde er at det er en vekst i omsetning og antall ansatte, men en nedgang i begge lønnsomhetsmålene i perioden 2006-2011.

2.4.2.1 Driftsresultat

Dette lønnsomhetsmålet gir et bilde av utviklingen av driften og er en viktig indikator for pris versus volumeffekt, samt kostnadsbildet knyttet til innkjøp, lønn og andre driftskostnader, og dermed konkurransekraft. Det overordnede bilde er en reduksjon i driftsresultat, til tross for en økning i omsetning for hele utvalget. Det er derfor viktig også å se på marginene for utvalget for å kunne si noe om konkurransekraften er svekket. Her vil det være store bransjemessige variasjoner.

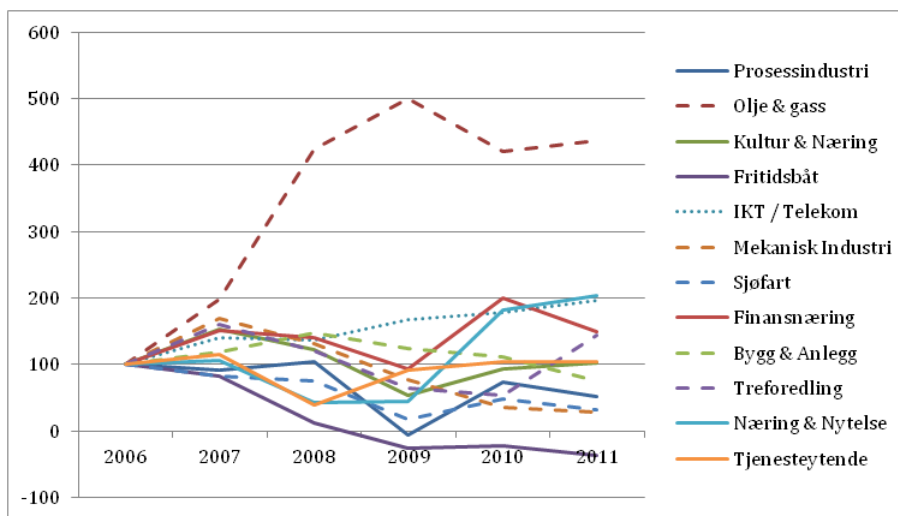
2-17: Driftsresultat for hele utvalget - perioden 2006-2011

Utvalget av bedrifter har i perioden 2006-2011 en vekst i driftsresultat på 7 prosent, men med stor variasjon mellom bransjene. Sett opp mot en omsetningsvekst på 53 prosent kan dette være et tegn på betydelig lavere marginer innenfor noen sektorer. Det kan synes som om bedriftene ønsker å opprettholde både sysselsetting og volum, med lavere marginer som resultat. Her vil også effekten av en sterk kronekurs for eksportrettet industri medvirke til dette utslaget. På denne indikatoren er det en betydelig effekt av finanskrisen, hvor en reduksjon i omsetning på -2 prosent fra 2008 til 2009, gir en reduksjon i driftsresultatet på hele -41 prosent. Bransjene sjøfart og prosessindustri har en betydelig negativ effekt på resultatet fra 2008 til 2009, men øker igjen i 2010, mens den negative trenden i fortsetter i bransjen fritidsbåt.

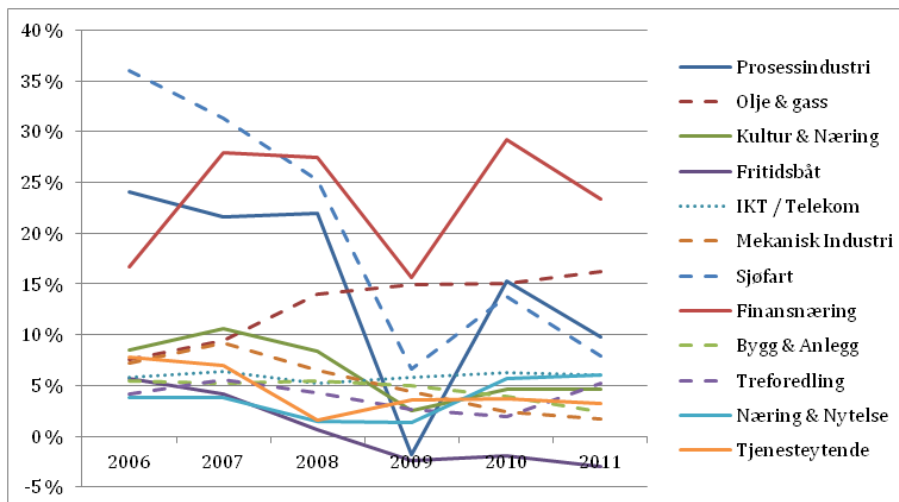
Ser vi på trendene fra 2006, med indeks 100, ser vi at det er et mer ujevnt bilde enn på omsetning og antall ansatte, hvor det kan se ut som om en del virksomheter har utfordringer med å holde marginene. Her er det flere bransjer som går under indeks 100 i perioden, med det største utslaget for bransjen fritidsbåt, men også mekanisk industri har en nedadgående trend. Prosessindustrien hadde et bunnpunkt i 2009 men har hatt en økning etter dette. Bygg & anlegg har også en nedadgående trend med en indeksverdi på 75 basert på regnskapene.

2-18: Driftsresultat indekserte per bransje - perioden 2006-2011

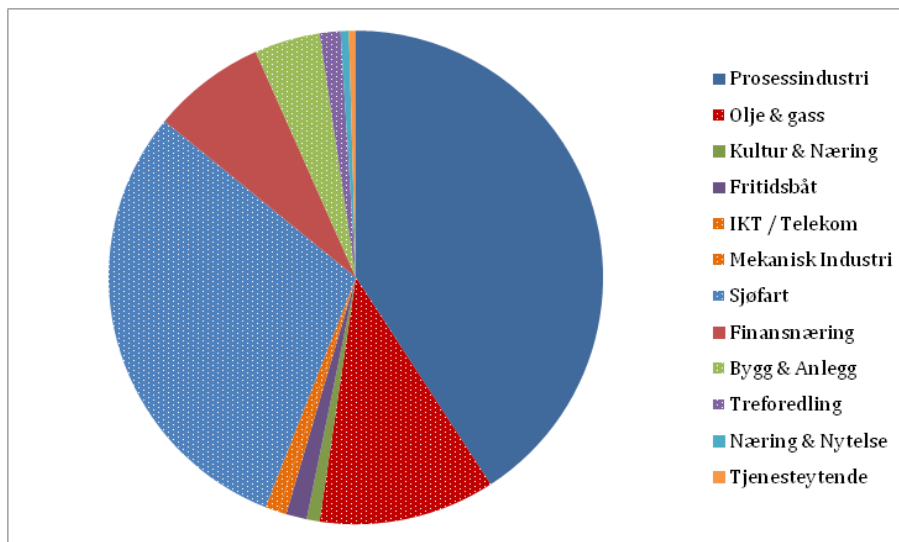
Når man beregner driftsresultatet i prosent av omsetning er variasjonen stor; med 23 prosent driftsmargin i finansnæringen til -3 prosent innen bransjen fritidsbåt. Utvikling i perioden 2006-2011 varierer, hvor prosessindustrien hadde en betydelig negativ effekt i 2009 men har etter hvert en forbedret lønnsomhet i 2010 og til dels i 2011. Olje & gass har en bedring i driftsmargin fra 7 prosent i 2006 til 15 prosent i 2011. Sjøfart har en betydelig lavere margin i 2011 enn i 2006, men dette er en bransje med store variasjoner mellom år og bør betraktes i et lengre perspektiv enn det vi har data på. Bygg & anlegg har synkende marginer fra 5 prosent til 2 prosent i perioden, mens IKT/Telecom er meget stabilt på rundt 6 prosent i perioden. I tillegg til at det er store variasjoner mellom bransjene er det også store forskjeller mellom bedriftene innen hver bransje. (Vi har foretatt kjøring på standardavvik for å kunne si noe om variasjonene).

2-19: Driftsresultat i % per bransje - perioden 2006-2011

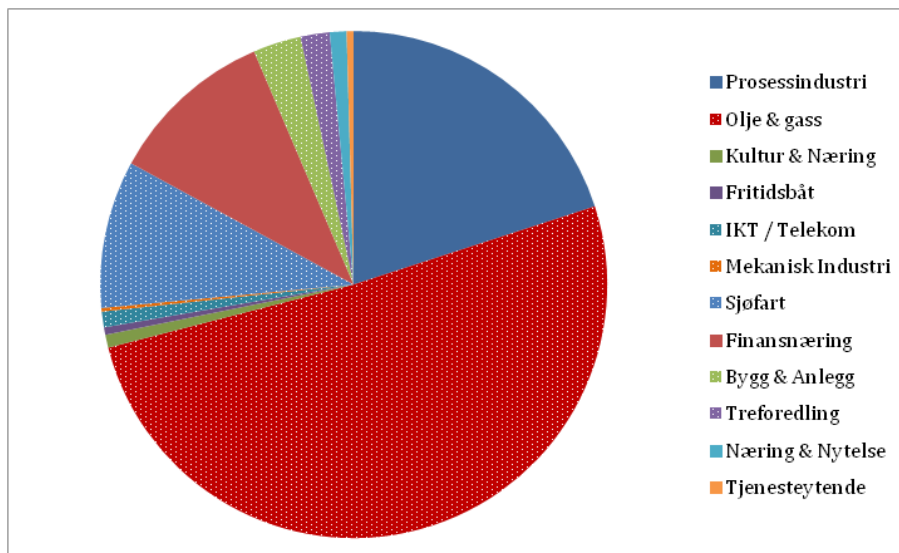

Dersom vi ser på endringen i driftsresultat per bransje ser vi at sjøfart og prosessindustrien har redusert sin andel og olje & gass har økt sin andel av det totale driftsresultatet for utvalget. Det må igjen presiseres at for noen industrier er en tidsserie på 6 år for kort til å si noe om utviklingen over tid, men det gir et øyeblikksbilde basert på avgitte regnskaper for perioden 2006-2011.

2-20: Fordeling av driftsresultat per bransje i 2006

2-21: Fordeling av driftsresultat per bransje i 2011

For utvalget er det en økning i lønn i prosent av omsetning i perioden, med 17 prosent i 2006 og 20 prosent i 2011, noe som kan være en av flere årsaker til den reduserte margin i perioden.

2-5: Lønn i % av omsetning

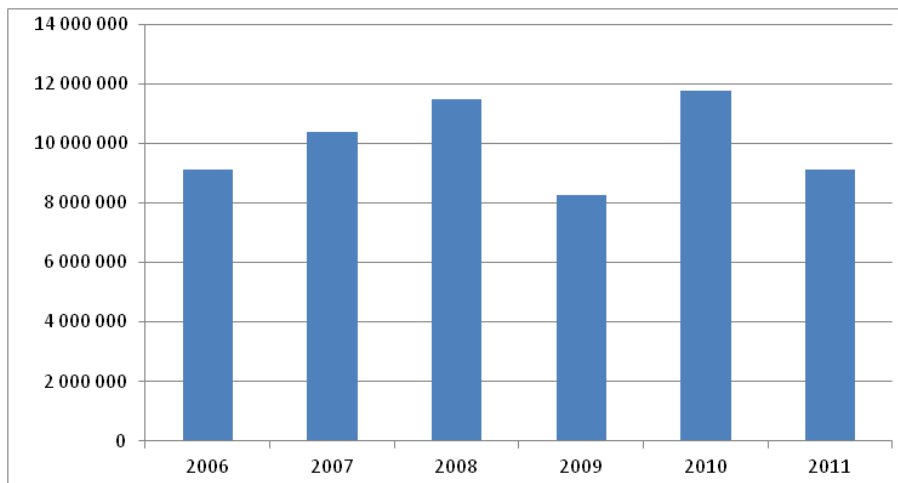
Bransje:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Prosessindustri	15 %	15 %	14 %	18 %	14 %	15 %
Olje & gass	14 %	13 %	13 %	12 %	15 %	17 %
Kultur & Næring	22 %	24 %	26 %	32 %	32 %	31 %
Fritidsbåt	18 %	19 %	21 %	23 %	24 %	22 %
IKT / Telecom	52 %	51 %	52 %	51 %	56 %	50 %
Mekanisk Industri	32 %	31 %	31 %	33 %	37 %	35 %
Sjøfart	6 %	12 %	12 %	31 %	20 %	18 %
Finansnæring	21 %	25 %	30 %	26 %	24 %	26 %
Bygg & Anlegg	23 %	23 %	24 %	26 %	26 %	26 %
Treforedling	22 %	20 %	22 %	25 %	23 %	22 %
Næring & Nytelse	24 %	24 %	24 %	23 %	22 %	22 %
Tjenesteytende	44 %	42 %	35 %	36 %	36 %	34 %
Hele utvalget	17 %	17 %	17 %	19 %	19 %	20 %

2.4.2.2 Resultat før skatt

Dette lønnsomhetsmålet gir et bilde av utviklingen av driften inkludert netto finanskostnader. Det overordnede bilde er en reduksjon i resultat før skatt, til tross for en økning i omsetning for hele utvalget, men det er store bransjemeslige variasjoner. I denne fremstillingen har vi valgt å kjøre tallene uten en bedrift som hadde betydelige nedskrivninger i 2011 og som derfor ville gi et feil bilde av utviklingen dersom den forble i utvalget.

Utvalget har en nedgang i resultat før skatt på 22 prosent fra 2010 til 2011, og en endring på 0 prosent for perioden 2006-2011, men også her er det store variasjoner mellom bransjene. Den største endringen er i bransjen olje & gass som har en vekst på hele 379 prosent i perioden 2006-2011, og hvor man øker resultatmarginen (i prosent av omsetning) fra 8 prosent i 2006 til 19 prosent i 2011. Dette betyr at mange av bedriftene har klart den store veksten og samtidig holdt lønnsomheten. I andre enden av skalaen finner vi bransjen fritidsbåt, med en reduksjon i perioden på -149 prosent, og med en endring i resultatmargin fra 5 prosent i 2006 til -4 prosent i 2011. Det er foretatt noen større finansielle nedskrivninger innen flere bransjer, og vi har kun korrigert for den største som er en såkalt «uteligger» i utvalget og vi har derfor tatt ut hele denne observasjonen. Dette medfører at indikatoren driftsresultat inkluderer en bedrift mer i sitt utvalg sett i forhold til indikatoren resultat før skatt.

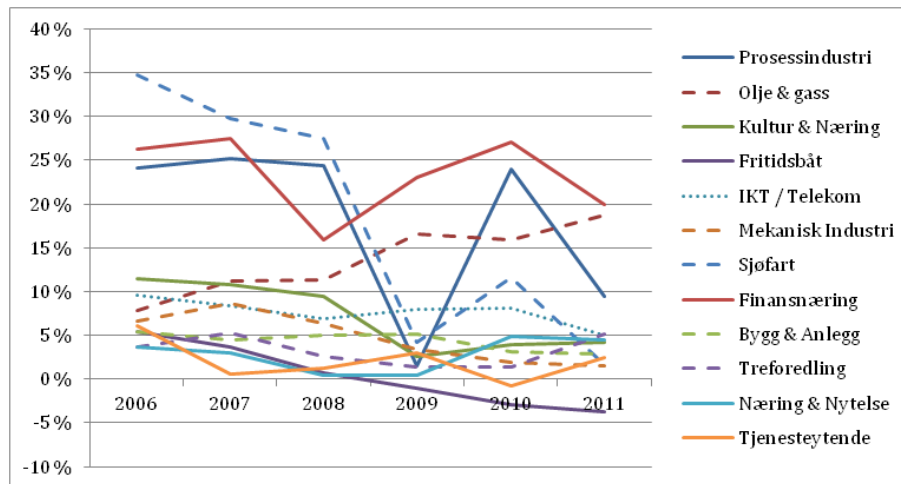
2-22: Resultat før skatt hele utvalget - perioden 2006-2011⁴

⁴ Korrigert for «uteligger»

Flere av bransjene klarte å øke resultatgraden mellom 2009 og 2010, men har hatt lavere marginer igjen i 2011 og spørsmålet er hvordan dette vil slå ut i regnskapene for 2012. Bransjene som har opplevd økte marginer fra 2010 til 2011 er olje & gass og treforedling.

2-23: Resultat før skatt i % per bransje - perioden 2006-2011

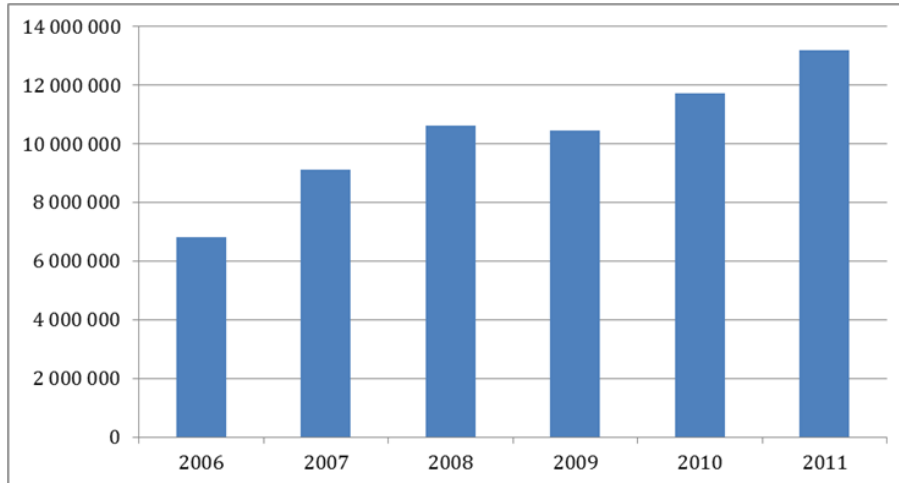
2.4.3 Investeringer

Investeringer kan deles inn i flere kategorier og vi har i denne fremstillingen valgt to materielle indikatorer; maskiner & utstyr og skip, rigger & annet utstyr, og to immaterielle indikatorer; balanseførte FoU-investeringer og patenter.

2.4.3.1 Maskiner og utstyr

Denne variabelen inneholder bokførte verdier av maskiner og utstyr. Den bokførte verdien kan være lav dersom alle anleggsmidlene er avskrevet, men utstyret kan fremdeles ha en betydelig restverdi i forhold til bruk, noe vi ikke får reflektert her. Vi har kun data på bokførte verdier, men bedriftene vil ofte ha en egen verdivurdering av balanseposter basert på markedsverdier som de benytter i forhold til finansinstitusjoner, eller som er et krav fordi de rapporterer på IFRS (International Financial Reporting Standard). Dersom investeringene er større enn avskrivningene vil balanseverdiene øke. Vårt fokus i denne fremstillingen er endringene i de bokførte verdiene fra år til år for å kunne si noe om investeringene i perioden, og derigjennom en mulig tro på fremtiden gjennom at man tilrettelegger for en mer optimal fremstillingsprosess eller produksjon.

2-24: Maskiner og utstyr hele utvalget- perioden 2006-2011

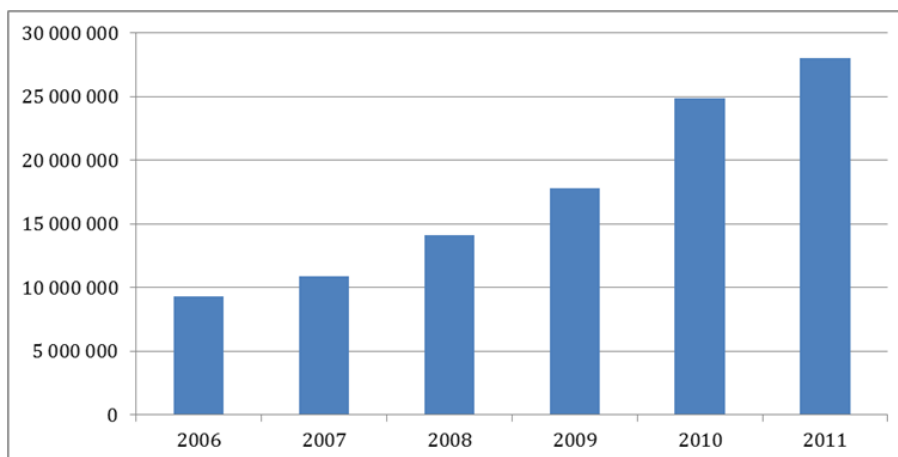
Det overordnede bilde er at det er vekst i de bokførte verdiene for utvalget som helhet. De bokførte verdiene har økt med 93 prosent fra 2006-2011, fra 6,78 milliarder kroner i 2006 til 13,2 milliarder kroner i 2011, men med store variasjoner på hvilke bransjer som investerer. Den bransjen som skiller seg klart ut både i prosentvis vekst og i beløp er prosessindustrien, med en vekst på 5,7 milliarder kroner, men også bransjen næring & nytelse har foretatt investeringer i maskiner og utstyr.

2.4.3.2 Skip, rigger og annet utstyr

Denne indikatoren er ikke relevant for alle bransjene så vi kommenterer kun på de mest relevante. Også her er det de bokførte verdiene som selskapene har i balansen vi benytter og det er dermed årlig endring, samt endring i perioden 2006-2011, som er interessant. Den største prosentvise endringen kom fra 2009-2010, og generelt kan man si at det ikke er en entydig sammenheng mellom lønnsomhet og investeringstakt.

I bransjen olje & gass er det en jevn årlig vekst i bokførte verdier frem til 2010, hensyntatt restrukturering av en aktør og hvor denne representerer et ekstremt tilfelle og derfor tatt ut av utvalget. For sjøfart er det en vekst i bokførte verdier på 179 prosent i perioden 2006-2011, tilsvarende 16,7 milliarder kroner. Den største endringen i investeringer kommer i perioden 2009-2011.

2-25: Skip, rigger og annet utstyr hele utvalget - perioden 2006-2011⁵

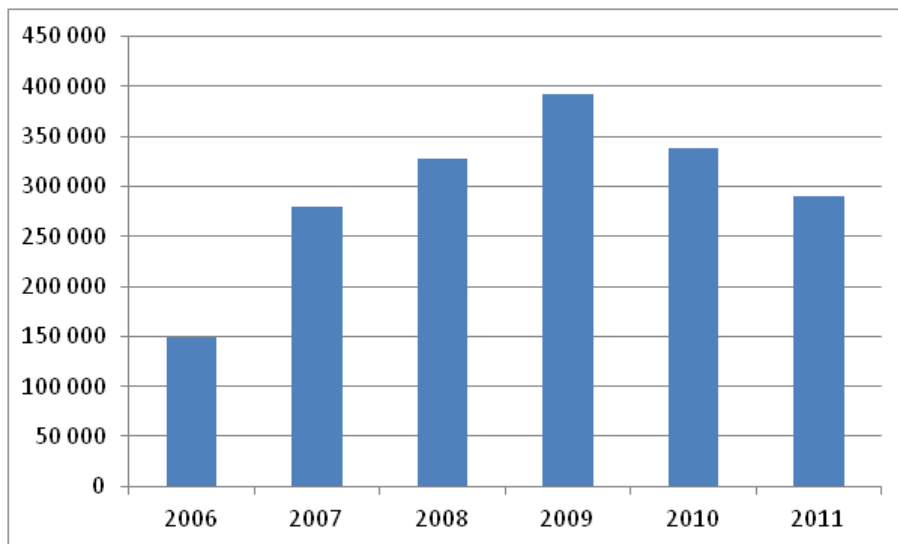

2.4.3.3 FoU-investeringer

I denne kategorien kommer kun de balanseførte FoU-investeringene frem og vil ikke representere det totale nivået på FoU-aktiviteter. Ulike bedrifter har ulike FoU-aktiviteter og dette betyr at noen FoU-kostnader kostnadsføres fortløpende i resultatregnskapet, mens andre bokføres som investeringer og avskrives over et gitt antall år. Kriteriet for aktivering (bokføring i balansen) er at FoU-aktiviteten defineres som en varig verdi. Ulike bedrifter har ulike former for FoU-aktiviteter og det vil derfor ikke gi det komplette bilde å se på de balanseførte verdiene av FoU-aktiviteter. I denne fremstillingen er vi derfor mer opptatt av å vise endringen i perioden enn å se på det totale nivået, da vi vet at det foregår veldig mye mer forskning og utvikling enn det som fremkommer i balansen. Vi henviser her til kapittel 3.2 for en mer utførende beskrivelse av innovasjonsaktiviteten i regionen (basert på SSB tall).

⁵ Korrigert for «uteligger»

2-26: FoU-investeringer hele utvalget - perioden 2006-2011

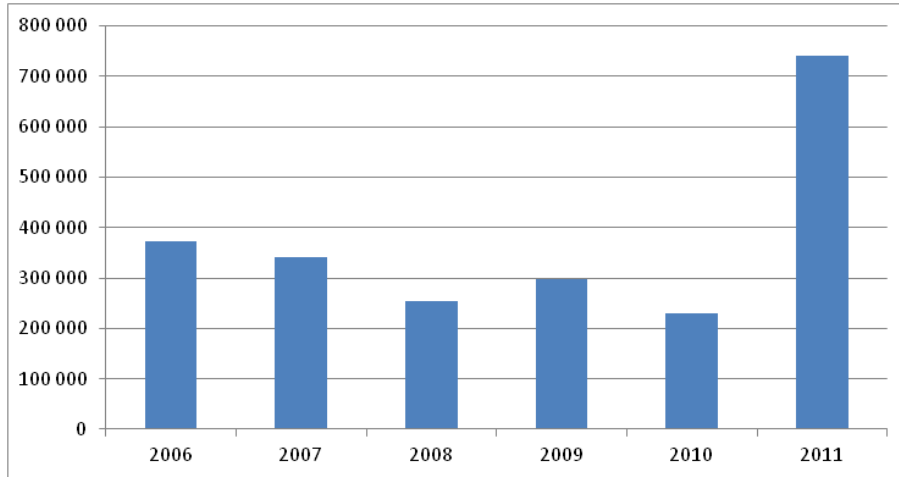

Det foreligger en vekst i bokførte verdier av FoU på 94 prosent i perioden 2006-2011 for utvalget som helhet, med den største endringen innen bransjen olje & gass på 197 millioner kroner, tilsvarende 305 prosent. Dette kan skyldes økt fokus på FoU, men det kan også skyldes endrede bokføringsprinsipper i bedriftene hvor en større andel av FoU kostnadene blir aktivert i balansen som en eiendel, mot at de kostnadsføres over resultatet det året de er oppstått. Den største veksten finner vi i perioden 2006-2007 med en vekst på 47 prosent, men med en nedgang i investeringer i perioden 2009-2011. Vi kan ikke hevde utfra dette at det gjennomføres mindre FoU-aktiviteter, men dette er endringen i de balanseførte FoU-investeringene. Som nevnt gir dette bare en liten del av de totale FoU-aktivitetene.

2.4.3.4 Patenter

Her gir vi en oversikt over bokførte verdier av patenter som er balanseførte (aktiverte). Her vil det være de eiendelene som defineres som en varig verdi. Den største endringen i verdi finner vi i bransjen prosessindustri, som har hatt kultur for å søke patenter. Mange bransjer er av en slik natur at det ikke er naturlig å søke patenter eller at de ikke ønsker det.

2-27: Patenter hele utvalget - perioden 2006-2011

2.4.4 Ulike produktivetsmål

Det er som nevnt i kapittel 2.3.1 vanskelig å finne entydige mål på produktivitet og det har vært gjort mange forsøk på å definere dette. Den danske produktivitetskommisjonen benytter arbeidsproduktivitet i sitt arbeid – og nevner også totalfaktorproduktivitet som en mulig faktor – men som det er vanskelig å finne gode input data til. Vi velger et mål for arbeidsproduktivitet i vår fremstilling; omsetning per ansatt og et mål for kapitalintensitet; omsetning over total balanse. Som tidligere nevnt gir ikke arbeidsproduktivitet et komplett bilde av produktiviteten, men fordi det er vanskelig og innhente sekundærdata for å beregne totalfaktorproduktivitet benytter vi omsetning per ansatt som et mål i våre analyser. Det vil i det videre være ønskelig å utvikle en modell slik at vi kan beregne totalfaktorproduktivitet for bedre å kunne komplettere bilde av begrepet produktivitet i vår region.

2.4.4.1 Omsetning per ansatt

Dette målet er det heftet stor usikkerhet med, og en svakhet er at man ikke får korrigert for varer produsert til lager og man får heller ikke frem egen verdiskapning sett opp mot innkjøpte komponenter. Vi velger likevel å fremstille dette forholdstallet fordi det kan gi et bilde av utviklingen i de enkelte bransjene. Overordnet kan vi si at det er en økning i omsetning per ansatt innenfor de aller fleste bransjene i vårt utvalg i perioden 2006-2011, noe som kan være en indikasjon på økt effektivitet. Dersom vi tar utgangspunkt i gjennomsnittet er det bransjene fritidsbåt, finansnæringen og bygg & anlegg som har en negativ utvikling i produktivitet i perioden, men finansnæringen

er så kapitalintensiv at dette tallet må tolkes med varsomhet. Vi har korrigert for et enkelttilfelle som gir store utslag og tilslører bildet av utviklingen.

Det er viktig å presisere at det er vanskelig å sammenlikne de ulike bransjene fordi strukturen er så ulik, arbeidsintensitet versus kapitalintensitet.

2-6: Omsetning per ansatt i gjennomsnitt (Mean)- perioden 2006-2011⁶

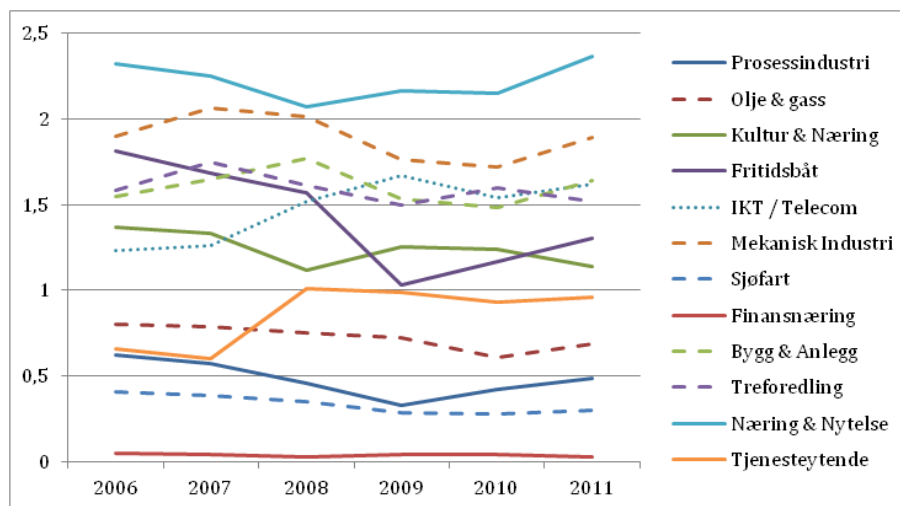
Bransje:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Prosessindustri	2 843	2 833	3 524	2 236	2 640	3 196
Olje & gass	2 249	2 058	2 498	2 370	2 925	2 886
Kultur & Næring	920	1 046	1 146	1 088	1 142	1 258
Fritidsbåt	3 396	2 482	2 201	1 854	1 876	2 525
IKT / Telecom	704	748	934	941	958	1 016
Mekanisk Industri	1 459	2 135	2 362	1 965	1 541	1 883
Sjøfart	13 632	10 830	15 988	9 498	21 984	17 316
Finansnæring	10 436	5 474	6 488	6 491	5 777	6 791
Bygg & Anlegg	3 645	4 322	4 252	3 102	4 365	3 460
Treforedling	2 235	2 749	2 808	2 204	2 640	2 528
Næring & Nytelse	1 299	1 383	1 404	1 519	1 681	1 646
Tjenesteytende	1 399	1 194	1 391	1 509	1 663	1 648

2.4.4.2 Kapitalintensitet - omsetning i forhold til total balanse

Et annet mål på produktivitet er å se på endringer i omsetning i forhold til total balanse – definert som kapitalintensiteten. Dette måltallet vil variere fra bransje til bransje hvor de arbeidsintensive bransjene slik som næring & nytelse og bygg & anlegg vil ha en høy faktor fordi omsetningen er relativt stor sett i forhold til balanseverdiene. På den andre siden vil kapitalintensive bransjer slik som prosessindustrien og sjøfart ha lave faktorer fordi balanseverdiene er så store.

⁶ Korrigert for «uteligger»

2-28: Kapitalintensitetsfaktor per bransje – perioden 2006-2011

Hver bransje vil ha sin «kurve» på kapitalintensitet på grunn av de store forskjellene i størrelsen på balansen, så det er utviklingen i perioden for hver bransje som er interessant. Denne indikatoren viser hvor effektivt man utnytter kapitalen for et gitt omsetningsvolum målt gjennom omsetning/total balanse. Den som har størst negativ endring i dette forholdstallet i perioden 2006-2011 er bransjen fritidsbåt. Bransjene mekaniske industri og næring & nytelse har hatt variasjoner i perioden, men har i 2011 et forholdstall nær det de hadde i 2006. Bransjen tjenesteytende og IKT/Telecom har i perioden økt sin omsetning i forhold til balansen. Det er usikkerhet knyttet til disse målene men det kan være en indikator for en utvikling i effektiviteten i bruken av ressursene.

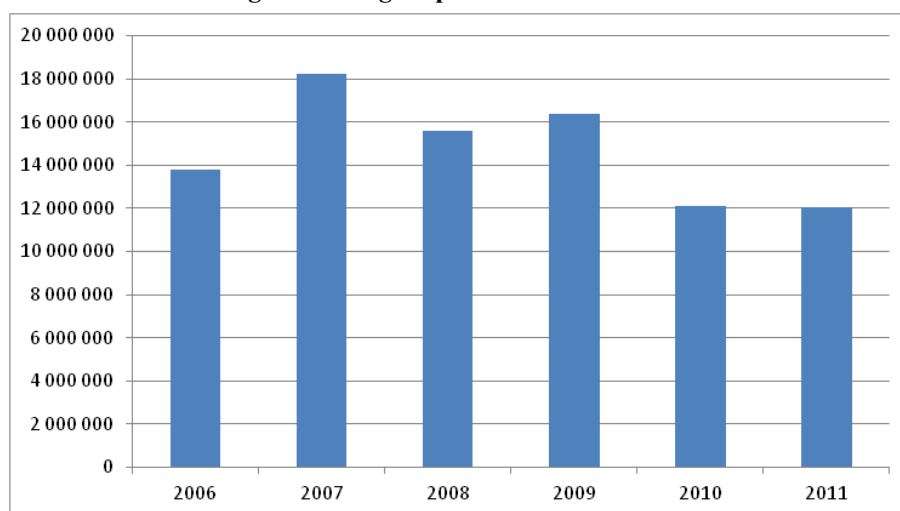
2.4.5 Finansieringsstruktur

Dette er mål for hvordan bedriftens eiendeler er finansiert og deles inn i egenkapital, kortsiktig gjeld og langsiktig gjeld. Generelt kan man si at anleggsmidler bør finansieres med langsiktig kapital, slik som langsiktig gjeld og egenkapital og at langsiktige investeringer ikke bør finansieres med kortsiktig kapital. Ulike bransjer har ulik finansieringsstruktur basert på kjennetegn ved virksomheten. Investering i fysiske anleggsmidler vil generelt ha lettere for å oppnå gjeldsfinansiering, mens bedrifter med store immaterielle investeringer ofte må benytte egenkapitalfinansiering i deres finansieringsstrategi.

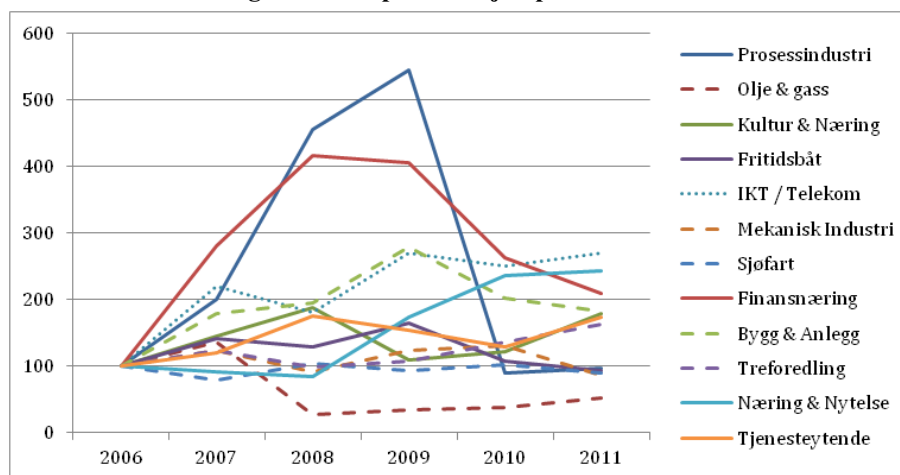
2.4.5.1 Kassebeholdning

Den bokførte kassebeholdning ved årets slutt kan være interessant for å se trendene, men det kan være store utslag i et enkelt år noe som gjør at det ikke nødvendigvis er et mål for driften. Det er mange ting som kan påvirke denne beholdningen slik som en innbetaling av en stor leveransemilepæl akkurat før årsskifte eller en stor utbetaling rett før årsslutt. Men ser vi dette aggregert for alle bedriftene i en bransje over en tidsperiode kan det være en interessant indikator.

2-29: Kassebeholdning hele utvalget - perioden 2006-2011

2-30: Kassebeholdning indeksert per bransje - perioden 2006-2011

Ser vi på den indekserte fremstillingen ser vi at det for de fleste bedriftene i utvalget er relativt små endringer, men for bransjene prosessindustri og finansnæring er det til dels store variasjoner i perioden 2006-2011. Den største positive endringen finner vi innenfor bransjen IKT/Telecom.

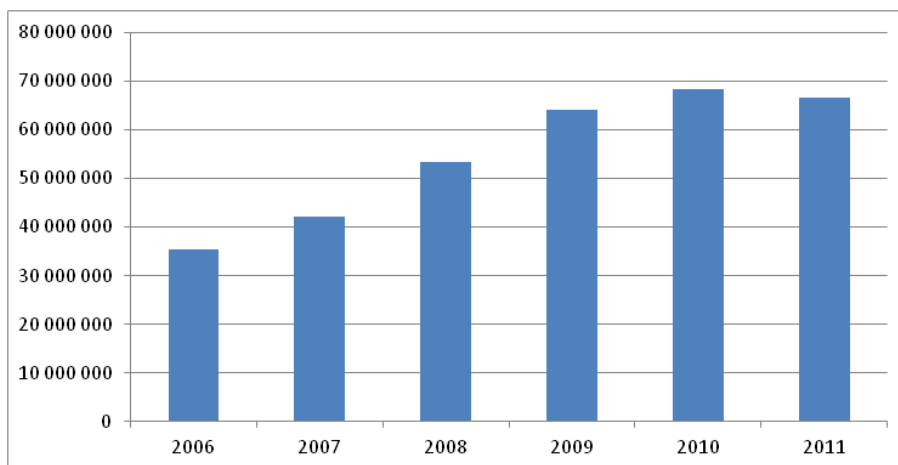
2.4.5.2 Egenkapital

Soliditet uttrykkes ofte gjennom egenkapital og gir et bilde av bedriftens evne til å bære tap, hvor en høy egenkapitalandel gir større robusthet. For hele utvalget kan vi se at egenkapitalen er økt betydelig i størrelse i perioden 2006-2011 og at den er relativt stabil også etter finanskrisen i 2008. Vi har ikke oversikt over antall emisjoner i perioden men dette ville være en interessant indikator i forhold til å forklare økningen i egenkapitalen. Generelt har bedriftene lavere overskudd og vil derfor ikke alene kunne forklare denne økningen.

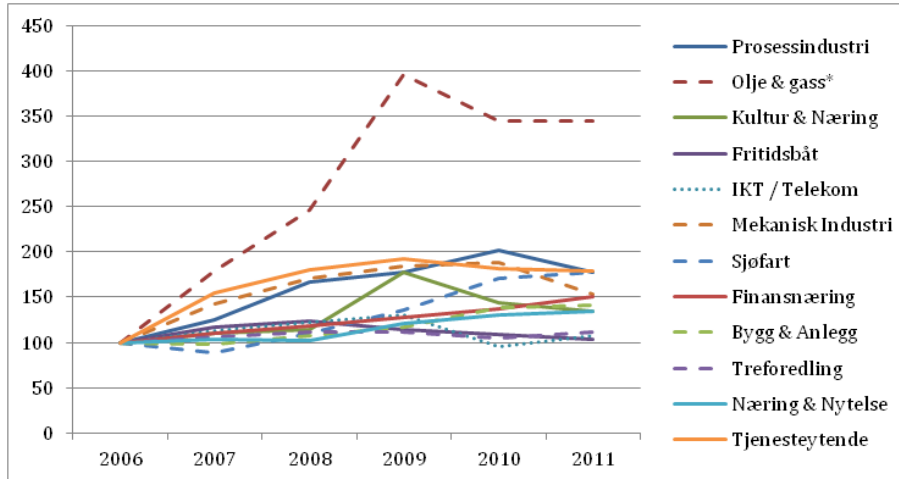
Også her er det av naturlige årsaker store forskjeller mellom bransjene både utfra størrelsen på bransjen og utfra den ulike finansieringsstruktur disse har. De bransjene med størst prosentvis endring er bransjene olje & gass, prosessindustri og sjøfart, med den svakeste utviklingen i bransjene IKT/Telecom og fritidsbåt. Dette er tett knyttet opp mot lønnsomheten i de respektive bransjene i tillegg til den tidligere akkumulerte egenkapitalen.

For hele utvalget er økningen 88 prosent i perioden 2006-2011, med en økning i antall bedrifter på 24 prosent for samme periode. Nystartede bedrifter vil tradisjonelt ha svakere egenkapital og kan bidra til å trekke ned det overordnede bildet noe.

2-31: Egenkapital hele utvalget – perioden 2006-2011

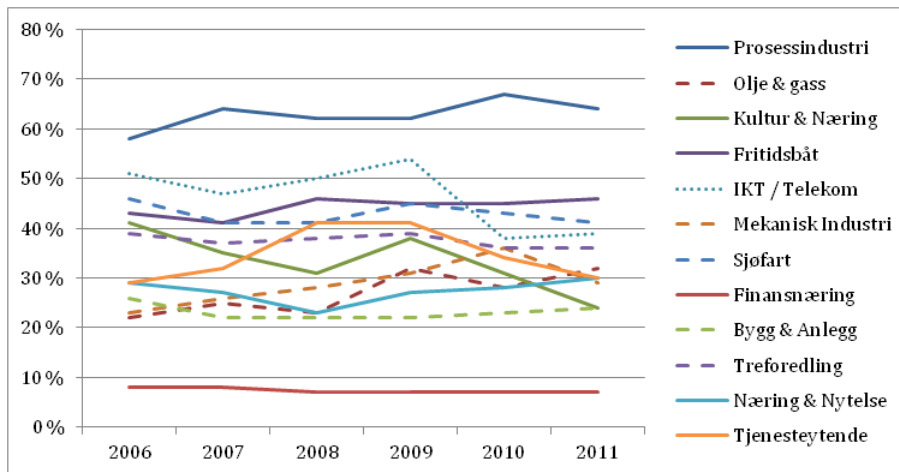

2-32: Egenkapital indekset per bransje - perioden 2006-2011

På denne indekserte oversikten ser vi at bransjen olje & gass er i en særstilling hva veksten i egenkapital angår. De andre bransjene ligger alle mellom indeks 100 og 200.

2-33: Egenkapitalandel i % per bransje - perioden 2006-2011

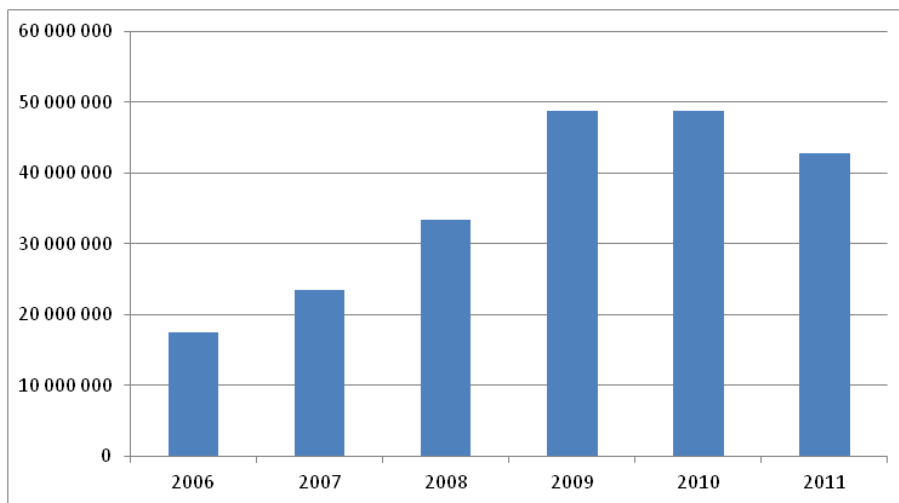

Ser vi på egenkapitalandelen er bransjen prosessindustri i særklasse med en andel på 64 prosent i 2011, opp fra 58 prosent i 2006. Bransjen finansnæring er stabil på 7 prosent egenkapital målt mot total balanse, men denne bransjen er spesiell i denne sammenheng. For de fleste av bransjene er andelen egenkapital på mellom 25 prosent og 50 prosent i perioden som vist i figuren over.

2.4.5.3 Rentebærende gjeld

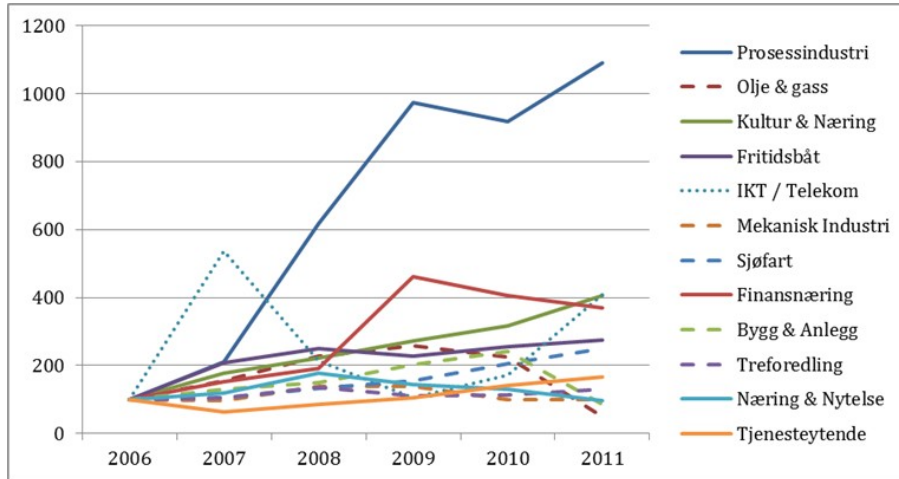
I det videre presenterer vi summen av postene rentebærende gjeld; både kortsiktig og langsiktig gjeld. Flere av bedriftene har omklassifiseringer mellom kortsiktig og langsiktig gjeld i perioden, noe som ikke gir et riktig bilde av totalen, og vil velger derfor å se disse i sammenheng. Dersom man skal gjøre en mer inngående analyse av finansiering av de respektive postene på eiendelssiden vil man måtte se på disse separat for å se finansieringsstrukturen.

2-34: Rentebærende gjeld hele utvalget - perioden 2006-2011

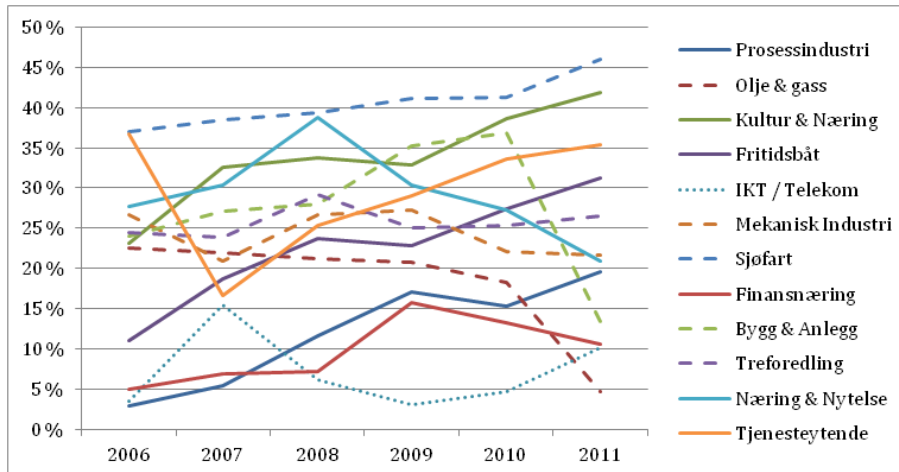
Det overordnede bildet er at den rentebærende gjelden øker betydelig i perioden 2006-2009, for deretter å bli lavere i perioden 2010 til 2011. Her er det en aktør i utvalget som har redusert sin balanse betydelig med tilhørende reduksjon i gjeld.

2-35: Rentebærendegjeld indeksert per bransje - perioden 2006-2011

Ser vi på den indekserte utviklingen per bransje ser vi at bransjen prosessindustri har hatt den største veksten i rentebærende gjeld knyttet til store investeringer i maskiner & utstyr. Olje & gass har hatt en nedgang men dette skyldes primært en aktør som hadde avgang på en stor post i balansen. Bygg & anlegg har en nedgang på 14 prosent i rentebærende gjeld, til tross for økte balanseverdier og investeringer i maskiner og utstyr i perioden 2006-2011.

2-36: Gjeldsgrad i % av total balanse per bransje – perioden 2006-2011

Ser vi på andel rentebærende gjeld i forhold til total balanse er det sjøfart som skiller seg ut med 46 prosent av total balanse, og det er en naturlig kon-

sekvens av store verdier i balanse og i tillegg til store investeringer i balanseposten skip & rigger og annet utstyr. Prosessindustrien har hatt en stigende gjeldsgrad, fra 3 prosent i 2006 til 20 prosent i 2011, men også dette vil være naturlig basert på store investeringer i perioden. Fritidsbåt har reduserte balanseverdier, inkludert lavere bokførte verdier av maskiner og utstyr, og har til tross for dette en økning i rentebærende gjeld. Bygg & anlegg har en reduksjon i andel rentebærende gjeld fra 24 prosent i 2006, og 37 prosent i 2010, til 13 prosent i 2011.

2.4.6 Langsiktighet (og overlevelsessevne)

Det er flere indikatorer man kan se på for å måle langsiktighet og overlevelse. Vi har valgt å fokusere på alder, ulike former for eierskap og utbytte som sentrale parametere knyttet til langsiktighet.

2.4.6.1 Alder

Alder kan være et tegn på overlevelse, men kan ikke benyttes som et generelt mål da mange av de nyere bransjene ikke vil nå opp her. Dette målet må eventuelt ses sammen med andre indikatorer for å kunne gi et bilde av om bedriftene er langsiktige eller ikke.

2-7: Alder på bedriftene i utvalget

	År:	Mean	Median	Std Deviation	N
Bransje:					
Prosessindustri		39	39	23,476	10
Olje & gass		28,56	11	37,807	27
Kultur & Næring		16,63	7	26,882	75
Fritidsbåt		43,38	38	29,071	21
IKT / Telecom		8,12	7	6,445	43
Mekanisk Industri		34,28	31,5	23,144	18
Sjøfart		21,85	12	30,081	65
Finansnæring		57,77	15	66,158	40
Bygg & Anlegg		16,87	15	11,969	61
Treforedling		23,57	19	20,124	49
Næring & Nytelse		40,24	20	37,37	37
Tjenesteytende		8,56	7	5,96	75

I vårt utvalg er det bransjene finansnæring, fritidsbåt, næring & nytelse og prosessindustri som har høyest gjennomsnittsalder. Størst variasjon mellom bedriftene finner vi i bransjene finansnæring, næring & nytelse, olje & gass og sjøfart, målt i standardavviket. Ikke overaskende, er det bransjene

IKT/Telecom og tjenesteytende som har den laveste gjennomsnittsalder, og det er også disse som har den laveste variasjonen mellom bedriftene i bransjen målt i standardavviket. Det er også disse to bransjene som har det største tilfang av nye bedrifter i perioden 2006-2011.

2.4.6.2 Eierskap

Konsentrert eierskap, og spesielt familieeierskap, har ofte vært fremhevet som en viktig faktor i langsiktig planlegging og tenking, slik som nevnt i litteraturen om den tyske Mittelstand. Vi presenterer her en fordeling mellom seks kategorier eierskap basert på binære variabler (0=nei og 1=ja) på spørsmålet om mer enn 34 prosent eierskap (som gir negativt flertall).

2-8: Fordeling av type eierskap på bransjene i utvalget

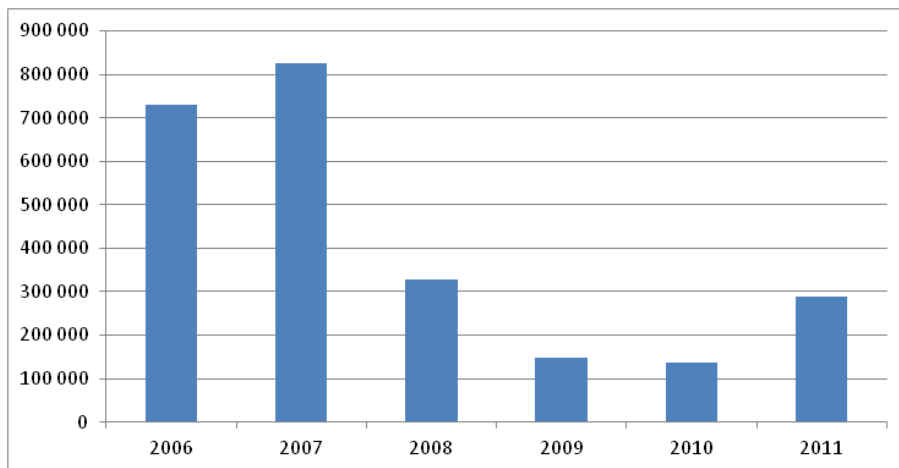
Type eierskap: Bransje:	Indu- strielt eierskap >34 % aksjer	Offentlig eierskap >34 % aksjer	Konsen- trert ei- erskap >34 % aksjer	Familie eierskap >34 % aksjer	Eier/ Leder eierskap >34 % aksjer	Interna- sjonalt eierskap >34 % aksjer
Prosessindustri	100 %	0 %	100 %	0 %	0 %	88 %
Olje & gass	64 %	0 %	91 %	14 %	23 %	32 %
Kultur & næring	16 %	22 %	81 %	19 %	25 %	6 %
Fritidsbåt	18 %	0 %	100 %	47 %	53 %	6 %
IKT/Telecom	37 %	4 %	82 %	0 %	19 %	19 %
Mekanisk industri	18 %	0 %	100 %	35 %	41 %	0 %
Sjøfart	51 %	2 %	94 %	45 %	30 %	11 %
Finansnæring	7 %	0 %	48 %	10 %	29 %	3 %
Bygg & Anlegg	46 %	6 %	98 %	26 %	42 %	2 %
Treforedling	27 %	0 %	98 %	42 %	51 %	0 %
Næring & Nytelse	14 %	0 %	97 %	49 %	57 %	0 %
Tjenesteytende	4 %	12 %	82 %	12 %	59 %	2 %

Innenfor kategorien industrielt eierskap definerer vi dette som at foretak innen samme eller tilstøtende bransje eier mer enn 34 prosent av aksjene i den legale enheten i vårt utvalg. De bransjene med den høyeste andel industrielt eierskap er prosessindustri og olje & gass, og de med lavest andel er bransjene finansnæring og tjenesteytende. Få bransjer har en betydelig andel offentlig eierskap med unntak av kultur & næring og tjenesteytende, mens alle bransjer har en høy andel med konsentrert eierskap i sine bedrifter, med unntak av finansnæringen. Når det gjelder andel av bedriftene i hver bransje med familieeierskap er det i vårt utvalg bransjene fritidsbåt, mekanisk industri, sjøfart, treforedling og næring & nytelse som har den høyeste andel familiebedrifter. Bransjene tjenesteytende, næring & nytelse, treforedling og fritidsbåt har høy andel av bedrifter hvor største eier er aktiv i driften av selskapet. Prosessindustrien har som forventet den høyeste andelen internasjonalt eierskap i utvalget, men også 32 prosent av bedriftene i olje & gass har denne formen for eierskap. I det videre ville det være av interesse å gjøre analyser av sammenhengen mellom bransje, eierskap alder og lønnsomhet – for dermed å kunne si noe om hva som påvirker deres overlevelsessevne over tid.

2.4.6.3 Utbytte

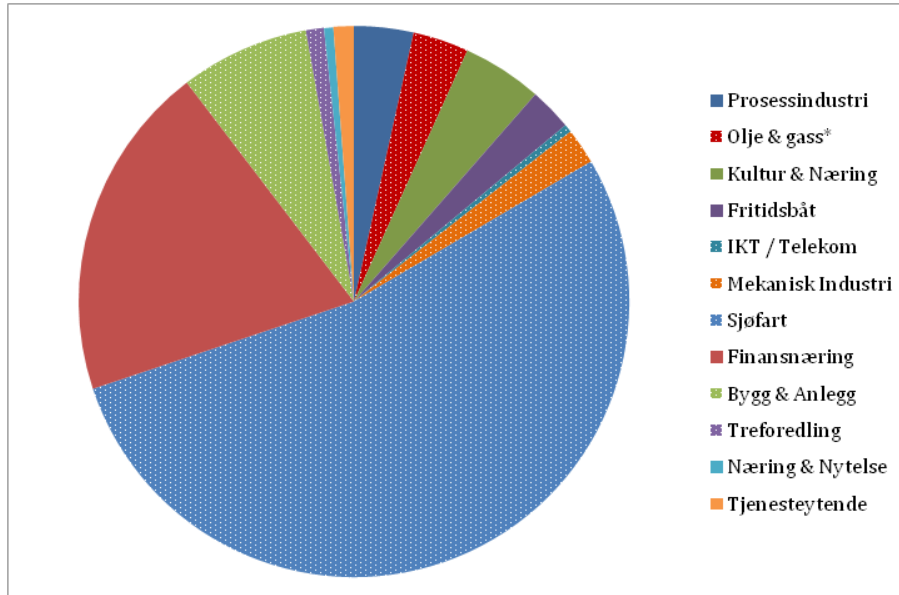
Utbytte er en utdeling som innebærer en overføring av verdier fra selskap til aksjonær og er en disponering av overskuddet. Utdeling av utbytte medfører en reduksjon av kapital for selskapet, og kan redusere robustheten.

2-37: Utbytte hele utvalget- perioden 2006-2011

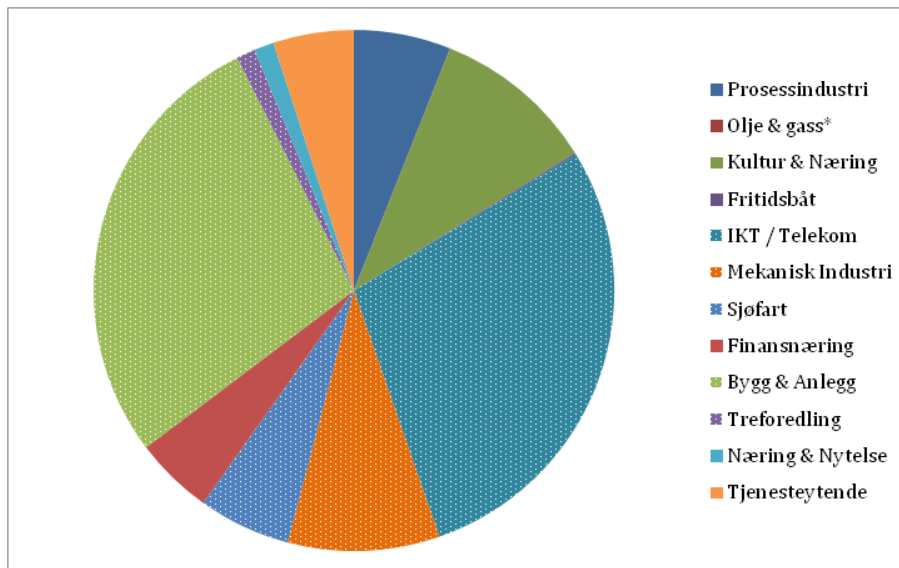

Det har vært forsiktige uttak av utbytte med en total nedgang for utvalget på -61 prosent i perioden, noe som tyder både på reduserte overskudd, men også en mer forsiktig tankegang i forhold til å sikre fremtidig behov for kapital. Den største reduksjon i utbytte for hele perioden finner vi innen sjøfart og finans, mens IKT/Telecom har en betydelig økning i prosent men moderat målt i kroner.

2-38: Fordeling utbytte per bransje i 2006

2-39: Fordeling utbytte per bransje i 2011

2.5 Analyser

2.5.1 Sammendrag

Av analysene som følger kan vi trekke tre viktige konklusjoner. Den første er at den største veksten i aktivitetsnivå målt i absolutte tall og også i prosent dersom vi ser driftsinntekter og sysselsetting samlet, kommer i den mest lønnsomme bransjen når vi ser på driftsresultat og driftsmargin i kombinasjon og i den bransjen som har størst vekst i driftsresultat per arbeidstime. Samtidig er det største fallet i aktivitetsnivå i perioden kommet i den minst lønnsomme bransjen som også har den svakeste utviklingen i driftsresultat per arbeidstime. Utviklingsmønsteret som helhet ser rimelig gunstig ut for Sørlandet når vi legger et langsiktig verdiskapingsperspektiv til grunn. For å opprettholde velferd og et høyt lønnsnivå i Norge, må aktiviteten bygges opp der lønnsomheten er stor og forbedres over tid.

Den andre lærdommen vi kan trekke er at landsdelens næringsliv samlet sett har klart seg rimelig bra gjennom finanskrisen og de etterfølgende årene med global lavkonjunktur. Fra 2006 til 2011 har det vært en relativt sterk vekst i de samlede driftsinntektene og en betydelig økning i antall ansatte i vårt utvalg. Men regionen er ikke upåvirket av finanskrisen og lavkonjunktoren i årene etter, noe som kommer tydelig fram når vi ser på utviklingen i bedriftenes samlede driftsresultat. Dette faller kraftig i kjølvannet av finanskrisen, og i 2009 ligger dette 20 prosent under nivået i 2006 før dette henter seg noe inn og ender tilnærmet uendret for perioden som helhet. I og med at omsetningen har en relativt sterk vekst, mens det samlede driftsresultat for næringslivet er tilnærmet uendret (opp 7 prosent) fra 2006 til 2011, betyr dette at andelen av hver krone som ligger igjen som driftsresultat svekkes. Aktivitetsnivået øker, men lønnsomheten er under press.

Selv om næringslivet som helhet har klart seg rimelig bra i den perioden vi studerer, er den tredje konklusjonen at det er betydelige forskjeller mellom bransjene. Noen har kommet styrket ut av perioden, mens andre er svekket når det gjelder lønnsomhet. Olje & gass skiller seg positivt ut med sterk vekst i driftsinntekter og sysselsetting, og en eksepsjonelt sterk vekst på 338 prosent i driftsresultat i perioden. Også næring & nytelse, IKT/Telecom, finansnæring og treforedling har styrket lønnsomheten sin i perioden. I den andre enden av skalaen finner man fritidsbåt som har sterkt fall i driftsinntekter, sysselsetting og driftsresultat, og bransjen som helhet har gått fra overskudd til underskudd i perioden. Analysen viser også at store bransjer på Sørlandet som bygg og anlegg, mekanisk industri, prosessindustrien og sjøfart er under press og har hatt sterkt fallende lønnsomhet fra 2006 til 2011.

2.5.2 Hvordan har næringslivet på Agder klart seg fra 2006 til 2011?

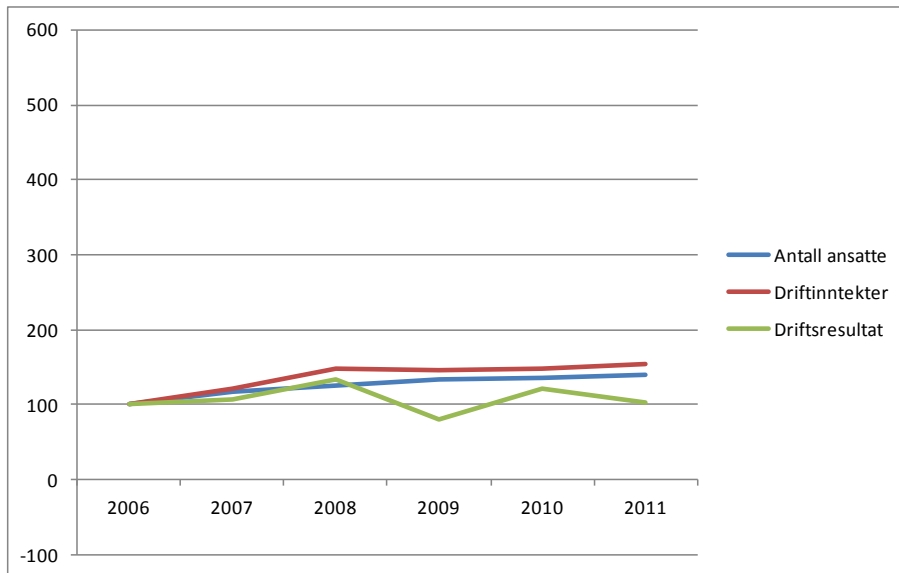
Utgangspunktet for prosjektet *Krise, omstilling og vekst* er å studere hvordan næringslivet på Sørlandet har klart seg gjennom finanskrisen og hvordan utviklingen har vært i årene etter. For å gi et godt svar på dette spørsmålet, har vi sett både på utviklingen for alle bransjene samlet og på hver enkelt bransje for seg. Som leseren vil se, forstår man ikke hele bildet uten å kjenne de ulike delene. Samtidig krever en forståelse av helheten en holistisk tilnærming slik at man klarer å se de ulike delene i sammenheng. Helheten er ofte mer enn summen av delene hvis man skal forstå de muligheter og utfordringer næringslivet på Sørlandet står overfor. En av utfordringene for næringslivet på Sørlandet er den tydelige todelingen av industrien; den som er oljerelatert og den som er ikke er oljerelatert (og gjerne eksportrettet). Som analysene vil vise, kan den sterke veksten oljeindustrien representerer gi et helhetsbilde som kamuflerer noen av de negative utviklingstrekk og utfordringer enkelte andre bransjer opplever. Sørlandet er i ferd med å bli avhengig av de olje og gassrelaterte bedriftene.

For å illustrere våre analytiske poeng, har vi valgt å vise utviklingen i driftsinntekter, antall ansatte og driftsresultat i samme diagram. Dette gjør vi for alle bransjer samlet og for hver enkelt bransje. Kurvene er indeksert med 2006 som basisår. Dette betyr at kurvene viser utviklingen gjennom perioden i relativ forstand målt mot driftsinntekter, antall ansatte og driftsresultat i 2006. Driftsinntekter og antall ansatte viser utviklingen i aktivitetsnivået målt i henholdsvis kroner og årsverk, mens driftsresultatet viser utviklingen i bedriftenes lønnsomhet. En slik sammenstilling gir en åpenbar fordel, den avdekker ikke bare de bransjer som har et fallende aktivitetsnivå, men også de bransjene som har klart å opprettholde aktivitetsnivået men med svekket lønnsomhet. Et slikt funn er viktig fordi driftsresultat også er et uttrykk for bedriftenes robusthet. Fallende driftsresultat med stabil eller økende omsetning vil indikere en negativ utvikling og et næringsliv eller bransje som er blitt mer sårbar fordi marginene er blitt mindre.

To viktige poeng er verd å nevne som veiledning for leseren. De indekserte kurvene sier ikke noe om absolutt nivå på antall ansatte, driftsinntekter og driftsresultat, men gir kun et bilde av den relative utviklingen. En bransje med mindre vekst eller fall i indeksverdi enn en annen bransje, kan likevel ha en større vekst eller fall i absolutte tall. Det bringer oss over på det andre poenget som er verd å minne om. Det er stor forskjell i størrelsen på de bransjene som inngår i vår undersøkelse. Selv om alle bransjer belyses på samme måte og presenteres med de samme indekserte kurvene, er det viktig å huske

at betydningen av de ulike bransjene for regionens sysselsetting og verdiskaping varierer.

2-40: Hele utvalget samlet

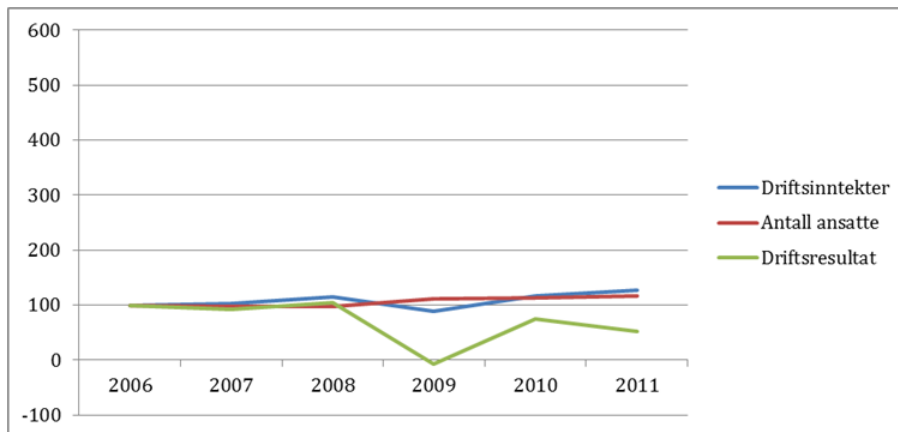
Dersom vi ser på alle bransjer i vårt utvalg samlet fra 2006 til 2011, har det vært en relativt sterk vekst i driftsinntektene for disse bedriftene og en betydelig økning i antall ansatte. Aktiviteten målt i antall ansatte har økt år for år gjennom hele perioden, mens driftsinntektene økte fram til 2008 for deretter å falle noe før de igjen økte fra 2009 til 2011. For vårt utvalg som helhet, har aktivitetsnivået i liten grad vært påvirket av finanskrisen i 2008 og uroen i de påfølgende årene. Driftsresultatet viser imidlertid en tilnærmet flat utvikling, og summen av driftsresultatene i 2011 er på samme nivå i nominelle kroner som i 2006. Tar man hensyn til prisstigning betyr dette at driftsresultatene reelt sett har gått ned. Aktivitetsnivået har økt, men lønnsomheten for regionens næringsliv er under press.

Driftsresultatene for utvalget som helhet, faller kraftig i 2009 i kjølvannet av finanskrisen og ligger i 2009 hele 20 prosent under nivået i 2006. Deretter øker driftsresultatene med 50 prosent fra 2009 til 2010 før disse i 2011 igjen faller tilbake på samme nivå som i 2006. Dette bildet samsvarer med de globale økonomiske impulsene hvor mange næringer raskt fikk en rekyl tilbake i 2010 før bildet av mer langsiktige konjunkturutfordringer i Europa ble tydelige i 2011. At dette slår inn for næringslivet på Agder, som har den stors-

te andelen eksport av bearbejdede produkter per innbygger i Norge, er ikke overraskende.

Helhetsbildet gir en beskrivelse av en region som har økt aktivitetsnivået gjennom perioden, men har noen utfordringer når det gjelder lønnsomhet. Men bildet er nyansert, og det er stor forskjell mellom de ulike bransjene. Noen har opplevd vekst i både aktivitetsnivå og lønnsomhet, mens andre står overfor klare utfordringer i kjølvannet av finanskrisen og svakere konjunkturer globalt.

2-41: Prosessindustri

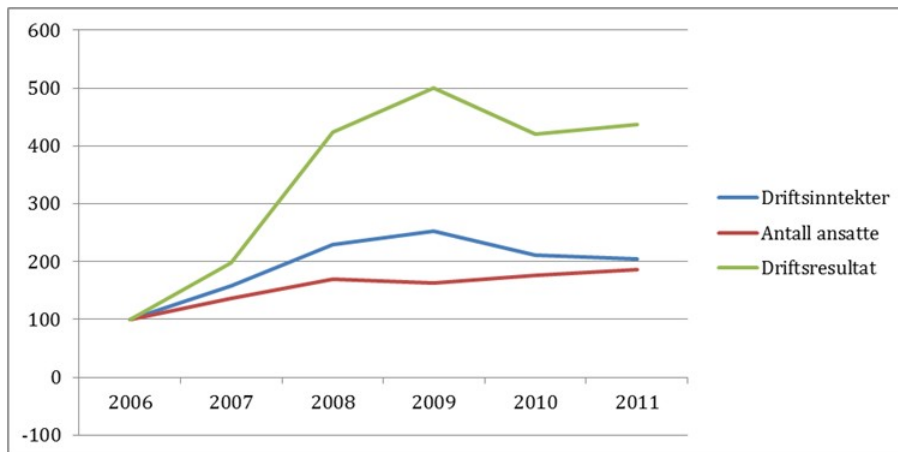
Prosessindustrien er en stor eksportrettet næring på Sørlandet som sysselsetter mange. Næringen er sterkt eksponert for globale vekstimpulser, og utviklingen fra 2006 til 2011 viser dette tydelig. Ser man prosessindustrien samlet, har både driftsinntekter og antall ansatte økt moderat fra 2006 til 2011. Driftsinntektene har økt med 27 prosent og antall ansatte har økt med 16 prosent i perioden. Økningen i antall ansatte kommer særlig fra 2008 til 2009 med åpningen av Elkem Solar sin nye fabrikk for produksjon av solcellesilisium. Dette indikerer at aktivitetsnivået er opprettholdt for bransjen som helhet målt i ansatte og omsetning.

Imidlertid viser utviklingen i bransjens samlede driftsresultat at dette bildet må nyanseres. Driftsresultatet for bransjen har falt med 49 prosent fra 2006 til 2011, det vil si nesten halvert i perioden. Utviklingskurvene viser tydelig hvordan effekten av finanskrisen slår inn i 2009. Driftsinntektene faller med 22 prosent fra 2008 til 2009, og det gir et dramatisk fall og negativt driftsresultat for bransjen som helhet i 2009. Driftsinntektene øker sterkt i 2010 og ligger marginalt over nivået ved inngangen til finanskrisen i 2008. Men de

tøffe tidene gjør at bransjen ikke klarer å opprettholde marginene. Selv om driftsresultatet for bransjen samlet også øker kraftig i 2010 fra det negative resultatet i 2009, så klarer ikke bransjen å komme opp på samme nivå som før finanskrisen. Driftsinntektene øker noe fra 2010 til 2011, men driftsresultatet faller igjen i 2011 som en konsekvens av ett nytt tilbakeslag i Europa etter er kortvarig rekyl i 2010. Mens driftsmarginen i denne kapitalintensive bransjen var henholdsvis 24, 22 og 22 prosent i 2006, 2007 og 2008, falt denne til minus 2 prosent i 2009 og ligger i 2011 på 10 prosent. Andelen av hver omsatte krone som ligger igjen som driftsresultat, er mer enn halvert fra 24 øre i 2006 til 10 øre i 2011. For tre av bedriftene i denne bransjen er deler av verdiskapningen utenfor vår region. Dette påvirker sannsynligvis ikke trendene, men vil ha betydning for de absolutte størrelsene.

I sum ser aktiviteten ut til å opprettholdes i perioden, men lønnsomheten er under press og faller sterkt. Mindre aktivitet i bygg og anlegg og i bilindustrien gir lavere etterspørsel og pressede marginer for aluminium, etterspørselsvikt i solcelleindustrien, økt konkurranse fra Kina og svake konjunkturer i Europa gir fallende etterspørsel etter silisiumkarbid og silisium, og stålindustrien i Europa har ikke hentet seg inn etter finanskrisen og det gir lav etterspørsel etter ferrolegeringer. De globale konjunkturerne er fortsatt svake, og som for mye av den eksportrettede industrien gir en sterk norsk krone mot euro og dollar utfordringer.

2-42: Olje & gass

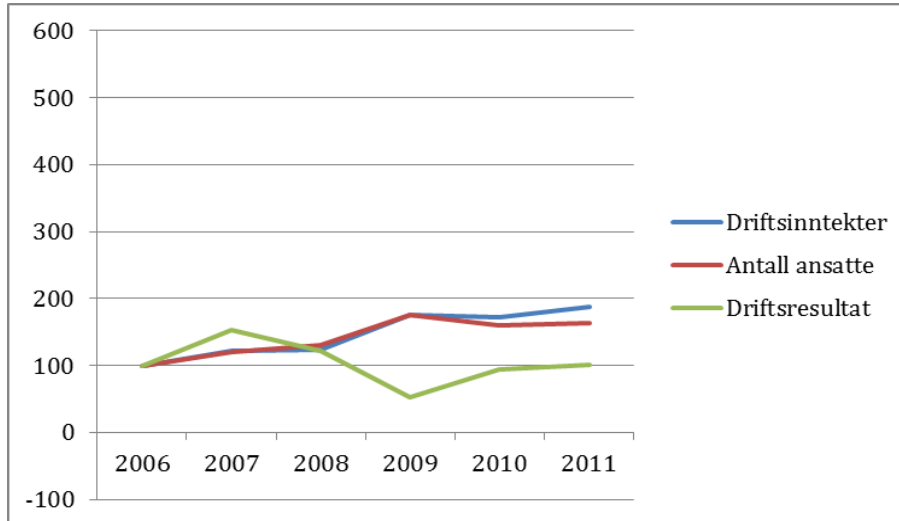
Utviklingen i olje - og gassrelaterte næringer er historien om Sørlandets store vekstmotor. Fra 2006 til 2011 har antall sysselsatte økt med 86 prosent, og driftsinntektene har mer enn doblet seg (økt med 104 prosent). Målt i absolutte tall har denne bransjen den klart største sysselsettingsveksten i vårt ut-

valg med en økning på 2807 ansatte, en økning som er nesten dobbelt så stor som neste bransje. Veksten i antall ansatte har kommet gradvis gjennom hele perioden. Bedriftene i denne bransjen hadde i 2011 en omsetning på 31 milliarder, opp fra 15 milliarder i 2006. Økningen på 16 milliarder tilsvarer nesten hele omsetningen på 18 milliarder til bedriftene i prosessindustrien som inngår i vårt utvalg. Omsetningene hadde en foreløpig topp i 2009 med 38,408 milliarder kroner.

Det positive trekket ved denne bransjen er at den ikke bare har økt aktivitetsnivået kraftig, men at det samlede driftsresultatet samtidig har økt med 338 prosent fra 2006 til 2011. Driftsresultatet var i 2011 4,596 milliarder mot 0,994 milliarder kroner i 2006. Driftsresultatet hadde sin topp med 5,278 milliarder i 2009 før det falt noe 2010 og deretter økte igjen i 2011. Driftsmarginen har gradvis økt gjennom perioden, og av hver omsatte krone ligger 15 øre igjen som driftsresultat i 2011 mot 7 øre i 2006. Av bransjene i vårt utvalg er det bare finansnæringen som hadde en høyere driftsmargin enn olje & gass i 2011. Dette viser at aktivitetsøkningen og den største sysselsetningsveksten målt i absolutte tall på Sørlandet har kommet i en økonomisk sunn næring som har robuste marginer og meget god lønnsomhet. Veksten gjennom perioden skyldes høy oljepris som gir stor etterspørsel i mange markeder globalt. Fra andre kilder er det kjent at de store aktørene i næringen har hatt en sterk økning i ordreserven gjennom 2012, blant annet som følge av stor etterspørsel i Brasil og økende aktivitet på norsk sokkel. Trenden vi ser fram til 2011 har fortsatt også i 2012.

Det kan synes som om Sørlandet blir stadig mer avhengig av den olje - og gassrelaterte næringen – enten direkte eller indirekte gjennom ringvirkningene av aktivitetsnivået i denne bransjen. Utviklingen i antall ansatte, driftsinntekter, driftsresultat og driftsmargin viser en svært lønnsom næring med eksepsjonelt sterk økning i aktivitetsnivået. Veksten og størrelsen på bransjen bidrar sterkt til et godt helhetsbilde for regionen, men kan samtidig kamuflere det faktum at andre bransjer sliter med større utfordringer.

2-43: Kultur & næring

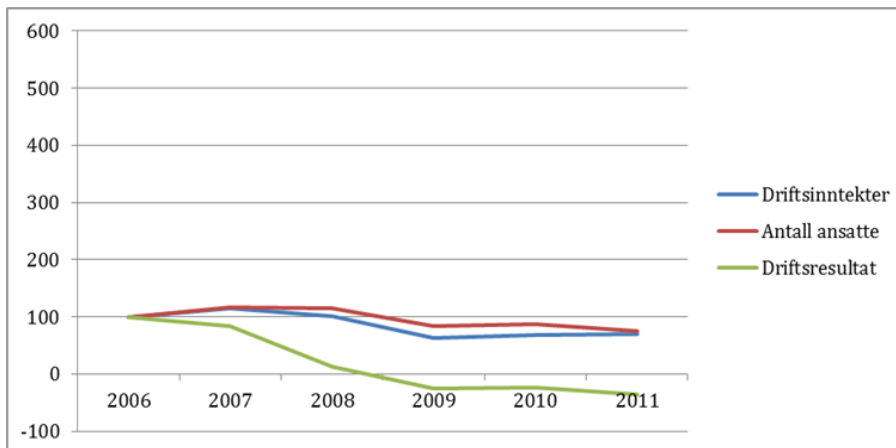

Stadig flere kroner strømmer gjennom en voksende kultur- og opplevelsesnæring på Sørlandet. Fra 2006 til 2011 har næringens driftsinntekter økt med 87 prosent fra 861 millioner til 1,609 milliarder kroner. Veksten har kommet gjennom hele perioden, med unntak av et marginalt fall fra 2009 til 2010. Antall ansatte har fulgt samme trend. Fra 2006 til 2011 økte sysselsettingen i bedriftene i vårt utvalg i denne næringen med 64 prosent, fra henholdsvis 878 til 1436. Den største veksten både i omsetning og antall ansatte i denne bransjen kommer fra 2008 til 2009 hvor driftsinntektene økte 41 prosent og antall ansatte med 35 prosent. Det er viktig å merke seg at Color Line og hotellkjedene med hovedkontor utenfor Agder ikke er med i disse tallene da det ikke finnes offisielle tall for avdelingene i Agder. Inkludert verdiskapningen for disse enhetene er tallene betydelig høyere enn det som fremkommer her.

Driftsresultatet ligger i 2011 på 74 millioner mot 73 millioner kroner i 2006, og driftsmarginen er ned tre prosentpoeng fra 8 prosent i 2006 til 5 prosent i 2011. Men både driftsresultat og driftsmargin svinger mye i den perioden vi har studert. Bunnen kom i 2009 i kjølvannet av finanskrisen med et samlet driftsresultat på 38,7 millioner kroner og en driftsmargin på 3 prosent. Koblet sammen med at den største økningen i både driftsinntekter og antall ansatte kom fra 2008 til 2009, er det ikke grunnlag for å si at finanskrisen har hatt stor negativ innvirkning på aktivitetsnivået i denne bransjen, men lønnsomheten svekkes i 2009 og 2010. Vi kan uansett konkludere med at næringen har klart seg rimelig bra i perioden. Utfordringen er en svak lønnsomhet hvor bare 5 øre av hver omsatte krone ligger igjen som driftsresultat i

2011. Dette gir en bransje som er sårbar for negative endringer i kundenes betalingsvilje og en svakere utvikling i husholdningenes kjøpekraft. Men her må det tilføyes at vårt utvalg også inkluderer ikke-kommersielle virksomheter hvor målet ikke er å maksimere overskuddet, og at den reelle lønnsomheten på de kommersielle aktørene er høyere.

2-44: Fritidsbåt

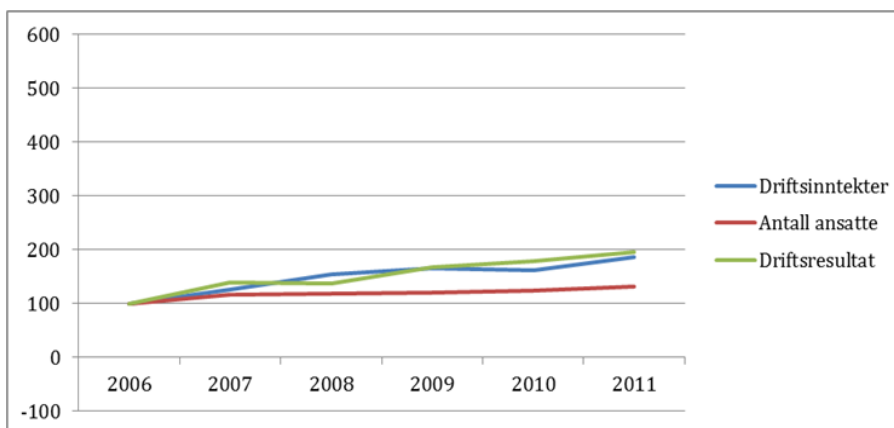

Produksjon av fritidsbåter har stolte tradisjoner i landsdelen, særlig i Aust-Agder. Etter mange år med vekst for fritidsbåtprodusentene, spesielt rettet mot det norske markedet, står bransjen i dag overfor krevende markeder både innenlands og utenlands. Denne utviklingen kommer klart til uttrykk i våre bransjetall. I begynnelsen av vår studerte periode øker både driftsinntektene og antall ansatte fra 2006 til 2007. Men fra 2008 og fram til 2011 faller aktivitetsnivået kraftig. I sum faller driftsinntektene med 30 prosent fra 2,046 milliarder kroner i 2006 til 1,432 milliarder kroner i 2011, mens antall ansatte faller med 26 prosent fra 706 til 525 i utvalget vårt.

Lønnsomheten i bransjen faller dramatisk i det samme tidsrommet og faller hvert år med unntak av fra 2009 til 2010, hvor bransjens samlede negative driftsresultat reduseres noe for så å øke igjen fra 2010 til 2011. Fra 2006 til 2011 faller det samlede driftsresultat for bedriftene i vårt utvalg i denne bransjen fra 117,3 millioner til minus 42,8 millioner kroner, det vil si et fall på 136 prosent. Driftsresultatet er negativt i 2009, 2010 og 2011 med henholdsvis 30,4 millioner, 27,0 millioner og 42,8 millioner kroner. Driftsmarginen faller fra 6 prosent i 2006 til minus 3 prosent i 2011. Det betyr at for hver omsatte krone i 2011 tapte bransjen som helhet 3 øre.

Vendepunktet og starten på den sterke nedadgående trenden i både aktivitetsnivå og lønnsomhet sammenfaller med finanskrisen i 2008, og bransjen klarer ikke å snu denne i resten av perioden. Bransjen som helhet går med underskudd hvert år etter dette. Utviklingsbanene viser ingen tegn til at trenden er i ferd med å snu. Et modent norsk marked viser avtakende etterspørsel, og det er blitt produsert for mange båter. Ifølge en aktør i bransjen vi har intervjuet, har dårlige somre og nye fritidsvaner gjort finn.no til båtprodusentens største konkurrent. Det er ikke like mange som prioriterer kjøp av ny båt så høyt som før. Med lavkonjunktur i Europa er det vanskelig å kompensere sviktende innenlandsk etterspørsel med eksport. En sterk norsk krone og høyt norsk lønnsnivå gjør ikke det enklere. Resultatet er en bransje med store utfordringer og få lyspunkt for øyeblikket. Dette fremtvinger endringer i verdikjeden, og mange bedrifter i denne bransjen har valgt å sette ut produksjon til lavkostland og i stedet konsentrere seg om de delene av verdikjeden som krever høyere kompetanse, slik som utvikling, ferdigstilling og ettermarkedet.

2-45: IKT/Telecom

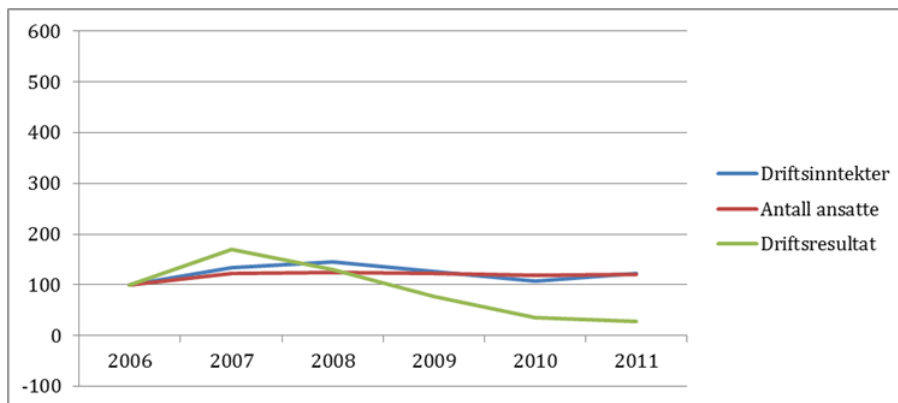
IKT/Telecom er en vekstbransje på Sørlandet. Fra 2006 til 2011 økte bransjens aktivitetsnivå målt i både driftsinntekter og antall ansatte. Driftsinntektene øker med 87 prosent fra 793 millioner i 2006 til 1,487 milliarder kroner i 2011, og antall ansatte øker med 33 prosent fra 971 til 1289 i perioden. Veksten kommer relativt gradvis gjennom hele perioden, med unntak av et marginalt fall i driftsinntektene fra 2009 til 2010 før disse igjen øker fra 2010 til 2011. Aktivitetsnivået har økt gjennom finanskrisen og i årene etter.

Bransjens driftsresultat har hatt en enda sterkere utvikling i perioden enn aktivitetsnivået. Fra 2006 til 2011 har bransjens samlede driftsresultat økt med

97 prosent, det vil si omtrent doblet seg i perioden. Utviklingen i driftsresultat har fulgt samme utviklingstrend som utviklingen i driftsinntekter, og driftsmarginen har holdt seg stabilt på 6 prosent gjennom hele perioden med unntak av 2008 hvor den var 5 prosent. Dette er med andre ord en bransje med relativt små marginer, og bare 6 øre av hver omsatte krone står igjen som driftsresultat. Dette gir en bransje som potensielt er ganske sårbar.

Likevel er det et svært positivt trekk ved bransjen som er verdt å kommentere. Fra 2006 til 2011 øker driftsinntektene med 87 prosent, mens antall ansatte øker med 33 prosent. Dette betyr at omsetningen per ansatt (eller arbeidstid), som er et tradisjonelt mål på arbeidsproduktivitet, øker kraftig i perioden og mer enn nesten alle de andre bransjene i vårt utvalg. Samtidig vet vi at driftsresultatet har økt med 97 prosent i perioden. Dette betyr at driftsresultatet per ansatt også er kraftig forbedret i perioden. IKT/Telecom viser en meget sunn utvikling i perioden, og ser vi på kurvenes veksttakt er trenden svært positiv for denne bransjen. Fra forskningen vet vi at de bedriftene som gjør det best, ofte er de som klarer å integrere IKT på en god måte i egne arbeids- og forretningsprosesser. En positiv utvikling i denne sektoren kan derfor være bra for resten av næringslivet på Sørlandet fordi den representerer enn kompetanse de andre bedriftene trenger (Brynjolfsson og Hitt 1998; Wigand 1997).

2-46: Mekanisk industri

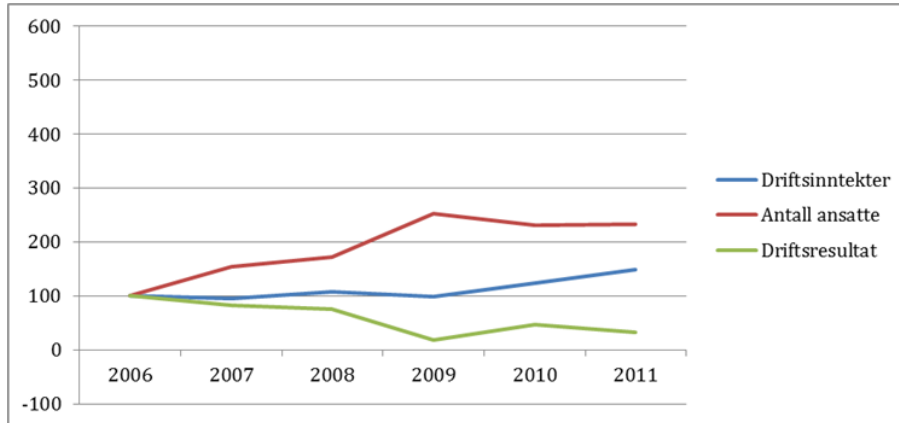
Todelingen av norsk industri er et budskap som har blitt gjentatt i mange analyser, rapporter, aviser og taler de siste årene. Denne utfordringen ble senest gitt stor oppmerksomhet i sentralbanksjefens årstale 14. februar i år. Temaet har også blitt viet oppmerksomhet i regionale medier den siste tiden. Vi har tidligere i dette kapitlet vist hvordan olje & gass har blitt den store

vekstmotoren på Sørlandet. Sammenholder vi dette med bildet for mekanisk industri i landsdelen, illustreres todelingen tydelig.

Fra 2006 til 2011 er det en moderat økning i aktivitetsnivået målt i både driftsinntekter og antall ansatte. Driftsinntektene øker med 22 prosent og antall ansatte med 21 prosent, men utviklingsbanen er ulik for de to målene. Antall ansatte øker med 23 prosent fra 2006 til 2007 og holder seg stabilt resten av perioden. Driftsinntektene øker med 33 prosent fra 2006 til 2007 og videre med 9 prosent fra 2007 til 2008. Deretter faller driftsinntektene fra toppen i 2008 med 16 prosent fram til 2011. Ut fra disse kurvene ser vi at finanskrisen sammenfaller med vendepunktet for utviklingen i driftsinntekter. Driftsinntektene faller betydelig fra 2008 til 2010 før de øker noe fra 2010 til 2011.

Fallet i driftsinntekter slår kraftig ut for bransjens driftsresultat. Driftsresultatet for bransjen øker sterkt fra 2006 til 2007. Økningen er på hele 69 prosent. Men deretter faller bransjens driftsresultat kraftig hvert eneste år i resten av perioden. I sum faller bransjens samlede driftsresultat med 72 prosent fra 2006 til 2011, og med 83 prosent fra toppen i 2007. Fallet i driftsresultat er betydelig større enn fallet i driftsinntekter, og driftsmarginen svekkes gjennom perioden fra 7 prosent i 2006 til 2 prosent i 2011. Både utviklingen i driftsresultat og driftsmargin synliggjør en bransje med betydelige utfordringer i kjølvannet av finanskrisen og lavkonjunktur globalt. Mange av disse bedriftene er eksportrettet eller leverer til verdikjeder hvor sluttproduktene eksporteres. Utviklingskurvene viser både at bransjens aktivitet målt ved driftsinntekter og lønnsomhet er under sterkt press som følge av fallende etterspørsel. Av hver omsatte krone i bransjen i 2010 og 2011, lå kun 2 øre igjen som driftsresultat. Dette viser hvor sårbar denne industrien er for øyeblikket. Bildet viser en bransje som presses til å redusere sine priser eller ikke øke prisene tilsvarende kostnadsøkningen for å opprettholde aktivitet. Det er i dette perspektivet industriens bekymring for utviklingen i det norske lønnsnivået må forståes.

2-47: Sjøfart

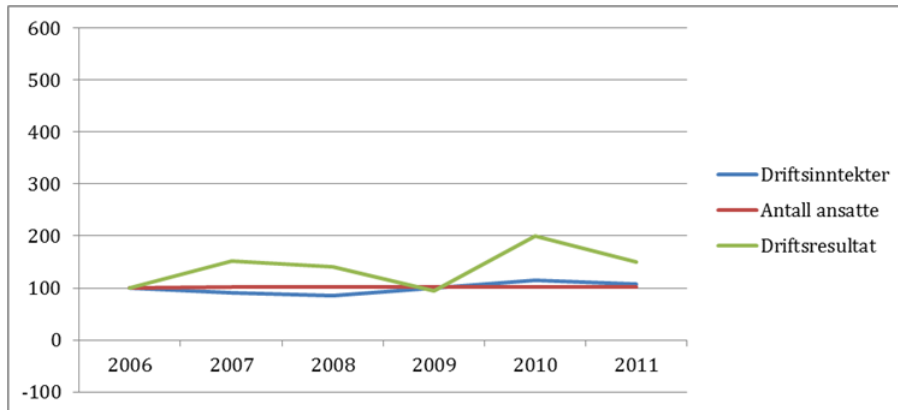
Sjøfart er preget av store sykliske svingninger over tid. Dette avspeiler på mange måter temperaturen i verdensøkonomien. For rederne påvirker dette fraktrater, priser på nye skip og finansieringskostnader. I dårlige tider kan dette påvirke rederier både med spot og lange kontrakter. Vår tidsserie er bare på seks år, noe som er kort for en bransje som sjøfart. Dette må man ha som bakteppe når tallene tolkes.

Fra 2006 til 2011 har aktivitetsnivået økt sterkt. Antall ansatte har økt med 132 prosent, det vil si langt over doblet i perioden, mens driftsinntektene har økt med 48 prosent. Økningen i antall ansatte øker i første halvdel av perioden, mens driftsinntektene øker i andre halvdel. Antall ansatte øker med 153 prosent fra 2006 til toppen i 2009, og faller deretter ned til nivået i 2011 gjennom 2010. Driftsinntektene holder seg stabile fra 2006 til 2009, for deretter å øke kraftig i 2010 og 2011.

Selv om aktivitetsnivået har økt i perioden, faller bransjens driftsresultat sterkt. Fra 2006 til 2011 faller driftsresultatet med 67 prosent fra henholdsvis 2,581 milliarder til 848 millioner kroner. Det største fallet kommer fra 2008 og ut resten av perioden, og bransjens samlede driftsresultat er på sitt laveste med 471 millioner kroner i 2009, året etter finanskrisen bryter ut. Fra en svært høy driftsmargin på 36 prosent i 2006, 31 prosent i 2007 og 25 prosent i 2008, faller denne til 7 prosent i 2009 og er 8 prosent i 2011. I kjølvannet av finanskrisen og i årene etter med global lavkonjunktur er bransjens lønnsomhet kraftig redusert. Mens bransjen i 2006 satt igjen med 36 øre av hver omsatte krone som driftsresultat, er dette falt til 8 øre i 2011. Et slikt fall gir stort utslag i kroner for en bransje som i 2011 hadde en omsetning på over 10 milliarder kroner.

Utviklingen i arbeidsproduktivitet er et poeng som er verd å kommentere for denne bransjen. Siden antall ansatte øker mye mer enn driftsinntektene, betyr dette at omsetningen per ansatt (eller timeverk), som er et vanlig mål på arbeidsproduktivitet, faller i perioden. Dette er den bransjen i vårt utvalg som har den svakeste utviklingen i arbeidsproduktivitet. Men siden dette først og fremst er en kapitalintensiv bransje med stor omsetning per årsverk, bør dette tolkes med varsomhet. Vi ser også at antall ansatte øker mens driftsresultatet faller, og det betyr at driftsresultatet per arbeidstime faller sterkt i perioden. Det er imidlertid viktig å presisere at det i denne bransjen kan være store endringer knyttet til ansatte fordi ansettelsesforholdene endres ved at selskapsstrukturene endres hyppigere i sjøfart enn i andre bransjer. Det tydeliggjør ønsket om å ha lengre tidsserier i analysene.

2-48: Finansnæring

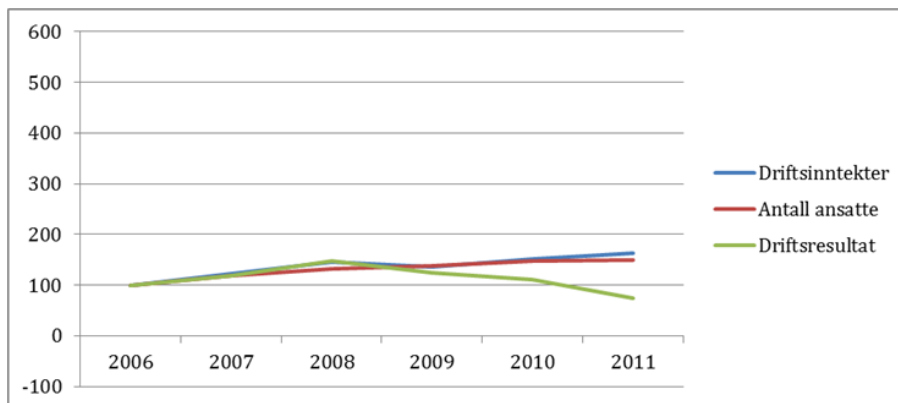
Finansnæringen har hatt et stabilt aktivitetsnivå målt i driftsinntekter og antall ansatte fra 2006 til 2011. Antall ansatte har økt med 1 prosent fra 1528 til 1543, og driftsinntektene har økt med 7 prosent fra 3,847 milliarder til 4,112 milliarder kroner i perioden. Sysselsettingen er helt stabil gjennom hele perioden. Driftsinntektene faller med 14 prosent fram til 2008 og stiger igjen med 14 prosent fra 2008 til 2009. Deretter øker driftsinntektene med 7 prosent fram til 2011. Dette er en av de bransjene i vårt utvalg som har hatt det mest stabile aktivitetsnivået fra 2006 til 2011. Utviklingskurvene viser at aktivitetsnivået i bransjen er opprettholdt gjennom finanskrisen i 2008 og i de etterfølgende årene med global lavkonjunktur.

Bransjens driftsresultat har økt betydelig fra 2006 til 2011. Økningen fra 2006 til 2011 er på 49 prosent. Men driftsresultatet svinger kraftig gjennom perioden. Fra 2006 til 2007 øker driftsresultatet med 51 prosent for så i 2009 å falle til marginalt under nivået i 2006, før driftsresultatet igjen mer enn

dobler seg fra 2009 til 2010. Deretter faller dette igjen fra 2010 til 2011. Driftsmarginen øker fra 17 prosent i 2006 til 23 prosent i 2011, men den varierer mellom 16 prosent på det laveste (2009) og 29 prosent på det høyeste (2010) i perioden. På ett år, fra 2009 til 2010, dobler nesten driftsmarginen seg, noe som betyr at av hver omsatte krone i 2010 lå det dobbelt så mye igjen som driftsresultat sammenliknet med 2009. Dette illustrer et interessant poeng. Antall ansatte holder seg helt stabilt i perioden, driftsinntektene holder seg relativt stabile, men driftsresultatet varierer kraftig. Dette skyldes at kapital er den fremste innsatsfaktoren i denne bransjen, og utviklingen i kapitalmarkedene har avgjørende betydning for hvilke marginer man kan klare å oppnå.

Under finanskrisen i 2008 økte prisen på kapital raskt og mye. En mulig forklaring på utviklingen i lønnsomhet kan derfor være at bedriftene i bransjen ikke klarte å justere egne priser (renter) opp raskt nok og at det forklarer fallet i driftsresultat og driftsmargin. Etter hvert som kapitalmarkedene normaliserer seg utover i perioden, spesielt i 2010, øker marginen kraftig, for deretter å reduseres noe mot slutten av perioden.

2-49: Bygg & anlegg

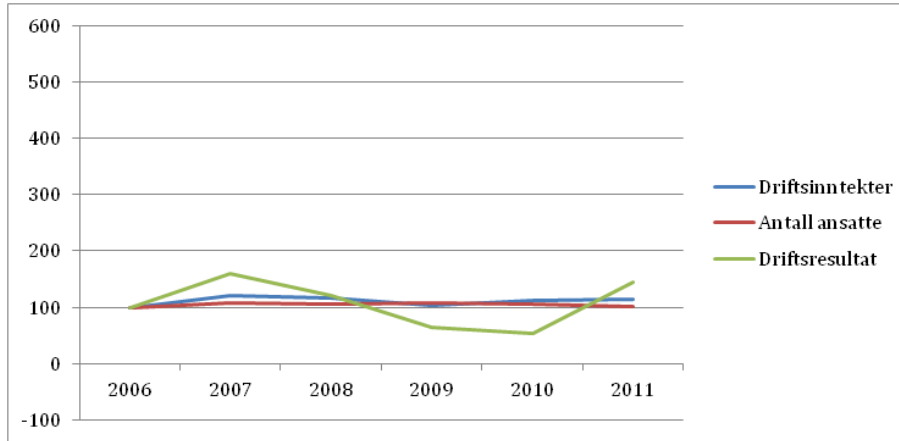
Bygg & anlegg er en stor og viktig bransje på Sørlandet. I vårt utvalg er dette den nest største bransjen etter olje & gass målt i antall ansatte og den tredje største etter olje & gass og prosessindustrien målt i omsetning i 2011. Bransjen er kjent for sine sykliske svingninger, hvor aktiviteten speiler konjunktorene i økonomien. Fra 2006 til 2011 har det vært en betydelig vekst i antall ansatte og en sterk vekst i bransjens driftsinntekter. Antall ansatte økte med 50 prosent fra 3151 til 4733 og driftsinntektene med 64 prosent fra 6,818 milliarder til 11,149 milliarder kroner. Sysselsettingen vokser år for år gjennom hele perioden. Driftsinntektene vokser også hvert år med unntak av

2009, året etter finanskrisen, hvor disse faller med 7 prosent. Fallet i driftsinntekter hentes raskt inn igjen, og allerede i 2010 er disse over nivået i 2008.

For bygg & anlegg er det imidlertid utviklingen i driftsresultatet som gir grunn til bekymring. Fra 2006 til 2011 faller bransjens driftsresultat med 25 prosent. Driftsresultatet øker med 47 prosent fram til og når sin topp i 2008. Deretter faller dette med 49 prosent til 2011. Den negative trenden for bransjen synliggjøres også gjennom utviklingen i driftsmargin. Denne ligger på 5 prosent fra 2006 til 2009, er 4 prosent i 2010 og faller til 2 prosent i 2011. Dette betyr at i 2011 ligger kun 2 øre av hver omsatte krone igjen som driftsresultat i bransjen. Trendbanen for både driftsresultat og driftsmargin er klart negativ.

Vi vet fra andre analyser at trenden for bygg & anlegg byr på utfordringer også etter 2011. Rapportene fra Norges Bank sitt regionale nettverk (jfr. Nasjonal rapport desember 2012) viser at bygg & anlegg hadde et moderat fall i produksjonen og ordreinngangen i siste del av 2012, og aktørene i bransjen forventer et fortsatt fall i 2013. Offentlig sektor i landsdelen har investert mye de siste årene og har stor gjeld, og derfor er potensialet for økt etterspørsel i dette segmentet begrenset. I boligmarkedet er det produsert mange nye boliger, salget går tregere og det gjør at oppstart av nye prosjekt tar lengre tid. Det er også mye ledig næringsareal. I tillegg vet vi at mange banker som følge av Basel II, ønsker å vekte seg ned i eiendom, noe som kan bidra til et tregere bygg- og anleggsmarked. Deler av prosessindustrien på Agder sliter med svak etterspørsel etter sine produkter globalt og det gjør at investeringslysten i nye anlegg eller i oppgradering av anlegg er liten. Det foreligger planer innenfor samferdsel/vei på Agder, men disse er i en tidlig fase og det er få prosjekt som er klare til oppstart. Dette vil ta tid og ikke skape økt etterspørsel på kort sikt. Maskinentreprenørenes Landsforening i Agder har varslet om permitteringer og oppsigelser dersom ikke offentlige anleggsprosjekter startes opp raskere enn det som ligger inne i dagens planer. Energisektoren er et unntak med gjennomføring av store utbyggingsprosjekt etter innføringen av grønne sertifikater.

2-50: Treforedling

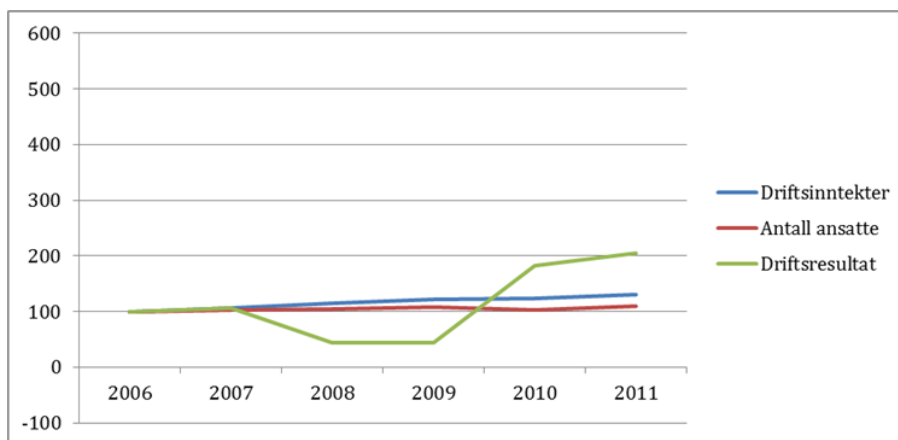
Treforedling har lange tradisjoner i landsdelen. Aktivitetsnivået målt i antall ansatte og driftsinntekter holder seg stabilt i perioden. Antall ansatte øker med 2 prosent og driftsinntektene for bransjen samlet øker med 15 prosent fra 2006 til 2011. Sysselsettingen holder seg stabilt i hele perioden, mens driftsinntektene varierer innenfor intervallet gitt av nivået i 2006 pluss 20 prosent. Driftsinntektene faller svakt fra 2008 til 2009, men øker igjen i 2010. Aktivitetsnivået målt i antall ansatte og i driftsinntekter opprettholdes rimelig godt gjennom finanskrisen og i de etterfølgende årene med global lavkonjunktur.

Mens aktivitetsnivået holder seg stabilt, svinger bransjens driftsresultat sterkt i perioden. Fra 2006 til 2007 øker driftsresultatet med 60 prosent fra 116,9 millioner til 186,8 millioner kroner. Deretter faller dette dramatisk mellom 2007 og 2010. Fallet fra toppen i 2007 til bunnen i 2010 på 62,5 millioner er på 67 prosent. Fra bunnen i 2010 øker driftsresultatet for bransjen med 168 prosent til 167,8 millioner kroner i 2011. Treforedling er en av bransjene med de største svingningene i driftsresultatet gjennom perioden. Den samme utviklingsbanen ser vi også i driftsmargin. Denne øker fra 4 prosent i 2006 til 6 prosent i 2007 før den faller til 2 prosent i 2010. Deretter stiger den til 5 prosent i 2011. Startpunktet for det sterke fallet i driftsresultat og svakere driftsmargin for bransjen sammenfaller med finanskrisen i 2008. Fallet fortsetter gjennom de etterfølgende årene med lavkonjunktur, men henter seg kraftig inn i 2011 slik at driftsresultatet øker med 44 prosent fra 2006 til 2011.

Vår tidsserie strekker seg fram til og med 2011 som er det siste året med offentlig tilgjengelige regnskapsdata. Vi har tidligere sett at bygg & anlegg har

en negativ utviklingsbane når det gjelder lønnsomhet, og fra konjunkturanalysene Agderforskning utfører for Sør-Norge for Norges Bank (se Nasjonal rapport desember 2012), vet vi at aktivitetsnivået har falt i siste del av 2012, og at bygg & anlegg forventer fortsatt fallende produksjon i første halvår av 2013. Siden mange av treforedlingsbedriftene i vårt utvalg er avhengig av bygg & anlegg, de er hektet på den samme verdikjeden, kan utviklingen i bygg & anlegg være et varsel om tøffere tider for treforedling som ikke er fanget opp ved utgangen av 2011.

2-51: Næring & nytelse

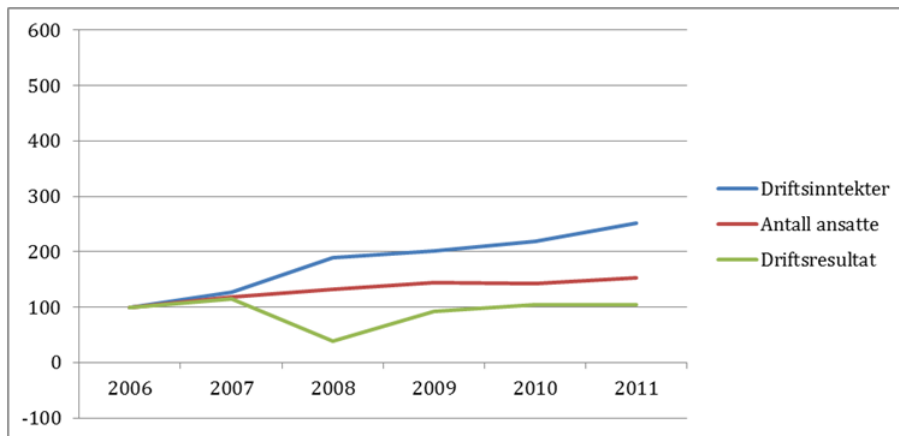

Næring- og nytelsesindustrien har hatt en svak vekst i antall ansatte og en markert vekst i driftsinntektene fra 2006 til 2011. Driftsinntektene øker med 31 prosent fra 1,213 milliarder til 1,590 milliarder kroner, mens antall ansatte øker med 10 prosent fra 852 til 934 i våre bedrifter i perioden. Driftsinntektene vokser relativt stabilt år for år gjennom perioden, mens antall ansatte har et marginalt fall fra 2009 til 2010 før det stiger igjen i 2011. Aktivitetsnivået målt i arbeidstimer og omsetning holder seg stabilt gjennom finanskrisen og etterfølgende år med global lavkonjunktur.

Utviklingen i driftsresultat er langt mindre stabil. I perioden øker bransjens driftsresultat kraftig og mer enn doubler seg. Økningen er på 104 prosent. Men i første halvdel av perioden faller driftsresultatet. Fra 2006 til 2007 øker driftsresultatet marginalt, men fra 2007 til 2008 faller dette med 59 prosent. I 2010 kommer det en kraftig stigning hvor driftsresultatet øker med 309 prosent i forhold til 2009, og det øker igjen med 12 prosent fra 2010 til 2011. Driftsmarginen illustrerer den samme utviklingen. Fra en driftsmargin på 4 prosent i 2006 og 2007, faller denne til 1 prosent i 2008 og 2009. Deretter stiger driftsmarginen igjen, og i 2010 og 2011 sitter bransjen igjen med 6 øre

fra hver omsatte krone i driftsresultat. Selv om aktivitetsnivået holder seg stabilt, sammenfaller bransjens fallende driftsresultat og bunnen for bransjens lønnsomhet i vår studerte periode med inntreden av den globale finanskrisen. I 2008 og 2009 sitter bedriftene i vårt utvalg i denne bransjen kun igjen med 1 øre i driftsresultat av hver omsatte krone.

2-52: Tjenesteytende

Bedriftene som i vårt utvalg er kategorisert som tjenesteytende, har hatt en sterk vekst i aktivitetsnivået fra 2006 til 2011. Antall ansatte øker med 54 prosent fra 477 til 733, og driftsinntektene øker med 151 prosent fra 499 millioner til 1,254 milliarder kroner i perioden. Driftsinntektene øker hvert eneste år i perioden, mens antall ansatte øker i alle år med unntak av 2010 hvor sysselsettingen faller marginalt. Driftsinntektene øker betydelig mer enn antall ansatte i bransjen. Det betyr at omsetningen for hver arbeidstime øker, noe som er et mye brukt mål på arbeidsproduktivitet. Det er viktig å merke seg at arbeidsproduktiviteten øker gjennom hele perioden (stigningstaktene for driftsinntektene er for hvert år større enn for antall ansatte). Dette er spesielt interessant i en arbeidsintensiv bransje som våre tjenesteytende bedrifter representerer.

Til tross for økende antall ansatte og stigende arbeidsproduktivitet gjennom perioden, øker ikke driftsresultatet i perioden nevneverdig. Fra 2006 til 2011 øker bransjens samlede driftsresultat med 4 prosent. Men det svinger gjennom perioden. Etter å ha steget med 15 prosent fra 2006 til 2007, falt driftsresultatet dramatisk i 2008. Fra periodens topp i 2007 med et samlet driftsresultat for våre bedrifter på 44,5 millioner kroner til periodens bunn i 2008 med et driftsresultat på 14,9 millioner kroner, faller bransjens samlede driftsresultat med 67 prosent. Et dramatisk fall i et år som sammenfaller med fi-

nanskrisen. Driftsresultatet øker kraftig i 2009 og er i 2010 og 2011 tilbake på omtrent samme nivå som i 2006.

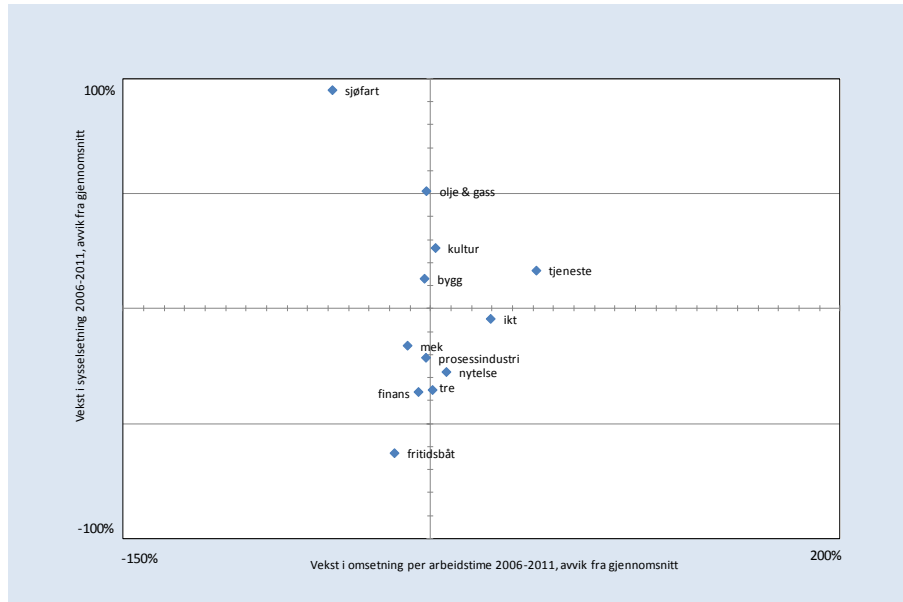
Vi ser at antall ansatte øker, og at driftsinntektene øker mer enn sysselsettingen. Bransjens arbeidsproduktivitet målt med omsetning i kroner per arbeidstime stiger. Likevel forbedres ikke lønnsomheten nevneverdig. Dette skyldes at marginene i bransjen faller i perioden. Utviklingen i driftsmargin viser dette. Fra en driftsmargin på 8 prosent i 2006 faller denne til 3 prosent i 2011, med en bunn på 2 prosent i 2008. Fram til 2008 ligger driftsmarginen på henholdsvis 8 prosent i 2006 og 7 prosent i 2007, mens den i resten av perioden ikke overstiger 4 prosent. Sammenliknet med 2006, er andelen av hver omsatte krone i bransjen som ligger igjen som driftsresultat mer enn halvert i 2011. Helhetsbildet som tegner seg er en stadig større tjenesteytende næring på Sørlandet, med har relativt svak lønnsomhet.

2.5.3 Arbeidsproduktivitet, lønnsomhet og vekst

Som leseren har sett i 2.5.2, har næringslivet på Sørlandet som helhet klart seg rimelig bra gjennom finanskrisen og i de etterfølgende årene med global lavkonjunktur. Samlet sett har bedriftene i vårt utvalg en relativt sterk vekst i driftsinntektene og en betydelig økning i antall ansatte, men lønnsomheten (summen av bedriftenes driftsresultat) viser en flat utvikling. I snitt ligger en mindre andel av hver omsatte krone igjen som driftsresultat (driftsmargin). Men det er store forskjeller mellom de ulike bransjene.

For regionens videre utvikling, vil det være både ønskelig og viktig at veksten kommer i de mest konkurransedyktige bedriftene og bransjene. Det som kjennetegner økonomisk utvikling er at ressursene settes inn der verdiskapingen er størst. Vi har tidligere i rapporten presentert begrepet arbeidsproduktivitet som ofte måles med bruttoprodukt per arbeidstime. Siden bedriftene i vårt utvalg produserer ulike produkter som ikke direkte kan sammenliknes, har vi valgt å ta utgangspunkt i omsetning (driftsinntekter). Omsetningen representerer verdien i markedet av bedriftens solgte produkter, og hvis vi forutsetter at endring i lager jevnes ut over tid, vil dette kunne være et mål for verdien av bedriftens produksjon. Ved å se omsetning i forhold til arbeidstimer får vi et mål for arbeidsproduktivitet. Kobler vi sammen vekst i sysselsetting med vekst i arbeidsproduktivitet kan vi se om sysselsettingsveksten på Sørlandet har kommet i bransjer som i vår periode også har økt arbeidsproduktiviteten. Dette har vi gjort i figuren under.

2-53: Vekst i driftsinntekter per arbeidstime og sysselsettingsvekst

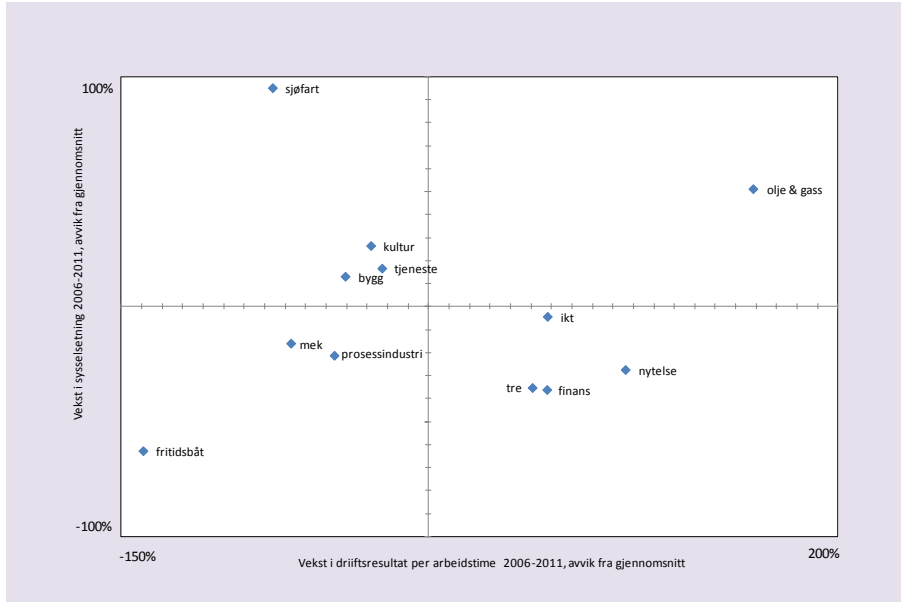
Den største relative sysselsettingsveksten i vår periode har kommet i sjøfart, olje & gass, kultur & næring, tjenesteyting og bygg & anlegg. Alle disse ligger over snittet i sysselsettingsvekst for alle bransjer. Sjøfart må behandles med varsomhet. Dette er en syklisk bransje sterkt eksponert for global lavkonjunktur. Vi har tidligere sett at sjøfart har en sterk vekst i sysselsettingen i første halvdel av perioden frem til finanskrisen, og at veksten i antall ansatte overgår veksten i driftsinntektene i perioden. Det gjør at arbeidsproduktiviteten får en svak utvikling sammenliknet med de andre bransjene i vårt utvalg. Sjøfart er kjent med svingninger og har et langt perspektiv på sine investeringer. Bemanningsøkningen kan derfor være for å møte forventninger om fremtidig omsetningsvekst, eller det kan være endrede forhold i hvilke selskaper de ansatte er registrert.

Dersom vi ser bort fra sjøfart, viser figuren at den største sysselsettingsveksten i vårt utvalg på Sørlandet kommer i bransjer som ligger tilnærmet på eller over gjennomsnittet for vekst i arbeidsproduktivitet i perioden. Det er et interessant poeng, og et sunnhetstegn for regionens næringsliv. Det betyr at sysselsettingsveksten kommer i bransjer der veksten i verdien av produktene, slik markedet verdsetter dette gjennom kundenes betalingsvilje, per arbeidstime ikke er dårligere enn bransjene med lavere sysselsettingsvekst i vårt utvalg.

Vår tidsserie er for kort til å trekke konklusjoner om Sørlandet har Baumol- eller Schumpetereffekter. Baumol- og Schumpetereffekter referer til langsiktige strukturendringer og i hvilken grad de bidrar til økt verdiskaping og velstand. Arbeidsmarkedet er ikke mobilt nok til at vi i løpet av en periode på bare seks år skal kunne konkludere med om trenden er at sysselsettingen øker i bransjer med produktivitetsvekst over gjennomsnittet (Schumpetereffekt) eller om den, som Norman (2012) viser gjelder for Norge som helhet, øker relativt sett i bransjer med lav produktivitetsvekst (Baumoleffekt). I tillegg har vi ikke alle bransjer med i vårt utvalg, og undersøkelsen inkluderer heller ikke offentlig tjenesteyting. Men det er likevel et interessant poeng at vi i vårt utvalg og i vår avgrensede periode ser et mønster som ligger nærmere Schumpeter- enn Baumoleffekt (se figur 2-1).

Vi har tidligere hevdet at arbeidsproduktivitet målt som bruttoprodukt per arbeidstime er et mål som har mangler og som ikke fanger opp endringer i andre innsatsfaktorer. I tillegg har vi sett i 2.5.2 at omsetning og lønnsomhet er to ulike størrelser. Analysen vår viser tydelig at økte driftsinntekter ikke nødvendigvis betyr bedre lønnsomhet. Vel så interessant som å studere om sysselsettingsveksten kommer i bransjene som har størst økning i omsetningen per arbeidstime, kan være å se om antall ansatte relativt sett har størst økning i de bransjene som har sterkest vekst i lønnsomheten per arbeidstime. Ved å ta utgangspunkt i bedriftenes samlede driftsresultat i hver bransje, får man fram verdiøkningen – driftsinntekter minus driftskostnadene – hver bransje leverer. I økonomisk forstand vil det være gunstig for en region om sysselsettingsveksten kommer i de næringer som leverer den største verdiøkningen gjennom sin aktivitet. Lønnsomme bedrifter er robuste bedrifter, og jo mer lønnsomme bedriftene er, jo større velferd bidrar disse til. De tåler høyere lønnsnivå og gir større skatteinntekter. I figuren under har vi sett nærmere på sammenhengen mellom vekst i lønnsomhet per arbeidstime og sysselsetting for de ulike bransjene.

2-54: Vekst i driftsresultat per arbeidstime og sysselsetningsvekst

En slik fremstilling illustrer umiddelbart hvilket lokomotiv olje - og gassrelatert virksomhet har blitt for Sørlandet. Fra 2.5.2 vet vi at bransjen olje & gass i perioden fra 2006 til 2011 økte antall ansatte med 86 prosent, driftsinntektene mer enn doblet seg fra 15 til 31 milliarder kroner, og at driftsmarginen økte fra 7 prosent i 2006 til 15 prosent i 2011 for bedriftene i vårt utvalg. Bransjen har den klart største veksten i driftsresultat per arbeidstime, og den nest høyeste veksten i antall ansatte i relativ forstand. I tillegg vet vi at olje & gass har den høyeste veksten i sysselsetting i absolutt forstand i vårt utvalg med en økning på 2807 ansatte, det vil si nesten dobbelt så stor vekst i absolutte tall som nummer to (bygg & anlegg med 1582 ansatte). Sysselsetningsveksten har fortsatt i 2012, og fra andre intervju vet vi at veksten i antall ansatte i de tre største bedriftene i olje & gass i seg selv tilsvarer tre bedrifter av relativt stor størrelse i norsk målestokk.

I motsatt hjørne av matrisen finner vi fritidsbåt. På samme måte som olje & gass står fram i positiv forstand, peker fritidsbåt seg ut negativt. Fritidsbåt har den svakeste utviklingen i både lønnsomhet og sysselsetting i perioden. Fra 2006 til 2007 har de samlede driftsinntektene for bedriftene i vårt utvalg i bransjen falt med 30 prosent fra 2,047 milliarder til 1,433 milliarder kroner, antall ansatte er redusert med 26 prosent fra 706 til 525, og det samlede driftsresultatet for bedriftene har falt med 136 prosent fra 117 millioner til minus 43 millioner kroner. I perioden har bransjen gått fra å sitte igjen med 6

øre per omsatte i krone i driftsresultat i 2006 til å tape 3 øre per omsatte krone i 2011. Bransjen har den klart svakeste utviklingen i driftsresultat per arbeidstime, og aktiviteten reduseres i perioden.

Mellom disse ytterpunktene finner vi de øvrige bransjene. Mekanisk industri og prosessindustrien faller begge i nedre venstre kvadrant med mindre vekst både i driftsresultat per arbeidstime og sysselsetting enn gjennomsnittet. Begge er modne bransjer med mange eksportrettede bedrifter som møter markeder preget av global lavkonjunktur. Dette setter marginene under press. Prosessindustrien har falt fra en svært god driftsmargin på 23 prosent i 2006 til 10 prosent i 2011, men er likevel den bransjen i 2011 som har den tredje høyeste driftsmarginen. Selv om trenden i driftsresultat per arbeidstime er negativ, er bransjen likevel fortsatt meget lønnsom målt mot andre bransjer i vårt utvalg. Dette er i tillegg en kapitalintensiv og ikke primært en arbeidsintensiv bransje. Mekanisk industri har opplevd et fall i driftsmargin fra 7 prosent i 2006 til 2 prosent i 2011. Selv om trenden for driftsresultat per arbeidstime og antall ansatte gir prosessindustrien og mekanisk industri tilnærmet samme plassering i vår matrise, er konsekvensen av utviklingen svært ulik. Prosessindustrien er fortsatt lønnsom og robust, mens endringen har ført mekanisk industri inn i en sårbar posisjon. Den relativt svake veksten i driftsresultat per arbeidstime i mekanisk industri er derfor langt mer bekymringsfull enn den samme trenden i prosessindustrien. Det minner oss om at vi ikke må glemme at vi her fokuserer på endring og ikke absolutt nivå. Konklusjoner må ta hensyn til begge.

Bygg & anlegg, tjenesteyting og kultur & næring har en sysselsettingsvekst over gjennomsnittet, men en vekst i driftsresultatet per arbeidstime godt under gjennomsnittet. Dette er arbeidsintensive bransjer, og det betyr at utviklingen gir grunn til bekymring. Alle disse tre bransjene har også et fall i driftsmargin i perioden. I en arbeidsintensiv bransje vil det være en tydelig forbindelse mellom driftsresultat per arbeidstime og driftsmargin. Fra 2006 til 2011 har driftsmarginene falt fra 5 til 2 prosent i bygg og anlegg, fra 8 til 3 prosent i tjenesteyting og fra 8 til 5 prosent i kultur & næring. Selv om aktivitetsnivået målt ved omsetning og antall ansatte øker kraftig i disse bransjene, er det en underliggende utfordring knyttet til utviklingen i lønnsomheten per arbeidstime og en fallende trend for driftsmarginen. Mange bedrifter i disse bransjene har i perioden falt ned på et så lavt lønnsomhetsnivå at de er svært sårbare for fall i etterspørsel og betalingsvillighet. Når det gjelder kultur & næring, må det igjen presiseres at en del av disse er ikke-kommersielle aktører (offentlig eid kulturtilbud og annet) og som dermed trekker gjennomsnittet ned.

Bransjene finans, treforedling, næring & nytelse og IKT/Telecom har hatt en forbedring i driftsresultat per arbeidstime godt over gjennomsnittet, men har økt sysselsettingen mindre enn det som er gjennomsnittet for alle bransjene. Alle disse bransjene har enten opprettholdt eller økt driftsmarginen fra 2006 til 2011. Med unntak av bransjen næring & nytelse, som er relativt arbeidsintensiv, er de tre andre bransjene kunnskapsintensive. Finansnæringen er en spesiell bransje med formidling av kapital i store volum og tjenesteyting tilknyttet dette. Denne bransjen har den desidert høyeste driftsmarginen i vårt utvalg i 2011 med 23 prosent. Driftsresultatet per arbeidstime er ikke et like relevant mål i denne bransjen som i mer arbeidsintensive bransjer. Felles-trekket for treforedling, næring & nytelse og IKT/Telecom er at de har styrket både arbeidsproduktiviteten målt ved omsetning per arbeidstime og lønnsomheten per arbeidstime relativt til andre bransjer fra 2006 til 2011. Dette tyder på at mange bedrifter i disse bransjene har blitt mer robuste og konkurransedyktige. Av disse har IKT/Telecom en interessant utvikling med vekst i lønnsomheten per arbeidstime og en sysselsettingsvekst på 33 prosent, marginalt under snittet for alle bransjer. Dette er en fremtidsrettet bransje med innovasjonsdrevet vekst som viser positive utviklingstrekk.

Av analysen over kan vi trekke en viktig konklusjon. Den største veksten i aktivitetsnivå målt i absolutte tall og i prosent dersom vi ser driftsinntekter og sysselsetting samlet, kommer i den mest lønnsomme bransjen dersom vi ser på driftsresultat og driftsmargin i kombinasjon. Dette skjer samtidig som den største nedgangen i aktivitetsnivå målt med sysselsetting og driftsinntekter kommer i den minst lønnsomme bransjen. Aktivitetsnivået bygges opp der verdiskapingen er størst, og bygges ned der verdiskapingen er dårligst. I en globalisert verden, kan det norske velferds- og lønnsnivået bare opprettholdes gjennom kontinuerlig forbedring av produktivitet og produksjon av produkter med stort kunnskapsinnhold og høy kvalitet som utløser høy betalingsvilje hos krevende kunder. Lønnsomme bransjer må bygges opp på bekostning av mindre lønnsomme bransjer. I et slikt perspektiv er utviklingen av næringsstrukturen på Agder med stor vekst i olje & gass svært positiv. Fremfor å snakke om oljeavhengighet som et problem, bør man se det som en mulighet for aktivitet med høy lønnsomhet og en verdiskaping som forsvaret et høyt lønns- og velferdsnivå i Norge.

2.5.4 Mittelstand som mulig forklaringsmodell?

Vi har tidligere presentert Mittelstand og «Hidden Champions» som to teoretiske perspektiv egnet til å forstå hvorfor noen bedrifter opprettholder konkurransekraft over tid (Mittelstand) og hvordan enkelte av disse utvikler seg til å bli globale markedsledere («Hidden Champions»). Et kjennetegn ved disse bedriftene er at de lykkes med å identifisere markedsnisjer som etter-

spør høy kvalitet, og at de evner å levere spesialiserte produkter og tjenester til kunder som er villige til å betale en høy pris for denne kvaliteten. Et annet trekk ved disse bedriftene er at konkurransefortrinn bygges på en måte som gjør dem robuste og vanskelig å imitere siden de er knyttet til en måte å arbeide på som er forankret i kultur og verdier. Det er kultur og tankesett som sikrer utnyttelse av de ansattes kompetanse og kontinuerlig videreutvikling av bedriftens kunnskapsbase. Kjernen i Mittelstand og «Hidden Champions» er evnen til kontinuerlig innovasjon som grunnlag for vedvarende konkurransefortrinn, og modellens tilnærming til konkurransefortrinn har mange paralleller med det som fremheves i ressursbasert teori (Barney, 1991; Peteraf, 1993). Et høyt norsk velferds- og lønnsnivå krever at bedriftene må bli mer kunnskapsintensive og mindre arbeidsintensive, og utvikle produkter tilpasset de mest krevende og betalingsvillige kundene i en verden der markeder og kundekrav er i kontinuerlig endring. I et slikt perspektiv tilbyr Mittelstand- og «Hidden Champions» modellen innsikt i hva som kan være veien videre for mange bedrifter på Sørlandet.

Selv om de fleste bedriftene i landsdelen faller i kategorien små- og mellomstore, har vi tidligere argumentert for at Mittelstand og «Hidden Champions» ikke handler om størrelse, men om hvordan bedriftene arbeider. Det er måten disse bedriftene styres, ledes, produserer og utvikles, og hvordan dette er forankret i teknologisk kunnskap og fagarbeidernes håndverk, som er det sentrale. Evnen til å kombinere kunnskap om markedet, teknologi og bedriftens menneskelige ressurser er det sentrale. Dette berører en rekke sosiokulturelle forhold, som gjør at dette er en modell som ikke lett kan kopieres hvis de kulturelle trekkene ikke er tilstede i utgangspunktet. For at dette skal være en relevant modell for bedrifter på Sørlandet, er det derfor naturlig å undersøke om noen av de grunnleggende forutsetningene i modellen er tilstede. Simon (1996) hevder at man ikke trenger å være tysk for å være en «Hidden Champion», og han har identifisert et betydelig antall bedrifter som faller i denne kategorien i Skandinavia. Vi har i kapittel 2 identifisert seks egenskaper ved Mittelstand-bedrifter, og et utgangspunkt er å se på hvordan disse er fordelt i vårt utvalg.

Konsentrert eierskap: Konsentrert eierskap, og spesielt familieeierskap, har ofte vært fremhevet som en viktig faktor som kan forklare langsiktig strategisk tenkning og planlegging i Mittelstand-modellen. I vårt utvalg er det stort innslag av konsentrert eierskap. I alle bransjer med unntak av finansnæringen, er andelen bedrifter som har en eier med mer enn 34 prosent av aksjene over 80 prosent. I åtte bransjer er andelen over 90 prosent. Familieeierskap er relativt utbredt særlig innenfor næring & nytelse, fritidsbåt, sjøfart, treforedling og mekanisk industri. Flere av disse er klassiske Mittelstand-

bransjer med vekt håndverkstradisjoner og yrkesfaglig kompetanse i kjernen av sin produksjon. To bransjer peker seg ut med stort innslag av internasjonalt eierskap; prosessindustrien og olje & gass. Imidlertid scorer begge disse høyt både på konsentrert og industrielt eierskap. Det viktigste er ikke fra hvilket land eierne kommer fra, men at bedriften har autonomi, handlingsrom og mulighet til langsiktig strategisk tenkning. Simon (1996) fremhever at det er hvordan eierskapet utøves som er det sentrale. (se tabell 2-8).

Lang levetid (alder): Lang levetid eller alder på bedriften er en konsekvens av bedriftens evne til å tilpasse seg endringer og å gjøre nødvendige omstillinger over tid. Alder kan også påvirke bedriftens strategiske planleggingshorisont og utviklingsarbeid. En Mittelstand-bedrift tenker ifølge Simon ikke i kvartaler og år, men i generasjoner. Den tradisjon og historie en bedrift som har eksistert lenge bringer med seg, kan i seg selv prege bedriftens strategi og hvordan den arbeider med innovasjon. Med tålmodighet bygges virksomheten sten på sten gjennom kontinuerlige og inkrementelle forbedringer forankret i en langsiktig strategi. Alder er både en konsekvens og en forklaringsvariabel. I vårt utvalg er bedriftenes levealder høy i flere bransjer. Med unntak av fire bransjer, er alderen på bedriftene i gjennomsnitt over 20 år. Unntakene er som forventet IKT/Telecom, tjenesteytende næring, kultur & næring og bygg & anlegg. Variasjonen i levealder er naturligvis stor, noe som gjør at gjennomsnittet må tolkes med varsomhet. Næringene med høyest levealder hvis vi ser på medianen (den bedriften som ligger midt rekken når bedriftenes levealder organiseres i stigende rekkefølge) er; prosessindustrien med 39 år, fritidsbåt med 38 år, mekanisk industri med 32 år, og næring & nytelse og treforedling med henholdsvis 20 og 19 år. Men også finansnæringen og olje & gass har enkelte bedrifter med høy levealder som trekker gjennomsnittet opp selv om medianen for bransjen ikke er så høy (se tabell 2-7).

Flat organisasjonsstruktur: I vårt utvalg og tilhørende datasett har vi ingen operasjonaliserte variabler som kan gi svar på dette spørsmålet. Fra andre studier vet vi at den norske modellen gjennomgående preges av flat organisasjonsstruktur, kort vei fra bunn til topp og stor grad av involvering. Agderforskning har tidligere arbeidet med medvirkningsbaserte prosesser både gjennom Bedriftsutvikling 2000 og Verdiskaping 2010 finansiert av Forskningsrådet, og har gjennom sin aksjonsforskning arbeidet med mange case som bekrefter dette bildet. I dette prosjektet er det gjennomført to casestudier av henholdsvis Farsund Aluminium Casting i Farsund og Andersen Mekaniske Verksted i Flekkefjord. I begge disse selskapene finner man en flat organisasjonsstruktur med kort avstand mellom leder og medarbeidere, god kommunikasjon og involvering av ansatte i utviklingsarbeid.

Spesialisert og høy kompetanse: Våre to case, Farsund Aluminium Casting og Andersen Mekaniske Verksted, som omtales i detalj i kapittel 3, illustrerer poenget med langsiktige arbeidsforhold, internt utviklet kunnskap og erfaringsbasert spisskompetanse knyttet til både produkt og prosess. Måten dette beskrives på i de to bedriftene er helt i tråd med modellen til Mittelstand og «Hidden Champions». Tilsvarende beskrivelser er gitt av flere andre bedrifter innenfor olje & gass i regionale medier og på bedriftenes hjemmesider. Vår hypotese er at tilsvarende karakteristika kan finnes i flere bedrifter på Sørlandet, særlig innenfor tradisjonelle Mittelstand-bransjer som mekanisk industri, treforedling, olje & gass, næring & nytelse og fritidsbåt. Tidligere studier og våre to case forsvarer en slik hypotese, som bør undersøkes nærmere.

Engasjert arbeidsstyrke: Involvering og aktiv deltakelse står sterkt i den norske bedriftskulturen. Vi har ikke noe direkte mål på engasjement i vårt utvalg, men fra undersøkelsen av lederholdninger (Hidle og Normann, 2008) vet vi at ledere på Sørlandet er opptatt av å inkludere medarbeiderne og la disse få gjennomslag for sitt syn. På spørsmålet om det noen ganger er riktig å la de ansatte få gjennomslag for sitt syn selv når andre løsninger ville vært bedre, svarer 53 prosent av lederne i store bedrifter og 58 prosent av lederne i små- og mellomstore bedrifter at de er enige. Andelen som er enige er noe høyere enn i Rogaland. Dette er en indikasjon på at man både ønsker og forsøker å oppmuntre de ansatte til å engasjere seg i bedriftens utvikling. Den samme undersøkelsen fant også at næringslivsledere på Sørlandet i mindre grad enn ledere i Rogaland mener ansattes deltakelse i prosesser vil blokkere muligheten til å ta en beslutning. Dette kan tolkes som at bedriftsledere på Sørlandet har noe større tro på medarbeidernes konstruktive bidrag i prosesser enn ledere i Rogaland.

Bedriften er forankret i lokalmiljøet: Mittelstand-bedrifter er en integrert del av sitt lokalmiljø. Dette kommer til uttrykk ved at ledelsen ofte hentes lokalt, deler regionale verdier og holdninger, og er opptatt av bedriftens rolle i lokalsamfunnet. Vi har ikke data fra vårt utvalg som gir svar på dette, men i en tidligere undersøkelse av lederholdninger på Sørlandet fant Hidle og Normann (2008) fra Agderforskning at stakeholdermodellen var utbredt blant næringslivslederne, og at disse var opptatt av å balansere ulike hensyn i sin ledergjerning. Dette er i tråd med utøvelsen av lederskap i Mittelstand. Undersøkelsen viser også at næringslivsledere på Sørlandet mener ledere og ansatte bør ha samme lønnsutvikling. Det er også en større andel av lederne på Sørlandet som mener det er viktig å bevare arbeidsplassene i regionen selv om det skulle gå på bekostning av bedriftens overskudd enn det man

finner i Rogaland. Dette indikerer at ledere er sosialt integrert og del av samme miljø som medarbeiderne – bedriftene er forankret i lokalmiljøet.

Vi vil i tillegg hevde at den norske modellen med likhet, tillit, lav distanse til makten i bedriftene, inkludering av medarbeidere i utviklingsarbeid, åpenhet og en protestantisk arbeidsetikk forstått som arbeidsomme og effektive medarbeidere som tar personlig ansvar, har i seg mange av de sosiokulturelle dimensjonene som også kjennetegner Mittelstand-bedriftene i Tyskland. I undersøkelsen til Hidle og Normann (2008) fant man at dette er verdier og holdninger som står sterkere blant ledere på Sørlandet enn i resten av landet. I samme undersøkelse fant man også at Sørlandets næringslivsledere er mer åpne for andre kulturer og mer endringsvillige enn ledere i Norge som helhet. Dette er karakteristika som samsvarer godt med det sosiokulturelle innholdet i Mittelstand. I tabellen under har vi oppsummert det som kan støtte en slik tilnærming.

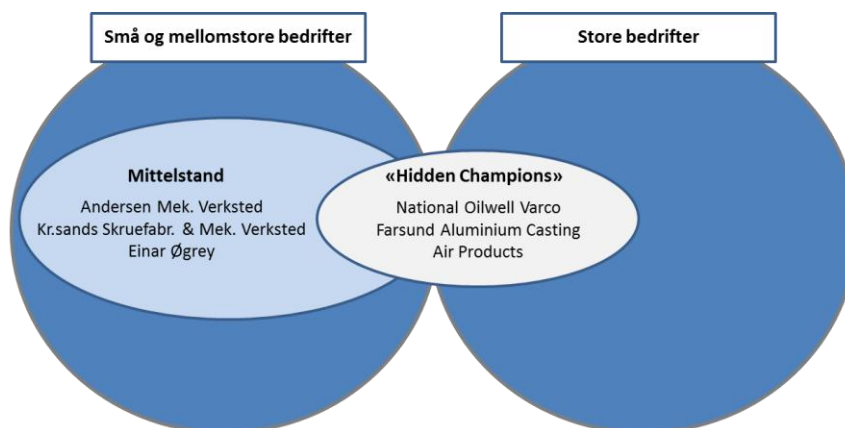
2-9: Har vi Mittelstand-egenskaper på Sørlandet?

Egenskap	Støtte for Mittelstand-egenskaper på Sørlandet?
Konsentrert eierskap	<ul style="list-style-type: none">• Stort innslag av konsentrert eierskap.• Stort innslag av familieeierskap i enkelte bransjer.
Lang levetid	<ul style="list-style-type: none">• Høy alder målt med median i flere bransjer.
Flat organisasjonsstruktur	<ul style="list-style-type: none">• Flat organisasjonsstruktur i våre case-bedrifter.
Spesialisert og høy kompetanse	<ul style="list-style-type: none">• Spesialisert og høy kompetanse i våre case-bedrifter.
Engasjert arbeidsstyrke	<ul style="list-style-type: none">• Ledere som ønsker og ser verdien av involvering.
Bedriften forankret i lokalmiljøet	<ul style="list-style-type: none">• Ledere som ser bedriften som del av lokalmiljøet.

Vi har tidligere presentert en modell hvor Mittelstand og «Hidden Champions» ses i sammenheng og utfyller hverandre. «Hidden Champions» er bedrifter som med utgangspunkt i sine «Mittelstand-egenskaper» har vokst ut av sitt tidligere regionale eller nasjonale marked og blitt en av de ledende leverandørene i en global nisje. Med utgangspunkt i våre analyser i denne rapporten og tidligere studier, vil vi hevde at vi har flere bedrifter i vårt utvalg som har klare fellestrekk med enten Mittelstand eller «Hidden Champions». For å eksemplifisere dette har ut fra egne kvalifiserte vurderinger plassert inn noen av bedriftene i vårt utvalg i figuren under. Vi understreker at plasseringen er basert på våre vurderinger og at vi ikke har foretatt en dybdeanalyse.

se av alle bedriftene. Figuren er ikke uttømmende for bedriftene i vårt utvalg, men kun ment som et eksempel.

2-55: Eksempler på Mittelstand- og «Hidden» Champions» på Sørlandet?

Når det gjelder skjæringspunktet mellom «Hidden Champions» og store bedrifter, reflekterer dette noe av Simons (1996, 2009) nyere forskning hvor han argumenterer for at nøkkelen for store bedrifter til å utvikle varige konkurransefortrinn på globale markeder er å se selskapet som en portefølje av potensielle «Hidden Champions». De ulike produktområdene i et stort selskap må gis rammebetingelser og frihet så de kan arbeide i tråd med den modellen som er beskrevet for «Hidden Champions». Implikasjonene av dette budskapet vil være at fremtiden for de bedriftene på Sørlandet som er eid av store globale selskap, blant annet vil avhenge av hvordan eierskapet utøves og hvilken autonomi selskapene har til å bygge sterke posisjoner i globale nisjer. Hvem som er eiere, er ikke det viktigste, men hvordan eierskapet utøves og hvilke rammebetingelser bedriften har.

Vi mener at det er mange indikasjoner på at Mittelstand- og «Hidden Champions»-modellen kan ha stor verdi for bedrifter på Sørlandet både som forklaringsmodell for bedriftene som lykkes og som læringsmodell for bedrifter som sliter med fallende marginer. Her ligger det mange interessante forskningsspørsmål som bør studeres videre for å identifisere og videreutvikle Sørlandets Mittelstand-modell. Ved å identifisere og studere de bedriftene i de ulike bransjene som lykkes, kan man trekke lærdom som kan overføres til de bedriftene som er under press. Hvordan arbeider bedrifter på Sørlandet som har lykkes med å posisjonere seg i markeder med høy betalingsvillighet? Hva kan de bedriftene som sliter med fallende driftsmargin lære av dis-

se? Hvordan har «Hidden Champions» på Sørlandet tatt skrittet fra nasjonale aktører til ledende globale leverandører? Hva kan de bedriftene som har utnyttet sine Mittelstand-egenskaper til å utvikle sterke posisjoner i nasjonale nisjer lære av landsdelens «Hidden Champions» og bli globale markedsledere? Dette er spørsmål som bør adresseres i videre forskning.

2.6 Referanser

- Audretsch, David B. and Elston, Julie A.: Financing the German Mittelstand, *Small Business Economics* 9: 97–110, 1997.
- Barney, J.: Firm Resources and Sustained Competitive Advantage, *Journal of Management*, Vol. 17, No.1, 1991, pp. 99-120.
- Berghoff, H.: The End of Family Business? The Mittelstand and German Capitalism in Transition 1949-2000, *Business History Review*, 80, pp. 263-295, Summer, 2006.
- Brynjolfsson, E. og Hitt, L.M. (1998). Beyond the Productivity Paradox: Computers are the Catalyst for Bigger Changes. *Communications of the ACM* (41:8), August, s 49-55.
- Buenstorf, Guido; Guenther, Christina (2007): No place like home? Location choice and firm survival after forced relocation in the German machine tool industry, *Jena economic research papers*, No. 2007, 053.
- Deeg, Richard; Industry and Finance in Germany since Unification, *German Politics and Society*, Issue 95 vol 28, nr. 2 summer 2010.
- Diagnose Mittelstand 2012: German SMEs – stable even in difficult times, *Finanzgruppe Deutscher Sparkassen-und Giroverband*.
- Eekhoff, Johann (2011): The role of small and medium-sized enterprises. (SMEs) in a market economy, *Diskussionspapier, Otto-Wolff-Institut für Wirtschaftsordnung*, No. 2011 2.
- Hidle, K., & Normann, R. H. (2008). Lederholdninger på Sørlandet: Analyse av verdier hos regionale ledere i næringslivet, offentlig sektor, og politikk i Agder-fylkene (prosjektrapport nr. 24/2008). Kristiansand: Agderforskning.
- Homberg, Christian: Structure and Dynamics of the German Mittelstand, *Physica Verlag, Heidelberg*, 1999.
- Johanson, J and F. Wiedersheim-Paul: The Internationalization of the Firm - Four Swedish Cases, *Journal of Management Studies*, Vol. 12, 1975, pp. 305-322.
- Johanson, J. and J.-E. Vahlne: The Internationalization Process of the Firm - Model of Knowledge Development and Increasing Foreign Market Commitments, *Journal of International Business Studies*, No. 8, Spring-Summer 1977, pp. 23-32.

- Johanson, J. and J.-E. Vahlne: The Mechanism of Internationalisation, *International Marketing Review*, Vol. 7, No. 4, 1990, pp. 11-24.
- Lejpras, Anna (2012) : Knowledge, location, and internationalization: Empirical evidence for manufacturing SMEs, Discussion Papers, German Institute for Economic Research, DIW Berlin, No. 1229.
- Lewitt, T.: The Globalization of Markets, *Harvard Business Review*, pp. 92-102, May-June, 1983.
- Linnemann, Carsten: Germany's Mittelstand – an endangered species?, 6 July 2007, Deutsche Bank Research, Deutsche Bank AG ; 1-23.
- Marshall, Alfred (1916): *Principles of Economics*. London:
- Marshall, Alfred (1930): *Industry and Trade*. London: Macmillan
- McDonald, F., Krause, J., Schmengler, H. and Tüselmann, H.-J.: Cautious International Entrepreneurs: The Case of the Mittelstand, *Journal of International Entrepreneurship*, 1, pp. 363-381, 2003.
- Meyer-Stamer, Jörg and Wältring, Frank: Behind the Myth of the Mittelstand Economy.
- Norman, Victor D. "Competition policy and market dynamics." *Competition Policy Analysis* 25 (2000): 35.
- Norman, Victor: MAGMA article "Omstillingskrisen" October 16, 2012.
- OECD Economic survey of Norway, OECD, February 2012.
- OECD Økonomisk analyse 1/2012, Økonomisk utsyn, Kapital 4 «Produktivitet og næringsutvikling»
- Peteraf, M. A.: The Cornerstones of Competitive Advantage: A Resource-Based View, *Strategic Management Journal*, Vol. 14, No. 3, 1993, pp. 179-191.
- Simon, Herman: *Hidden Champions of the 21st Century. Success Strategies of Unknown World Market Leaders*, Springer, New York, 2009. 1.
- Simon, Herman: Lessons from Germany's Midsize Giants, *Harvard Business Review*, pp. 115-123, 1992.
- Simon, Herman: You Don't Have to be German to be a "Hidden Champion", *Business Strategy Review*, Volume 7, Number 2, pp. 1-13, 1996.
- The Economist : Special report: Germany, 11 March 2010.
- The Institutional Environment Supporting Small and Medium-Sized Enterprises in Germany, INEF Report 46/2000, Institute for Development and Peace at the Gerhard-Mercator-University Duisburg.
- Tobias Schoenherr, Ditmar Hilpert, Ashok K. Soni, M.A. Venkataramanan, Vincent A. Mabert, (2010), "Enterprise systems complexity and its antecedents: a grounded-theory approach", *International Journal of Operations & Production Management*, Vol. 30 Iss: 6 pp. 639 – 668.
- Van Ark, Bart; O'Mahoney, Mary and Timmer, Marcel, The productivity Gap between Europe and the United States: Trends and Causes, *Journal of economic perspectives*, vol. 22 nr. 1, Winter 2008, 25-44.

- Venohr, Bernd: How Germany's mid-sized companies get ahead and stay ahead in the global economy: Presentation, June 2008.
- Venohr, Bernd and Meyer, Klaus: Uncommon Common Sense, Business Strategy Review 1: 39-43, Spring 2009.
- Venohr, Bernd; Meyer, Klaus: *The German Miracle Keeps Running: How Germany's Hidden Champions Stay Ahead in the Global Economy* Berlin: Working Paper No. 30, Institute of Management Berlin, Berlin School of Economics, 2007.
- Wigand, R.T. (1997). Electronic Commerce: Definition, Theory and Context. *The Information Society*, 13(1), pp. 1-16.
- Zimmermann, Volker (2008): The Impact of Innovation on Employment in Small and Medium Enterprises with Different Growth Rates, ZEW Discussion Papers, No. 08-134.

3 Kunnskap og innovasjon i Agder

James Karlsen, Bjørn Tore Flåten, Arne Isaksen, Romulo Pinheiro og Barbara Zyzak.

Med utgangspunkt i at kompetanse er en innsatsfaktor for å øke konkurranseevnen; hvordan kan man definere og måle kunnskap og hvordan kan denne beskrives i bedriftene på Agder?

Dette kapitlet utfordrer den rådende tenkningen om at det er en enkel sammenheng mellom kunnskap og innovasjon. Kunnskap har i denne sammenheng blitt forstått som teoretisk eller akademisk kunnskap, det vil si den type kunnskap som utvikles og formidles på et universitet eller høyskole. Antagelsen er at jo mer kunnskap en befolkning har i et land eller en region, desto mer innovasjon skapes det. Det er også en antakelse om at befolkningsrike regioner med universiteter og forskningsinstitusjoner er innovative. Konkret betyr det at i små regioner med mangel på universiteter og forskningsinstitusjoner, er det få innovative bedrifter.

Denne tenkningen har blitt utfordret gjennom studier som viser at denne sammenheng ikke er så entydig likevel. For det første er det ikke bare teoretisk kunnskap som er viktig for at innovasjoner skal utvikles. Det trengs også praktisk erfaring, altså det som kalles for erfaringsbasert kunnskap. For det andre krever det evne i bedriftene til å kombinere de ulike kunnskapstypene i en innovasjonsprosess. Det nytter med andre ord ikke bare å ha en type kunnskap, enten det er teoretisk kunnskap eller erfaringsbasert kunnskap. Det viktige er evnen en bedrift har til å få mennesker med ulike typer kunnskap til å samarbeide i en innovasjonsprosess.

Denne drøftingen viser at et begrep som kunnskapsintensitet, målt som for eksempel andel sysselsatte med doktorgrad, utdanning eller investering i forskning og utvikling, ikke er tilstrekkelig for å forstå innovasjonsprosesser siden erfaringsbasert kunnskap også spiller en rolle og den er mye vanskeligere å måle enn den førstnevnte kunnskapstypen. I dette kapitlet trekkes det fram to bedrifter som hver på sin måte er verdensledende innen sine nisjer. Disse to bedriftene er lokalisert i en del av Agder som ikke har mange bedrifter og som ikke har store kunnskapsmiljøer. Den ene bedriften er Farsund Aluminium Casting i Farsund som støyper aluminiumskomponenter til bilindustrien og den andre er Andersen Mekaniske Verksted i Flekkefjord. Begge disse bedriftene har nådd sin posisjon i markedet gjennom å tilby in-

novative produkter som få andre bedrifter i verden kan konkurrere med. Fellestrekket med begge bedriftene er at de er flinke til å kombinere intern erfaringsbasert kunnskap med eksterne kunnskapskilder, som forskningsbasert kunnskap og kunnskap fra krevende kunder og andre samarbeidspartnere, i sine innovasjonsprosesser.

Oppsummert viser kapitlet at sammenhengen mellom akademisk kunnskap og innovasjon er komplisert, men sentralt ved innovasjonsprosesser. Akademisk kunnskap er viktig og det samme er erfaringsbasert kunnskap. Det som imidlertid er det viktigste for å utvikle innovasjoner, er evnen til å kombinere ulike typer kunnskap som eksemplene fra Farsund Aluminium Casting og Andersen Mekaniske Verksted viser.

3.1 Innledning

Kunnskap er et mye brukt begrep både av forskere og politikere. Det er imidlertid et relativt vidt begrep, som dekker alt fra ideer, akademiske teorier og metoder til daglig praksis og rutiner. Poenget med kunnskap i virksomheter er at det kan skape konkurransefortrinn ved at interne prosesser blir gjennomført bedre enn konkurrentenes. Innen innovasjonssystemtilnærmingen blir kunnskap sett på som den viktigste innsatsfaktoren og læring som den viktigste prosessen for innovasjon (Lundvall og Johnson 1994). Både kunnskap og læring er viktige for at bedrifter skal være innovative og konkurransedyktige og for at regioner skal kunne utvikle regionale fortrinn. I et høykostland som Norge er kunnskap kanskje den viktigste innsatsfaktoren for at bedrifter skal kunne utvikle seg videre. Selv om kunnskap er et mye brukt begrep, er det et begrep som ikke er enkelt å anvende i innovasjonsanalyser og for politikkkutforming ganske enkelt fordi det ikke er en entydig og klar sammenheng mellom kunnskap og innovasjon. Vi skal derfor starte med en kort diskusjon om disse to begrepene. Deretter skal vi presentere statistikk som gir en oversikt over utdanningsnivået blant befolkningen i ulike deler av Agder og innovasjon i næringslivet. Denne statistikken viser at Agder ligger under landsgjennomsnittet på både utdanningsnivå og innovasjonsaktivitet. På tross av dette vet vi at det finnes kunnskapsrike og innovative bedrifter i Agder, som er verdensledende innen sine bransjer. To av disse bedriftene presenteres til slutt i dette kapitlet. Bedriftene er Farsund Aluminium Casting, (FAC), i Farsund og Andersen Mekaniske Verksted, (AMV) i Flekkefjord. Disse to bedriftene er analysert med utgangspunkt i en drøfting av kunnskap og innovasjon. Lister er en liten region både i folketall, sysselsetting, antall bedrifter og kunnskapsorganisasjoner. Det faktum at det finnes slike bedrifter i Lister er interessant fordi det viser at en ikke trenger å være lokalisert i store regioner med stor befolkning, mange bedrifter og kunn-

skapsorganisasjoner for å være verdensledende hvis en er innovativ nok. Og bedrifter makter altså å være innovative uten å være lokalisert i en sterk regional næringsklynge. Forskningsspørsmålet som vi drøfter i dette kapitlet er dette: hvordan kan det ha seg at disse to bedriftene, som er lokalisert i en liten region, er globalt konkurransedyktige?

3.2 Om kunnskap og innovasjon

Den tradisjonelle måten å måle kunnskap i virksomheter har vært å se på hvilke faktorer (input) som settes inn i produksjonen og hvilke resultater som skapes av produksjonen (output). Når det gjelder input, så er det vanligvis utdanningsnivå og investeringer i forskning og utvikling (FoU) som måles, mens output vanligvis måles blant annet gjennom patenter, lisenser og spin-off⁷ fra universiteter og forskningsinstitusjoner. Denne måten å måle på vektlegger vitenskapelige og teknologiske faktorer. Det antas at det er en sammenheng mellom investeringer i forskning og resultater i form av innovasjon. Innenfor engelsk fagterminologi benevnes dette for STI-innovasjonsmodellen (Science, Technology, Innovation - på norsk blir det Vitenskap, Teknologi, Innovasjon) (Jensen, Johnson, Lorenz, og Lundvall 2007). Innovasjonsmålinger som blant annet gjøres av EU og OECD viser at Norge kommer dårligere ut når det gjelder blant annet investeringer i FoU og innovasjoner i form av patenter og lisenser enn gjennomsnittet for land i den Europeiske Unionen⁸. Samtidig har Norge høy produktivitet og verdiskapning. Dette misforholdet har blitt kalt for det norske paradokset. Flere forskere har argumentert med at målene som OECD bruker ikke måler kunnskapsinnsats og innovasjonsresultater på en måte som fanger opp det som skjer utenfor de mest forskningsintensive næringene. Forskerne mener at OECD legger for stor vekt på STI-faktorene og for liten vekt på anvendelsen av kunnskap. Hvis en legger vekt på anvendelsen av kunnskap, er det ikke lenger grunn til å snakke om noe paradoks. På grunn av høyt utdanningsnivå synes norske bedrifter å være flinke til å ta i bruk ny kunnskap i innovasjonsprosesser. Norge skårer for eksempel godt på indikatoren 'technological readiness' i 'the Global Competitiveness Index 2012-2013' til World Economic Forum (www3.webforum.org). 'Technological readiness' måler evnen i en nasjon til å ta i bruk teknologi som øker produktiviteten i næringslivet.

⁷ Bedriftsetableringer som direkte følge av FoU-aktivitet.

⁸ Se figur 1 i vedlegg 3.

Hvis en skiller mellom utvikling av kunnskap og anvendelse av kunnskap blir altså bildet annerledes. Vektlegging av anvendelse av kunnskap blir i den engelske faglitteraturen benevnt for DUI-modellen for innovasjon (Doing, Using, Interacting - på norsk blir det Gjøre, Bruke, Samhandle) (Jensen, m. fl. 2007). Gjennom flere studier er det vist at deler av norsk industri (Isaksen og Karlsen 2010), blant annet leverandørindustrien til utvinning av olje og gass som er lokalisert i Agder, innoverer på denne måten (Isaksen og Karlsen 2012b). DUI-modellen legger vekt på at erfaringsbasert kunnskap er viktig, det vil si den erfaring som enkeltindivider og organisasjoner har tilegnet seg gjennom praksis. Noe av denne kunnskapen er taus. Begrepet taus kunnskap (Polanyi 1966) illustrerer at det er kunnskap som det er vanskelig å fortelle med ord, men som likefullt kan vises gjennom handling. Dyktige fagarbeidere har ofte tilegnet seg en kunnskap som gjør at de kan mestre komplekse prosesser, jfr. eksemplet nedenfor fra Andersen Mekaniske Verksted i Flekkefjord.

STI-modellen vektlegger på den ene siden formell kunnskap og måling av den gjennom tradisjonelle målinger, mens DUI-modellen på den andre siden vektlegger uformell, erfaringsbasert kunnskap. Det er også en tredje innovasjonsmodell, CCI (Combined, Complex, Innovation - på norsk Kombinert, Kompleks, Innovasjon) (Isaksen og Karlsen 2012a). Denne innovasjonsmodellen vektlegger at innovasjoner utvikles gjennom å kombinere forskningsbasert kunnskap og metoder med erfaringsbasert kunnskap og at utvikling av innovasjoner er komplekse prosesser som kan strekke seg over mange år. Gjennom studier gjort av NODE-bedriftene, er det vist at flere av disse bedriftene har endret sin innovasjonsmåte fra DUI til CCI de siste årene (Isaksen og Karlsen 2011). Det betyr at flere av NODE-bedriftene utnytter vitenskapelig basert kunnskap og metoder i sine innovasjonsprosesser. Det er imidlertid ikke bare NODE-bedriftene på Sørlandet som er innovative og som anvender vitenskapelig kunnskap i innovasjonsprosessen. Et annet eksempel er støping av aluminiumsoppheng til biler, som Farsund Aluminium Casting på Lista gjør. Måten denne bedriften lager aluminiumsprodukter til bilindustrien er så unik at da bedriften gikk konkurs gikk Porsche raskt inn i bedriften med kapital for å unngå at bedriften mistet kunnskapsbasen av fagarbeidere utviklet gjennom flere år.

Mange av de innovasjonsstudiene som har vært gjennomført, har vært om innovasjonssystemer i store byområder i Europa. I disse byområdene er det stor tetthet av bedrifter, universiteter og god tilgang på høyt kvalifisert arbeidskraft. For Norge, som er et lite land målt etter antall innbyggere og befolkningstetthet, er det ikke så mye å hente av politikklærdom fra disse studiene. En innovasjonspolitik som passer for store, urbane områder passer

neppe for små regioner som for eksempel Lister-regionen i Agder. Heller ikke er det mye lærdom å hente fra analyser av bransjer for mindre regioner. I Norge har både BI (Reve og Sasson 2012) og Norges Handelshøyskole ved Viktor Norman jobbet med kunnskap som en sentral faktor for næringslivets konkurransekraft og omstillingsevne. Analysenivået for disse forfatterne har vært bransjer, som olje og gass, maritim virksomhet og sjømat.

Ut fra disse analysene har forfatterne gitt råd om politikktutforming på nasjonalt nivå. I mindre regioner som ikke er dominert av enkelt-bransjer, er det lite hensiktsmessig å anvende et klassisk klynge- eller sektorperspektiv i analysen. I slike tilfeller er det mer hensiktsmessig å anvende et bedriftsperspektiv, det vil si analysere enkelt-bedrifter og deres innovasjonsaktivitet. Både Farsund Aluminium Casting og Andersen Mekaniske Verksted er innenfor det som Reve og Sasson, og Norman benevner som kunnskapsintensive næringer. Vi skal komme tilbake til disse to bedriftene, men først skal vi kort presentere statistikk for utdanning og innovasjon i Agder. Det gjøres for å plassere Agder, og ulike deler av Agder, inn i en nasjonal sammenheng når det gjelder utdanningsnivå og innovasjonsaktivitet. Slik får vi et grunnlag for å diskutere sammenhengen mellom utdanningsnivå og innovasjonsaktivitet og for å plassere de to case-bedriftene inn i en større sammenheng. STI-innovasjonsmodellen antar som nevnt tidligere en sammenheng mellom utdanningsnivå og innovasjon.

3.2.1 Utdanningsnivå og innovasjon i Agder fordelt på økonomiske regioner

Den statistikken som vi presenterer nedenfor, viser antall og andel personer over 16 år med grunnskole, videregående skole og universitets- og høyskole fordelt på økonomiske regioner i Agder. I tabell 5-2 i vedlegg til kapittel 3 vises tallene for kommunene i Agder og hvilke kommuner som hører til de ulike økonomiske regionene.

Tabell 3-1 viser at regionene i Agder har et lavere utdanningsnivå enn gjennomsnittet for Norge målt etter andelen med universitets- og høyskole utdanning (29,1 %). De regionene med høyest utdanningsnivå er Lillesand (25,1 %) og Kristiansand (23 %), mens de med lavest utdanningsnivå er Risør og Lyngdal/Farsund. Agder har en høyere andel av befolkningen med utdanning på grunnskole og videregående nivå.

3-1: Personer 16 år og over etter utdanningsnivå og økonomisk region (2011)⁹

	Grunnskolenivå		Vgs. nivå		UH-nivå	
	%	Personer	%	Personer	%	Personer
Norge	28,6	1 108 171	42,3	1 638 641	29,1	1 124 952
Risør	34,9	2 481	46,6	3 522	18,6	1 564
Arendal	30,3	17 593	47,1	5 697	22,5	16 244
Lillesand	28,5	1 133	46,5	5 172	25,1	2 995
Setesdal	28	1 882	49,8	1 902	22	1 377
Kristiansand	29,7	23 591	47	38 964	23	25 197
Mandal	30,5	5 279	49,9	9 374	19,6	4 338
Lyngdal/Farsund	30,5	4 327	50,3	7 273	19,1	2 890
Flekkefjord	30,1	3 961	50	6 504	20	2 612

Tabell 3-2 viser sysselsatte fordelt etter region og utdanningsnivå. Forskjellen mellom de to tabellene er at tabell 3-2 viser sysselsatte og at universitets- og høyskoleutdanning er splittet i to med inndeling henholdsvis fra 1-4 år og over 4 år. Den siste kategorien viser hvor stor del av de sysselsatte som har master- og doktorgradsutdanning. Tabellen viser omtrent samme mønster som forrige tabell, men med et viktig unntak. Forskjellene mellom landsgjennomsnittet og Agder, og de enkelte økonomiske regionene i Agder, er mindre enn i den forrige tabellen med unntak av sysselsatte med høyere utdanning, det vil si mer enn 4 år universitets- eller høyskoleutdanning. Agder har med andre ord en lavere andel av høyt utdannet arbeidskraft enn gjennomsnittet for Norge.

⁹ Kilde: SSB

3-2: Sysselsatte etter økonomisk region og utdanningsnivå, 2011¹⁰

	Grunnskole		Videregående skole		Uni/høgskole 1-4 år		Uni/høgskole over 4 år		Sum
	Personer	%	Personer	%	Personer	%	Personer	%	Personer
Norge	512 110	21,7	1 034 385	43,8	609 314	25,8	207 103	8,8	2 362 912
Aust-Agder	11 300	22,1	24 352	47,5	12 593	24,6	2 974	5,8	51 219
Risør	1 006	23,9	2 101	50,0	939	22,4	156	3,7	4202
Arendal	7 821	21,8	16 772	46,7	9 117	25,4	2 236	6,2	35 946
Lillesand	1 583	22,4	3 365	47,5	1 687	23,8	444	6,3	7 079
Setesdal	890	22,3	2 114	53,0	850	21,3	138	3,5	3 992
Vest-Agder	17 143	21,0	39 414	48,4	20 019	24,6	4 924	6,0	81 500
Kristiansand	11 053	20,6	24 535	45,7	14 238	26,5	3 880	7,2	53 706
Mandal	2 232	20,0	5 919	53	2 547	22,8	478	4,3	11 176
Lyngdal/ Farsund	2 028	23,3	4 711	54,0	1 684	19,3	295	3,4	8 718
Flekkefjord	1 830	23,2	4 249	53,8	1 550	19,6	271	3,4	7 900

¹⁰ Kilde: SSB

Spørsmålet videre er hvor innovative bedrifter i Agder er, og om det er forskjeller mellom ulike deler av Agder. Tabell 3-3 og 3-4 viser tall fra de to siste FoU- og innovasjonsundersøkelsen til Statistisk Sentralbyrå som dekker årene 2006-2008 og 2008-2010. Undersøkelsen dekker alle bedrifter med mer enn 50 ansatte og et utvalg av bedrifter med fra 5 til 49 ansatte i utvalgte næringer. Tabell 3-3 viser at dette gjaldt nesten 23 000 bedrifter i Norge i den siste perioden og 427 og 574 bedrifter i Aust- og Vest-Agder. Statistisk Sentralbyrå leverer offisielle tall for landet, for ulike næringer og for fylker. Tabellene viser også tall for økonomiske regioner, som SSB understreker må tolkes med varsomhet fordi utvalget av bedrifter kan bli lite på regionnivå.

Tabell 3-3 og 3-4 viser i kolonne 3 andel bedrifter som har introdusert produkt- eller prosessinnovasjoner (såkalt PP-innovasjoner) i løpet av de to treårsperiodene. Kolonne 4 viser andel bedrifter med produktinnovasjoner som er nytt for bedriftenes marked og ikke kun nytt for bedriftene. Det er en strengere avgrensning som viser mer radikale innovasjoner eller innovasjoner med større nyhetsverdi.

Tabell 3-3 og 3-4 viser tall for økonomiske regioner på samme måte som tabellene foran om utdanningsnivå. Det er interessant å se de to settene med tabeller i sammenheng, det vil si undersøke om det er noen samvariasjon mellom utdanningsnivå og andel innovative bedrifter på fylkes- og regionnivå. Som vist foran anses utdanningsnivå ofte som en indikator på omfanget av kunnskap i et område, som er en viktig innsatsfaktor for å utvikle innovasjoner.

Det grove mønsteret for utdanningsnivå vist foran er at 1) Agderfylkene ligger under landsgjennomsnittet når det gjelder andel sysselsatte med høyere utdanning og 2) i Agder er utdanningsnivået klart høyest på den sentrale kyststripa, det vil si i de økonomiske regionene Arendal, Lillesand og Kristiansand. Mønsteret er omtrent tilsvarende for *innovasjonsaktivitet* på fylkesnivået: Agder ligger stort sett litt under gjennomsnittet for Norge når det gjelder andel innovative bedrifter. Vest-Agder ligger klart under landsgjennomsnittet for begge periodene.

For økonomiske regioner er det imidlertid et annet mønster for innovasjonsaktivitet enn for utdanningsnivå. I begge periodene viser Arendal og Kristiansand lavere eller omtrent samme andel innovative bedrifter (PP-innovasjoner) som fylkene. Lillesand skårer høyt i perioden 2008-2010, men ellers er det noen av de små og mer perifert beliggende regionene som viser den høyeste andel innovative bedrifter. Risør har en spesielt høy andel i 2008-2010 og Setesdal i perioden 2006-2008. En skal være klar over tilfel-

dige utslag spesielt i små regioner. Men hovedmønsteret er at når en ser på PP-innovasjoner (kolonne 3 i tabell 3-3 og 3-4) er det ingen sammenheng mellom høy andel sysselsatte med høyere utdanning og høy andel bedrifter med innovasjoner. Vi kan ikke utfra det slutte av utdanningsnivået hos ansatte ikke betyr noe for bedrifters muligheter for å gjennomføre innovasjonsaktivitet. Men de forholdsvis små forskjellene mellom regionene for andel høyere utdanning synes ikke å slå ut. Det er andre mekanismer som er sentrale, der én forklaring kan være at mange bedrifter innoverer etter DUI-modellen som beskrevet foran. Da vil blant annet den erfaringsbaserte kompetansen hos ansatte ha betydning, som ikke kan måles gjennom tall for utdanningsnivå. Den høyere andelen ansatte med høyere utdanning i Arendal og Kristiansand avspeiler også konsentrasjon av offentlige arbeidsplasser i de to regionene, som ikke er med i innovasjonsundersøkelsen.

Vi ser imidlertid at Arendal skårer relativt høyt når det gjelder andel bedrifter med nye produkter for markedet (kolonne 4) i begge periodene. For denne typen innovasjoner vil trolig utdanningsnivået i bedriftene bety mer. Det er innovasjoner som oftere krever forskning og utviklingsarbeid, enten i egen bedrift, i samarbeid med eksterne aktører eller gjennom kjøp fra andre, som fra forskningsinstitutter. Slik aktivitet vil gjerne forutsette noen med høyere utdanning i bedriftene.

3-3: Innovasjonsaktivitet i fylker og økonomiske regioner, 2008-2010¹¹

Område	Antall bedrifter i populasjonen	Andel bedrifter med innovasjonsaktivitet (PP)	Andel bedrifter med produktinnovasjon for markedet
Norge	22933	23	12
Aust-Agder	427	21	11
Risør	44	40	15
Arendal	300	17	13
Lillesand	50	32	5
Setesdal	33	18	6
Vest-Agder	803	18	5
Kristiansand	574	18	7
Mandal	102	19	9
Lyngdal/Farsund	61	24	5
Flekkefjord	66	13	8

¹¹ Kilde: FoU- og innovasjonsundersøkelsen 2010, Statistisk Sentralbyrå. (SSB understreker at tallene er eksperimentelle og ikke å regne som offisielle tall)

3-4: Innovasjonsaktivitet i fylker og økonomiske regioner, 2006-2008¹²

Område	Antall bedrifter i populasjonen	Andel bedrifter med innovasjonsaktivitet (PP)	Andel bedrifter med produktinnovasjon for markedet
Norge	21584	27	7
Aust-Agder	403	27	9
Risør	43	26	5
Arendal	283	26	10
Lillesand	43	25	5
Setesdal	34	38	9
Vest-Agder	737	20	4
Kristiansand	528	21	4
Mandal	88	18	5
Lyngdal/Farsund	57	9	4
Flekkefjord	64	22	2

Vi vet fra innovasjonslitteraturen og empiriske studier at bedrifter svært ofte samarbeider med andre aktører i innovasjonsprosesser for å få inn supplerende ideer og kompetanse fra andre. Det er relevant i vår sammenheng å undersøke i hvilken grad bedrifter i Agder samarbeider om innovasjonsaktivitet, blant annet for å sette de to bedriftsstudiene senere i kapitlet i en større sammenheng.

Tabell 3-5 og 3-6 viser innovasjonssamarbeid for bedrifter i Agder-fylkene og i økonomiske regioner. Samarbeid betyr her aktiv deltakelse fra aktører i felles FoU- og andre innovasjonsaktiviteter. Agderfylkene har noe færre bedrifter med innovasjonssamarbeid enn landsgjennomsnittet i perioden 2008-2010, men for Aust-Agders vedkommende høyere andel bedrifter med samarbeid i 2006-2008. Et gjennomgående mønster er at bedrifter i perifert beliggende regioner har mer innovasjonssamarbeid enn bedrifter i større og mer sentrale regioner. Vi ser for eksempel høyt innovasjonssamarbeid i Setesdal og Flekkefjord i den siste perioden. Det tilsvarer et hovedmønster fra andre studier med forholdsvis mye innovasjonssamarbeid i perifere og små regioner.

Bedrifter i perifere regioner med et tynt næringsliv og få eller ingen høyere utdanningsinstitusjoner får lite 'gratis informasjon og kunnskap' fra å være lokalisert et sted. Bedrifter i sentrale regioner kan hente kunnskap i mer uformelle sammenhenger, blant annet via rekruttering av erfaren arbeidskraft

¹² Kilde: FoU- og innovasjonsundersøkelsen 2010, Statistisk Sentralbyrå. (SSB understreker at tallene er eksperimentelle og ikke å regne som offisielle tall)

fra andre lokale bedrifter, via uformelt samarbeid med andre lokale bedrifter, via seminarer og møter i klyngeorganisasjoner og andre sammenhenger. Det er en type informasjon som er langt mindre tilgjengelig for bedrifter i perifer områder, som kan kompensere dette med å inngå i formelt samarbeid med andre aktører. Et annet hovedmønster er at bedrifter i Agder ofte samarbeider om innovasjon med aktører utenfor egen region, men lokalisert andre steder i Norge. Det er også naturlig når mange regioner er små. Bedriftene må da finne mange samarbeidspartnere utenfor egen region.

3-5: Innovasjonssamarbeid i fylker og økonomiske regioner, 2008-2010¹³

Område	Prosent av bedrifter med innovasjonsaktivitet	Prosent av bedrifter med samarbeid		
		Samarbeid lokalt/regionalt i Norge	Samarbeid i Norge	Samarbeid internasjonalt
Norge	30	67	92	59
Aust-Agder	22	80	95	69
Risør	21	73	100	53
Arendal	20	70	90	90
Lillesand	13	100	100	50
Setesdal	71	100	100	41
Vest-Agder	26	70	81	74
Kristiansand	26	74	77	71
Mandal	16	67	100	67
Lyngdal/Farsund	20	33	87	100
Flekkefjord	50	76	100	76

¹³ FoU- og innovasjonsundersøkelsen 2010, Statistisk Sentralbyrå. (SSB understreker at tallene er eksperimentelle og ikke å regne som offisielle tall)

3-6: Innovasjonssamarbeid i fylker og økonomiske regioner, 2006-2008¹⁴

Område	Prosent av bedrifter med innovasjonsaktivitet	Prosent av bedrifter med samarbeid			
		Samarbeid lokalt/regionalt i Norge	Samarbeid i Norge	Samarbeid internasjonalt	
Norge	39		51	68	30
Aust-Agder	46		40	54	31
Risør	65		0	14	14
Arendal	45		39	57	28
Lillesand	41		45	45	45
Setesdal	55		50	100	50
Vest-Agder	36		65	91	34
Kristiansand	34		62	87	19
Mandal	38		67	100	50
Lyngdal/Farsund	60		33	100	67
Flekkefjord	40		100	100	100

3.3 Eksempler på to innovative bedrifter i Agder

Som nevnt i innledningen, finnes det verdensledende bedrifter også i mindre regioner, som Lister. Vi skal nå se nærmere på to av disse bedriftene og drøfte hvordan de har klart å bli verdensledende i innenfor sine produktområder. For å få fram hvordan innovasjon skjer i bedrifter, hvilke typer kunnskap som benyttes ved innovasjonsprosesser og hvem i og utenfor bedrifter som besitter relevant kunnskap, har vi valgt å studere to bedrifter i detalj.

Innovasjonsstudier viser at de aller fleste bedrifter innoverer sammen med andre aktører, som kunder, leverandører eller kunnskapsorganisasjoner. Bedrifter som innoverer etter DUI-modellen har ofte tett samarbeid med krevende kunder og leverandører, mens bedrifter som innoverer etter CCI-modellen har godt samarbeid med både kunnskapsorganisasjoner og krevende kunder. Samarbeid gjennom kunnskapsnettverk er med andre ord viktig for at bedrifter skal kunne utvikle nye innovasjoner.

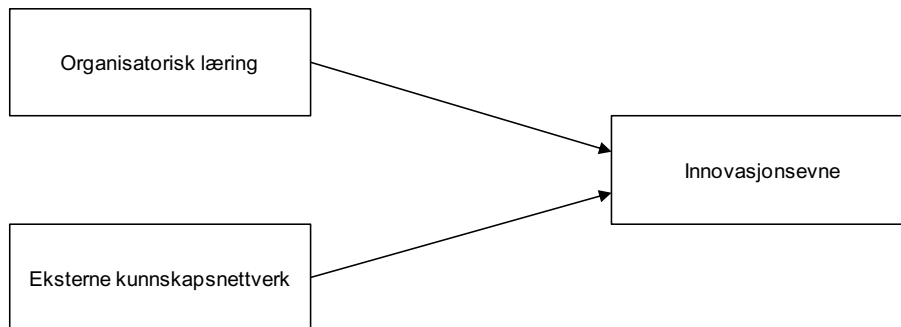
Kunnskap er også en viktig forutsetning for å sikre konkurransefortrinn i bedrifter. I et ressursbasert perspektiv trekkes kunnskapsflyt frem som bedrifters primære eksistensgrunnlag og det som best ivaretar konkurransefortrinn i markedet. Spesielt den tause kunnskapen er her viktig ettersom den vanskelig lar seg kopiere av konkurrenter. Dette er også den mest krevende type kunnskap å få til å flyte i en organisasjon ettersom den tause kunnskapen er

¹⁴ FoU- og innovasjonsundersøkelsen 2010, Statistisk Sentralbyrå. (SSB understreker at tallene er eksperimentelle og ikke å regne som offisielle tall)

vanskelig å mobilisere. Dette kan tilskrives at denne type kunnskap er problematisk å artikulere og dele. Årsak-virkningsforhold kan også være krevende å dokumentere. Forskning peker på behovet for sosial samhandling internt i bedrifter som den viktigste forutsetning for å legge til rette for kunnskapsflyt. Det er nettopp ved å samhandle med andre at det er mulig å få til overføring av taus kunnskap. Bedriften må da være i stand til å nyttiggjøre seg av den kunnskapen som den besitter, samtidig som ny kunnskap kan tilføres.

I et organisasjonsperspektiv blir det derfor viktig å se på den interne prosessen som kan sikre samhandling. Dette kan skje internt i avdelinger, på tvers av divisjoner og utover nasjonale grenser i bedriften. Hensikten er at de organisatoriske rammevilkårene slik som opplæring, fleksibilitet for de ansatte, teamstrukturer og intern kommunikasjon kan virke fordelaktige for felles kunnskapsprosesser i form av innovasjonsarbeid og tilegnelse av eksternt kunnskap. Videre er det en forutsetning at analytisk kunnskap og praktisk erfaring kan være i en dynamisk prosess hvor ikke den ene utkonkurrerer den andre. Anvendelse av teknologi vil også danne grunnlaget for å sikre at bedriften ivaretar sin konkurranseposisjon. I det følgende presenterer vi to spesifikke case (bedrifter) som illustrerer disse mekanismene. Med utgangspunkt i innovasjonsteori antas at bedriftenes innovasjonsevne er et resultat av eksterne kunnskapsnettverk og organisatorisk læring internt i bedriftene, se figur 3-1 nedenfor.

3-1: Analytisk modell

3.3.1 Metode

Vi har besøkt bedriftene og blitt vist rundt i produksjonen. Vi har gjennomført intervjuer med til sammen 6 representanter fra bedriftene. I tillegg har vi gått gjennom informasjon om bedriftene som har vært tilgjengelig på internett.

3.3.2 Eksempel 1: Andersen Mekaniske Verksted AS

Andersen Mekaniske Verksted AS er et 5. generasjons privateid aksjeselskap lokalisert i Flekkefjord, som er en by med ca. 6 000 innbyggere plassert i Lister-regionen midt mellom Stavanger og Kristiansand. Selskapet med sin 150 år lange historie har i overkant av 170 ansatte fordelt i Norge og i bedriftens virksomheter i Sør-Amerika og Asia.

Hovedvirksomheten til selskapet er innenfor tunnel- og gruvesegmentet, samt offshoreindustrien. Bedriften leverer komplette løsninger innen engineering og design, herunder fabrikasjon, testing, installasjon og igangsetting. For tunnel- og gruveindustrien produserer bedriften komplette rigger, maskiner og spesialutstyr som utvikles og produseres fra bunnen av ved AMV. Bedriftene mottar enkle stålblokker fra leverandører i Polen. Disse blir bearbeidet og montert på egenproduserte kjøretøy, hvor AMV står for all mekanikk, elektronikk og hydraulikk som inngår i leveransene. 35 prosent av virksomheten retter seg mot offshoreindustrien. Egenutviklede produkter leveres til internasjonale selskaper som Aker Solutions, Rolls Royce Marine og TTS Energy (nå Cameron). AMV ser tydelige synergier mellom de to hovedsegmentene og forsøker å la kompetansen benyttes mellom disse.

3-2: Tunnelrigg (venstre) og injeksjonsutstyr (høyre) utviklet og produsert i sin helhet ved AMV AS

Innovasjonsaktivitetene i selskapet er basert på tett samhandling med kundene. Prosessen er svært kundestyrte basert på at AMV ofte mottar spesifikke krav og forslag fra kunder. For å sikre at tilbakemeldinger og forslag fra kunder blir tatt hensyn til, har selskapet utviklet en systematisk metode for å håndtere kundeforslag og ideer. Så snart en selger eller ingeniør har vært i kontakt med en kunde, som har hatt ett forslag eller flere, så noteres dette og inkluderes i en database. Deretter diskuteres forslaget i et av de månedlige utviklingsmøtene hvor de ulike fagdisiplinene er representert. Daglig leder fremhever at nærheten mellom ingeniører, operatører og salgs- og servicefunksjonen, er et av nøkkelkriteriene for å kunne levere de avanserte og in-

ternasjonalt anerkjente løsningene bedriften tilbyr. Den flate strukturen i selskapet bidrar ytterligere til at fagpersoner og utviklere kan arbeide og utvikle løsninger sammen. Dette sikrer fleksibilitet, som igjen innebærer at de kan håndtere endringer raskt.

AMV investerer også mye tid og ressurser i opplæring og utvikling av de ansatte. Kombinasjonene med at ingeniørene får prøvd seg på flere fagområder innebærer at de også får oversikt over flere disipliner. For mange er dette motiverende og de velger å bli i selskapet. Den allsidige erfaringen danner grunnlaget for at ingeniørene lærer mye og at de også kan bidra i mange utviklingsprosesser. I tillegg til den menneskelige kapitalen, har også selskapet investert tungt i avansert teknologi. De avanserte maskinene til bruk i bearbeiding sammen med de ansattes evne til å tenke helhet og nye løsninger fremstilles som en viktig suksessfaktor. I sum utgjør **fleksibiliteten i organisasjonen**, den **avanserte teknologien** og den **flate hierarkiske strukturen** grunnlaget for **konkurransfordelen til selskapet**. Eksterne oppdragsgivere bekrefter at AMV er i stand til å *utvikle innovative løsninger for kompliserte sammenstillinger gjennom måten de samhandler på internt i bedriften*.

3.3.3 Eksempel 2: Farsund Aluminium Casting

Farsund Aluminium Casting (FAC) ble grunnlagt som et selskap i 1996 med Alcoa som deleier for å produsere komponenter i aluminium for Volvo og andre bilfabrikker. Det har vært flere eiere og senest en konkurs i 2009. Den tyske bildel-giganten Bentler Automotive med sine 22. 000 ansatte og 5.5 milliarder euro i omsetning er fra september 2012 ny eier av FAC, som i dag har ca. 190 ansatte. Thomas Wünsche, konserndirektør i Bentler Automotive, fremhever at det var personene og kunnskapen de ønsket å sikre seg ved å kjøpe FAC. FAC har en unik støpeteknologi for bildeler og leverer bildeler til Rolls-Royce, BMW, Ferrari, Porsche, Volvo, Jaguar, Mini, Mercedes og Range Rover. Markedssituasjonen i dag er at FAC er verdensledende innen støpte aluminiumsdeler, noe ordremassen og hederspris for ingeniørkunsten bekrefter. Delene lages av aluminium i ett stykke og kan være store rammer til biler av ulike merker. Vekten er svært lav mens kvaliteten er svært høy. Selskapet er særdeles forskningsintensivt og har deltatt i fem innovasjonsprosjekter siden 2005 sammen med SINTEF med støtte fra Norges Forskningsråd.

3-3: Hjelperammer (venstre og midten) og kontrollarm (høyre)

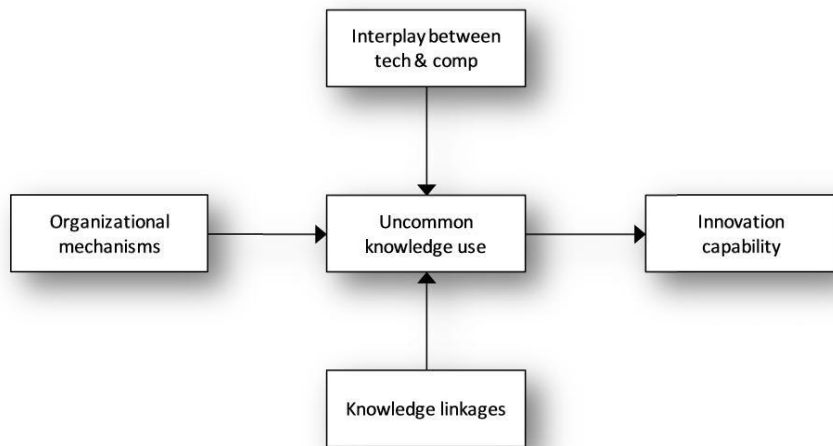
Fabrikken er plassert i umiddelbar nærhet til Alcoa som sikrer tilgang til flytende opphetet aluminium uten transportkostnader. Rekruttering kan være en utfordring i perifere områder som Lister-regionen, men FAC har klart å rekruttere både operatører og ingeniører med høy kompetanse. Flere har utdanning på masternivå og 2 av ingeniørene har også doktorgrad innen ulike spesialfelt. Forskningslederen tilskriver evnen til å rekruttere denne type kompetanse med at folk ønsker å bo i området, samtidig som de finner FAC som et spennende selskap å jobbe i. Det rapporteres også som et gode at strukturen er svært flat med kort avstand mellom de ulike nivåene i organisasjonen. Utviklingen og iverksettingen av nye produkter kan derfor foregå svært effektivt med stor grad av fleksibilitet.

FAC investerer i den best tilgjengelige teknologien på markedet, slik som programvare for å kontrollere prosessene og ny røntgenteknologi, som kan avsløre oksid i aluminium. Simuleringer er essensielt innen utvikling av nye produkter og FAC har også utviklet sin egen simuleringsprogramvare. Samtidig som selskapet er avhengig av den mest avanserte teknologien for å sikre konkurransefordeler, fremhever de at uten kompetente fagpersoner som kan håndtere teknologien og tolke resultatene, er det ikke mye verd. FAC ser derfor at kompetente operatører og ingeniører utgjør en viktig faktor for å dra nytte av teknologien. De må ha evnen til å tilpasse programvaren, oppdage avvik og tenke utenfor de opplagte svarene for å kunne produsere som de gjør. Det er avgjørende at de ansatte kan gi tilbakemeldinger underveis og nyttiggjøre seg av den praktiske kunnskapen de besitter i møte med teknologien.

Oppsummert kan vi trekke frem to nøkkelfaktorer som sikrer at FAC kan levere produkter i verdensklasse til noen av de mest krevende og kvalitetsbevisste kunder som finnes innen bilindustrien. For det første har FAC **tilgang på ren aluminium uten for store transportkostnader**. Aluminiumet blir levert flytende som også sparer utgifter til smelting og oppvarming. Renheten av aluminiumet innebærer at de kan produsere hele, tynne rammer med høy kvalitet. Dernest sikrer den **flate strukturen** at ansatte på alle nivåer kan komme med **løsningsforslag og bidra i utviklingen av nye produkter**.

Med tilgang til **avansert teknologi** nyttiggjør de ansatte seg av sin erfaring og kunnskap for å utvikle verdensledende produkter av aluminium. *Kunnskapsnivået, både formelt og praktisk, sammen med fleksibiliteten i selskapet er dermed med på å ivareta innovasjonsgraden og konkurransefordelen til FAC.*

3-4: “Uncommon knowledge use”¹⁵

3.4 Konklusjon - Hva kan vi lære?

Studien viser at disse to bedriftene er globalt konkurransedyktig på grunn av sin innovasjonsevne. Det er spesielt fire forhold som vi vil trekke fram. For det første har bedriftene vært dyktige på å planlegge og å gjennomføre spesi- fikk opplæring internt i bedriften og bruke arbeidernes kunnskap i innova- sjonsprosesser. FAC legger spesielt vekt på operatørens kunnskap når det gjelder utvikling av nye produkter til bilindustrien og når det gjelder selve støpe-prosessen. I begge casene ser vi også en flat hierarkisk struktur som tilrettelegger for samhandling. De legger også stor vekt på fleksibilitet for å oppnå innovative løsninger. Dette er kalt for organisatoriske mekanismer i Figur 3-4.

For det andre har de lagt vekt på å ha tett kontakt med kunder. FAC med bil- produsentene og AMV som gjennom sine kundebesøk systematisk tar hen-

¹⁵ Fra (Flåten, Isaksen, og Karlsen 2013)

syn til kundenes tilbakemeldinger i sine produktoppgraderinger. De to andre faktorene er knyttet til eksterne kunnskapslinker.

For det tredje har bedriftene vært flinke til å anvende kunnskap utviklet i Norge av andre bedrifter og forskningsinstitusjoner, som NTNU og SINTEF (Fagerberg, Mowery, og Verspagen 2008). For FAC er kunnskap om aluminium sentralt. Norske bedrifter og forskningsinstitusjoner har lang tradisjon innenfor produksjon av aluminium og innen forskning. Dette har gjort at Norge er verdensledende innen aluminium. AMV har dratt fordeler av å være en del av den norske oljeklynga og har i mange år levert boreutstyr til NODE-bedriftene. Bruk av avansert teknologi synes å kjennetegne begge casene.

For det fjerde har bedriftene vært flinke til å utnytte fordelene med globalisering av produksjon og kunnskap. AMV har lagt deler av sin mest arbeidsintensive produksjon til Polen, mens FAC har tilgang til eksperter utenfor Norge som bidrar aktivt i bedriftenes innovasjonsprosesser. I sum så gjør dette at de to bedriftene er i stand til å koble og utnytte kunnskap i sine innovasjonsprosesser som gjør dem svært konkurransedyktige, se figur 3-4.

I tillegg vil vi trekke fram ett funn av mer generell karakter. Det er knyttet til bred deltakelse i innovasjonsprosessen i bedriftene som følge av den flate strukturen. Det er viktig for å sikre at de stadig utvikler nye innovasjoner og for strømlinjeforming av produksjonen. Respekt og tillit til arbeidernes kunnskap ble lagt vekt på i intervjuene. En av dem vi intervjuet fortalte at dersom en ingeniør hadde gjort en feil med en tegning ville han ganske raskt få en tilbakemelding om at dette ikke vil fungere for arbeiderne. Rask, fleksibel og ubyråkratisk tilbakemelding er viktig for å unngå feil i produksjonen. Uten bred medvirkning og tillit mellom arbeiderne og ledelsen ville bedriftene neppe vært innovative og konkurransedyktige. Dette er faktorer som ofte trekkes fram som viktige elementer i det som kalles for den norske modellen og som er knyttet til spesifikk kulturelle og sosiale forhold i det norske samfunnet.

Oppsummert tyder de to eksemplene og oversikten over utdanningsnivå og innovasjonsaktivitet i ulike deler av Agder på at mange av de vanlige målene på kunnskap og innovasjon ikke fanger opp viktige forhold. Regioner med lavt utdanningsnivå hos sysselsatte (i norsk sammenheng) har en relativt høy andel bedrifter med innovasjonsaktivitet. Både AMV og FAC har ingeniører i arbeidsstokken, men først og fremst mange fagarbeidere. Bedriftene oppnår stadig forbedringer med hjelp av fagarbeidere og ingeniørers initiativ og erfaring. Mye av forbedringene vil trolig ikke registreres som innovasjoner,

men har like fullt bidradd til bedriftenes konkurransevne. Det viser at kunnskapsintensitet er langt mer komplekst enn det formelle utdanningsnivået i arbeidsstokken.

3.5 Referanser

- Fagerberg, J., Mowery, D. G., & Verspagen, B. (2008). Innovation-systems, path-dependency and policy: The co-evolution of science, technology and innovation policy and industrial structure in a small, resource-based economy. Paper presented at the Prime-Latin America Conference at Mexico City, September 24-26 2008.
- Flåten, B.-T., Isaksen, A., & Karlsen, J. (2013). Global Competitive Firms in "Thin regions": The Importance of Uncommon Knowledge Use. Paper presented at the The 73rd Annual Meeting of the Academy of Management August 9-13, 2013, Lake Buena Vista (Orlando), Florida, USA.
- Isaksen, A., & Karlsen, J. (2010) "Different modes of Innovation and the Challenge of Connecting Universities and Industry: Case studies of two regional industries in Norway" *European Planning Studies*, 18 (12): 1993-2008.
- Isaksen, A., & Karlsen, J. (2011) "Changing regional collaboration relations in a global economy - A case study of the oil and gas equipment cluster in Agder" i H. C. G. Johnsen & R. Ennals (red.) *Creating collaborative advantage: Innovation and Knowledge Creation in Small Open Economies*. Surrey: Gower.
- Isaksen, A., & Karlsen, J. (2012a) "Combined and complex mode of innovation in regional cluster development - Analysis of the light-weight material cluster in Raufoss." i B. Asheim & M. D. Parilli (red.) *Interactive Learning for Innovation: a Key Driver within Clusters and Innovation Systems* (ss. 115-135). Basingstoke: Palgrave-Macmillan.
- Isaksen, A., & Karlsen, J. (2012b) "What is regional in regional clusters? The case of the globally oriented oil and gas cluster in Agder, Norway." *Industry and Innovation*, 19 (3): 249-263.
- Jensen, M. B., Johnson, B., Lorenz, E., & Lundvall, B. Å. (2007) "Forms of knowledge and modes of innovation" *Research policy*, 36: 680-693.
- Lundvall, B.-Å., & Johnson, B. (1994) "The learning economy" *Journal of Industry Studies*, 1 (2): 23-42.
- Polanyi, M. (1966) *The Tacit Dimension*. New York: Doubleday.
- Reve, T., & Sasson, A. (2012) *Et kunnskapsbasert Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.

4 Regional ledelse og samhandling på Agder

Av Roger Henning Normann¹⁶

4.1 Innledning

I dette kapitlet diskuteres hva som kan forstås med termen *regional utviklingsmodell*, hva som kjennetegner den regionale utviklingsmodellen på Agder, hvordan den regionale utviklingsmodellen på Agder skiller seg fra tilsvarende modeller i andre regioner og til slutt i hvilken grad vi kan knytte en modell for regional utvikling til regionens evne til å stimulere innovasjonsevne og konkurransestykke i næringslivet samt understøtte omstillingsprosesser gjennom samarbeid mellom ulike regionale utviklingsaktører.

En av konklusjonene som trekkes i dette kapitlet er at Agderregionen kjennetegnes ved omfattende og godt utviklede samhandlingsressurser innenfor visse regionale delsystemer. Dette finner vi for eksempel særlig innenfor regionale klyngeprosjekter på Agder, mellom UiA og sentrale næringer i regionen og mellom kommuner innenfor noen av bo- og arbeidsmarkedsregionene på Agder. Samhandlingen mellom regionale delsystemer på Agder som på 1990-tallet og begynnelsen av 2000-tallet var omfattende, er på begynnelsen av dette ti-året begrenset. Men for 10 år siden var regionen kjennetegnet med færre og svakere regionale delsystemer. I dag er de regionale delsystemene kun i begrenset grad gjenstand for en helhetlig koordinering og styring. I Agderregionen er det nå ikke en institusjon, aktør eller partnerskap som utøver et omfattende og aktivt regionalt lederskap. De institusjonene som kommer nærmest å inneha en slik rolle er det lederskapet som utføres av Vest-Agder og Aust-Agder fylkeskommune i fellesskap. Dette er i særlig grad knyttet til arbeidet med Regionplan Agder 2020 og gjennom disponering av fylkeskommunale RUP-midler. Men dette arbeidet har enda ikke i praksis blitt manifestert som en omfattende og koordinerende regional ledelsespraksis.

I det videre er innholdet i dette kapitlet strukturert på følgende måte; først redegjøres det kort for hvilke metoder som er benyttet for å samle inn data som er brukt i kapitlet. Deretter presenteres et teoretisk rammeverk for den regionale utviklingsmodellen, deretter presenteres relevante dimensjoner og

¹⁶ Forfatteren vil takke følgende samarbeidspartnere som sentrale bidragsytere og diskusjonspartnere i forbindelse med utarbeidelsen av dette kapitlet; Arne Isaksen, Stig-Erik Jacobsen, Knut Hidle, Jens Kristian Fosse, Arild Aurvåg Farsund, Birgit Abelsen, Trine Kvidal og Sveinung Eikeland. Alle feil, mangler og svakheter står for forfatterens regning.

utviklingstrekk ved Agderregionen. Avslutningsvis analyseres disse dataene i lys av det analytiske rammeverket. Her vil også tilsvarende funn fra sammenlignbare regioner trekkes inn i analysen. Kapitlet rundes av med en kort oppsummering.

4.2 Metode og datakilder

Arbeidet med dette kapitlet har i 2012 og 2013 foregått parallelt og vært integrert med andre pågående prosjekter med relatert tematikk der forfatteren har vært direkte involvert (se vedlegg til kapittel 4). Tabellen under oppsummerer på bakgrunn av disse prosjektene kort datatilfang og metoder benyttet i forbindelse med utarbeidelsen av dette kapitlet.

4-1: Datakilder og sentrale referanseprosjekter

	Type data og metode:					
	Kvanti- tativ spørre- under- søkelse	Struktu- rerte kvalita- tive in- terv- juer ¹⁷	Åpne kvalita- tive in- terv- juer ¹⁸	Prosess data ¹⁹	Doku- ment- stu- dier ²⁰	Littera- tur- studier
Prosjekter:						
1. Nettverksstyring		Ja			Ja	Ja
2. Regional samhandling		Ja			Ja	Ja
3. Hvem kan styre?	Ja				Ja	Ja
4. Regionalt lederskap					Ja	Ja
5. Scenarier 2029		Ja	Ja	Ja	Ja	
6. Regionplan Agder				Ja	Ja	Ja
7. Mulighetsstudie	Ja	Ja	Ja		ja	Ja

Tabellen viser at datakilder for dette kapitlet i hovedsak er kvalitative intervjudata og dokumentdata. Intervjuene er i tillegg til forfatteren foretatt av samarbeidspartnere på de nevnte prosjekter (se vedlegg til kapittel 4 og referanseliste). Detaljerte og spesifikke resultater fra intervjuene kan gjenfinnes ved å konsultere publikasjonene knyttet til prosjektene. I dette kapitlet vil noen hovedfunn bli presentert og diskutert i 4.4 og 4.5.

¹⁷ Intervjuer med intervjuguide

¹⁸ Intervjuer uten intervjuguide el. kun tematisk

¹⁹ Personlig deltakelse og dialog

²⁰ Offisielle saksdokumenter, planer, utredninger oa.

I det neste vil det bli redegjort for sentrale begreper og forutsetninger for analysen og underkapitlet vil bli avsluttet med en operasjonalisering av hva vi kan forstå med termen regional utviklingsmodell.

4.3 Mot en teori om regional utvikling

Regional utviklings- og innovasjonsteori har i økende grad de siste 10-15 årene fremhevet betydningen som samhandling og den relasjonelle dimensjonen har for regional innovasjon, utvikling og planlegging (Dicken 1994; Dicken og Malmberg 2001; Graham og Healey 1999; Healey 2006; Storper og Venables 2004). I særlig grad har betydningen av nettverk og den relasjonelle dimensjonen blitt fremhevet som sentral faktor for å forstå hvorfor noen regioner tilsynelatende lykkes bedre enn andre regioner med regional utvikling (Ennals og Johnsen 2012; Porter 1998a, 1998b, 2003). Teoretiseringer om dette har fått betegnelsen TIM (territorial innovation models) til disse tilhører teori om: innovative miljø, industrielle distrikter, regionale innovasjonssystemer, nye industrielle rom, lokale produksjonssystemer, lærende regioner, med mer (Moulaert og Sekia 2003). Den selvstendige betydningen som samhandling har for innovasjon og regional utvikling har også blitt manifestert i norske regioner gjennom flere FoU-programmer som klyngeprogrammene Arena og NCE, regionale forskningsfond (RFF), regionale utviklingsprogrammer (RUP), sentre for forskningsbasert innovasjon (SFI), Brukerstyrt innovasjonsarena (BIA), Brukerstyrt innovasjonsprosjekt (BIP), Kompetanseprosjekter for næringslivet (KMB), programmet for kommersialisering av FoU-resultater (FORNY) og det regionale innovasjonsprogrammet VRI. VRI har eksplisitt som en av sine hovedmålsettinger å stimulere til samhandling og økt kunnskapsflyt mellom bedrifter, forskningsmiljøer og offentlige aktører (Forskningsrådet 2012; Furre et al. 2012).

I tillegg til forskningsteorier og FoU-programmer er samhandling ofte trukket frem av de regionale utviklingsaktørene selv som viktig for å kunne klare å skape effektive samarbeidsrelasjoner på tvers av institusjons-, administrative og territoriale grenser. Hvem som er de regionale utviklingsaktørene forstås her bredt og vil typisk inkludere aktører og institusjoner som involverer seg i politikktutvikling og aktiviteter som inkluderer andre offentlige institusjoner, bedrifter, kommuner, etc. enn den man selv representerer. Slik sett er bedriftsutvikling ikke regional utvikling, mens industri- eller næringsutvikling er det, utvikling av en skole er ikke regional utvikling, mens utvikling av et læringsnettverk mellom skoler for eksempel gjennom et regionråd eller et partnerskap er det, osv. Teorier som spesifikt studerer tematikk knyttet til samhandling og styring av nettverk omtales ofte som governance teorier eller nettverksstyringsteorier. Sentralt for disse analytiske verktøyene er

å fortolke styringsprosesser i regioner som ofte går utenom og på tvers av formelle organisasjoner og markedsstyrte prosesser (Grabher og Powell 2004; Powell 1990). Governance teoriene, som ofte har utspring i organisasjonsfaglig og statsvitenskapelig forskning, har dermed her en skjæringsflate mot regional planlegging og den innovasjonsfaglige forskningen.

Noe forenklet kan man si at de territorielle innovasjonsteoriene (TIM) fremhever betydningen av nettverk, tillit og sosial kapital for å skape ønskede utviklingsprosesser mens governance teoriene har fremhevet styrings-, demokrati-, og maktdimensjonene. I det videre skal vi forstå disse to teorigruppene som komplementære i forhold til å forstå hva vi legger i begrepet regional utviklingsmodell. Vi skal på denne bakgrunn forenkle noe og avgrense oss til å si at den regionale utviklingsmodellen inneholder to hoveddimensjoner; *regional samhandling* og *regional ledelse*.

Men før vi drøfter mer om innholdet i begrepene regional samhandling og regional ledelse må vi forstå mer av hva som er målet og mulighetsrommet for regionale utviklingsprosesser. For å forstå dette bedre kan vi benytte oss av en distinksjon som ofte brukes i geografifaget der man skiller mellom ulike typer av ressurser: *de materielle* (fysiske objekter; for eksempel en vei, befolkning, industri, etc.), *de immaterielle* (ikke fysiske objekter; for eksempel en transportplan, kulturelle og politiske holdninger hos befolkningen, kunnskap, etc.) og *de relasjonelle* (det som eksisterer i kraft av at det skaper nettverk mellom aktører; tillit, makt, samhandling, ledelse, sosial læring, etc.). Et viktig perspektivskifte innenfor den regionale utviklingslitteraturen har vært tendensen til at man i mindre grad fokuser på materielle forhold og i stadig økende grad har fokusert på de immaterielle og relasjonelle (Bathelt og Glückler 2005). Storper og Venables (2004) skriver følgende om dette:

[...], theories of agglomeration have progressively turned away from physical transport costs as their causal mechanism and have come to concentrate on immaterial transactions, those which focus on the transmission and exchange of information, knowledge and ideas; cities are increasingly conceived of as places where immaterial exchanges are facilitated, which leads cities to be propitious to the creation of new knowledge, and hence to be centers of innovation. Cities used to be centers of agglomeration of material production; now the motor force of agglomerations is the production and communication of ideas, knowledge and information.

Videre kan vi se for oss at en teori om regional utvikling må skille mellom det som befinner seg innenfor og det som befinner seg utenfor regionen. Vi bruker i det videre følgende begrep om dette skillet: *Eksogen*; materielle, immaterielle og relasjonelle ressurser som er territorielt eksterne til regionen,

for eksempel nasjonalt eller globalt. *Endogen*; materielle, immaterielle og relasjonelle ressurser som er territorielt interne til regionen, for eksempel regionalt eller lokalt. Allen Scott og Michael Storper betoner betydningen av endogene forhold på denne måten: ”Many of the endogenous conditions underlying local economic development and facilitating entry into the world economy are cultural or institutional, in the specific sense that they entail the formation of routines of economic behaviour that potentiate and shape activities such as production, entrepreneurship and innovation” (Scott og Storper 2003: 586-587). Vi kan på bakgrunn av de elementene vi så langt har introdusert også kombinere dem i følgende oversikt:

4-1: Typologi av de regionale utviklingsressursene²¹

		Ressursens lokalitet	
		<i>Eksogen</i> (nasjonal/global)	<i>Endogen</i> (regional/lokal)
Type ressurser	<i>Materielle</i>	Nasjonale eiendommer, naturressurser mv.	Befolkningsstruktur, topografi, næringsstruktur, infrastruktur, mv.
	<i>Immaterielle</i>	For eksempel den norske trepartsmodellen	Politiske, kulturelle, og institusjonelle trekk ved regionen, mv.
	<i>Relasjonelle</i>	For eksempel relasjonen stat-region	Regional utviklingsmodell (regional samhandling og regional ledelse)

Typologien over de regionale utviklingsressursene synliggjør at det er de relasjonelle ressurser som er endogene til regionen som danner utgangspunkt for vår teoretisering knyttet til den regionale utviklingsmodellen. Det er i møtet mellom regionale utviklingsaktører at politikk, verdigrunnlag, mål, strategier, handlinger, aksjoner og institusjonaliserte praksiser skapes. Enten som et resultat av at de regionale utviklingsaktørene autonomt samhandler gjennom nedenfra og opp prosesser eller at det legges til rette for dette gjennom at det initieres av en regional ledelsesfunksjon; som ovenfra og ned prosesser (Pike, Rodrigues-Pose, og Tomaney 2007; Pike, Tomaney, og Rodrigues-Pose 2011).

Gitt premisset om at det er møtet mellom de regionale utviklingsaktørene som generer handling og skaperkraft lokalt kan vi forstå utvikling og påvirkning av de endogene materielle og immaterielle ressurser som avhengige

²¹ Tilpasset fra (Normann, et al. 2013)

variabler til den regionale utviklingsmodellen, de eksogene ressursene som kontekst- eller mellomliggende variabler og følgelig de endogene relasjonelle som uavhengige variabler. Dette er et premiss som har solid dekning i den internasjonale forskningslitteraturen på regionale utviklingsprosesser, der poenget med at det er den lokale og regionale tilpasningen til egne ressurser som er avgjørende for fremgangen til de regionale utviklingsstrategiene og i mindre grad regionens evne til å ta i bruk de moteriktige utviklingskonseptene, terminologien eller politikken. Franz Tödtling og Michaela Trippel skriver for eksempel:

Innovation has moved to the foreground in regional policy in the last decade. Concrete policies were shaped by “best practice models” derived from high-tech areas and well performing regions. These are often applied in a similar way across many types of regions. Here an attempt is made to show that there is no “ideal model” for innovation policy as innovation activities differ strongly between central, peripheral and old industrial areas (Tödtling og Trippel 2005: 1203).

I det videre skal vi derfor begrense diskusjonen til å handle om begrepene regional ledelse og regional samhandling og diskutere hvordan disse endogene ressursene kan tilpasses og utnyttes regionalt.

4.3.1 Regional ledelse

Regionalt lederskap, ledelse og styring av regionale nettverksprosesser, kan skilles fra administrativ og politisk myndighetsutøvelse ved at den forutsettes utøvd på tvers av sektorer, institusjonsgrenser og samfunnsfærer (Normann 2013; Normann, et al. 2013). I Norge er det fylkeskommunene som formelt er tiltenkt rollen som regionale ledere. Kommunalkomiteen skrev våren 2002 i sin innstilling til stortinget følgende: ”Kommunal- og regionaldepartementet ser det som naturlig at fylkeskommunene i arbeidet med regionale utviklingsprogram tar lederskapet og de nødvendige initiativ for å videreutvikle de regionale partnerskapene” (Innst.S.nr.268 2001-2002). I St.meld.nr.12 (2006–2007) ble denne rollen ytterligere presisert: ”Fylkeskommunens rolle som utviklingsaktør innebærer at den har ansvar for å etablere møteplasser, etablere og lede regionale partnerskap, sette dagsorden og identifisere problemstillinger knyttet til regional utvikling, inngå i nettverk og ha dialog med brukergrupper”.

I praksis er det likevel ikke slik at det regionale lederskapet nødvendigvis utøves av fylkeskommunen, og heller ikke at det utøves på samme måte og i samme omfang i alle norske regioner (Hidle og Normann 2013; Normann 2013; Normann, et al. 2013). Noen regioner kjennetegnes for eksempel ved

at det er de store bykommunene som i praksis utøver lederskapet, i andre regioner kan det være hjørnesteinsbedriften eller staten. Regionalt lederskap kan dermed være både eksogent og endogent til regionen. Vi kan også se for oss at regional ledelse er omfattende, for eksempel at det utøves både direkte og indirekte på en rekke regionale politikkområder. Motsatt kan vi se for oss at regional ledelse er fraværende eller mer begrenset der det kun utøves i forbindelse med spesifikke saksfelt eller at det har liten praktisk innflytelse. Internasjonalt og nasjonalt finner vi mange eksempler på at regional ledelse kan være delt mellom flere aktører og institusjoner og der den regionale ledelsen utøves av partnerskapslignende koalisjoner. I slike koalisjoner som utøver regionalt lederskap finner vi ofte at tung representasjon fra deler av næringsliv, politikk og FoU-miljøer (Benneworth, Charles, Hodgson, og Humphrey 2007; Lyngstad 2003; Normann 2007a; Normann, et al. 2013; Sotarauta 2005; Teräs 2008).

4.3.2 Regional samhandling

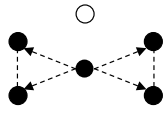
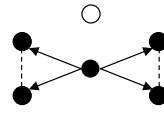
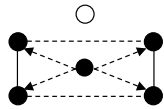
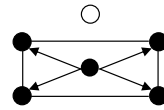
Regionalt lederskap kan analytisk og i praksis skilles fra regional samhandling, på samme måte som arbeidsmiljøet blant medarbeidere i en virksomhet kan skilles fra ledelsen av den samme virksomheten (Normann, et al. 2013). Regional samhandling betegner regionale utviklingsaktørers selvstendige motivasjon og kapasitet til å ta initiativ, koordinere og planlegge aktiviteter og prosesser sammen med andre regionale utviklingsaktører. Vi kan her skille mellom den samhandling som skjer innenfor regionale delsystemer og den som foregår i regionen som helhet (mellom regionale delsystemer). Med regionale delsystem forstår vi regionale utviklingsinitiativer som er avgrenset til en spesifikk sak/prosjekt eller sektor, for eksempel et regionalt klyngeprosjekt, et konkret samarbeid mellom en høyere utdanningsinstitusjon og en bedriftsgruppering, et samarbeid mellom lokale myndigheter med en statlig helseinstitusjon, IKSer og regionråd mv. Med samhandling i hele regionen kan vi forstå regionale utviklingsaktørers selvstendige evne og kapasitet til å samarbeide på tvers av regionale delsystemer. For eksempel i hvilken grad regionale utviklingsaktører i praksis har et integrert og helhetlig perspektiv på regional utvikling. I regioner der regionale utviklingsaktører klarer å integrere diverse perspektiver og preferanser og opptre samlet, for eksempel i forhold til statlige myndigheter, vil typisk være kjennetegnet med en omfattende regional samhandlingsevne. Mens regioner der regionale utviklingsaktører ikke har motivasjon eller evne til å samhandle på tvers av regionale delsystemer og/eller der man har lite samhandling innenfor regionale delsystemer vil vi kunne betegne som å ha en begrenset regional samhandling. Regionalt lederskap og regional samhandling blir, slik vi har forstått det her, sentrale men ulike dimensjoner for å forstå hvordan og i hvilket omfang re-

gionene utnytter sine relasjonelle ressurser for å skape nye og utvikle eksisterende materielle og immaterielle ressurser.

4.3.3 Analysemodell

Vi kan på bakgrunn av dette konstruere en analysemodell for regional utvikling basert på de endogene relasjonelle ressursene ”regional samhandling” og ”regional ledelse” og kople disse med de dikotome verdiene ”begrenset” og ”omfattende” i en firefeltstabel.

4-2: Analyseramme regional utviklingsmodell^{22,23}

		REGIONAL LEDELSE	
		Begrenset	Omfattende
REGIONAL SAMHANDLING	Begrenset	<p>Region kjennetegnet ved svak utnyttelse av regionale ressurser og med store utfordringer knyttet til utvikling/omstilling. Regionale aktører kan i noen grad handle koordinert og integrerende innenfor regionale delsystemer men i liten grad på tvers av disse.</p> 	<p>Region kjennetegnet ved en ovenfra og ned styring av regionale ressurser. Men svakt utviklede regionale delsystemer gjør at denne styringen kun har begrenset effekt.</p>
	Omfattende	<p>Region kjennetegnet ved en nedenfra og opp utnyttelse av regionale ressurser. Regionen har godt utviklede og autonome regionale delsystemer der aktører evner å handle koordinert og integrerende. Det vil også i noen grad være samhandling på tvers av regionale delsystemer. Men dette arbeidet får i liten grad noen addisjonalitet fra et regionalt lederskap.</p> 	<p>Region kjennetegnet ved en forhandlet balanse mellom en regional ledelse og regionale delsystemer. Regionen har god utnyttelse av regionale ressurser og stor kapasitet for utvikling/omstilling. Regionale aktører handler koordinert, effektivt og integrerende både innenfor og på tvers av regionale delsystemer.</p>

Vi bruker regionbegrepet for å signalisere at det som diskuteres er en type utvikling som ikke foregår innenfor en klart definert administrativ grense, for eksempel en kommune eller en fylkesgrense. I forlengelsen av dette ligger det ofte at det er snakk om utvikling som heller ikke er klart avgrenset til en samfunnsfære. Det vil for eksempel ofte være snakk om utviklingspro-

²² Fra (Normann, et al. 2013)

²³ Figur forklaring: Piler = regional ledelse; linjer = samhandling, stiplet linje/pil = begrenset omfang; hel linje/pil = omfattende omfang; horisontale linjer = hele regionen; vertikale linjer = regionale delsystemer; sentralt punkt = endogen regional ledelse; tomt sentral punkt = eksogen regional ledelse.

sesser som krysser sfærene for det private, det offentlige og det frivillige. For det tredje impliserer ofte regional utvikling at vi også krysser institusjonelle og organisatoriske grenser mellom akademia, staten, bedrifter, virkemiddelapparat, osv. Av en slik beskrivelse av hva en region er fremgår det at eventuelle modeller for utvikling her vil beskrive et system som kan være relativt omfattende, komplekst, samt ha mange ulike typer av aktører, interesser og kunnskaper representert. En komplett og fyllestgjørende diskusjon av regional utviklingsmodell i lys av data fra norske regioner i Norge ville derfor være svært omfattende. Den videre diskusjonen avgrenses derfor kun til å beskrive tema som er særskilt relevante i forhold til å fortolke det ut i fra det analytiske rammeverket som er skissert over.

4.4 Agderregionen

Agderregionen slik den beskrives her representerer i stor grad forfatterens fortolkning av komplekse prosesser slik de fortøner seg rundt årsskiftet 2012/13. Studier av regionale utviklingsprosesser er som å skyte på ”bevegelige mål”, regioner endrer seg kontinuerlig, noen ganger hurtig og noen ganger over lengre tidsintervaller. Regionanalyser og vurderinger er derfor i stor grad ferskvare.

Agderregionen består av to fylker Aust-Agder og Vest-Agder og 30 kommuner. Agderregionen har en befolkning på ca. 286 000 som tilsvarer ca. 5,7 % av landets befolkning. Den største bo- og arbeidsmarkedsregionen er Kristiansandsregionen som i 2012 hadde en samlet befolkning på nesten 130 000 personer. Kristiansand kommune med noe over 83 000 innbyggere huser dermed 63 % av innbyggerne i Kristiansandsregionen. Et karakteristisk trekk ved Agderregionen er den består av flere mindre regioner som har relativt ulik nærings- og befolkningsstruktur. Dette har bidratt til spenninger mellom øst (Arendalsregionen) og vest (Kristiansandsregionen), samt mellom den befolkningstette kyststripen og et tynt befolket men geografisk omfattende innland. Karakteristisk for Agderregionen er at den ikke har en byregion som er så stor at den åpenbart dominerer andre regionale sentra.

I 2007 fikk Høgskolen i Agder status som universitet, og har etter dette økt studenttallet fra ca. 7000 til ca. 10 000. Universitetet i Agder (UiA) har campus i Kristiansand og i Grimstad. Agderregionen kjennetegnes ved å ha færre kompetansekrevende arbeidsplasser en andre norske regioner. Kristiansandsregionen som er den mest kunnskapsintensive regionen på Agder har for eksempel kun 9 % sysselsatte i kunnskapsnæringer, mens tilsvarende tall for Oslo er 21 %, Bergen 14 % og Stavanger 16 % (Blomgren, Gjelsvik, og Holmen 2011). Politisk og kulturelt er regionen heller ikke homogen, Kris-

tiansandsregionen og Vest-Agder kjennetegnes typisk ved at partiene KrF og Høyre dominerer mens Arbeiderpartiet tradisjonelt har stått sterkere i Arendal og Aust-Agder. Viktige næringer i regionen er energikrevende prosessindustri, leverandør industri til olje- og gassnæringer, maritime næringer og handelsnæringen.

På Agder er det flere regionale samarbeidsfora, en lang rekke IKSer og fem regionråd; Lindesnesregionen, Listerregionen, Setesdalsregionen, Kristiansandsregionen (Knutepunkt Sørlandet) og Østre Agder (Arendalsregionen), hvor kommunene samarbeider politisk og administrativt om regional utvikling knyttet til næringspolitikk, utdanning, helse, samferdsel med mer.

På Agder har det i løpet av de siste seks-syv årene blitt etablert flere nettverksamarbeid innenfor viktige regionale næringer som alle har som mål å øke kompetanse-, innovasjons-, og endringsevnen. Dette inkluderer Arena Eyde nettverket som er en organisering av prosessindustri bedriftene på Agder, Arena USUS som organiserer reiselivsnæringen, Arena fritidsbåt som organiserer småbåtindustrien, Arena Digin som organiserer IKT industrien og NCE Node som organiserer leverandørindustri bedrifter innenfor olje- og gassnæringen. I tillegg til dette er maritime næringer viktige i regionen.

UiA har som en av sine tre hovedstrategier, i tillegg til forskning og undervisning, å være en regional utviklingsaktør. Eksempler på dette er UiAs involvering i VRI Agder der man gjennom ulike typer av mobilitetsprosjekter samarbeider med bedrifter i regionen. UiA samarbeider også med virksomheter ved at studenter på Bachelor og Master nivå kan skrive oppgaver som tar utgangspunkt i utfordringer som virksomheten står ovenfor. En annen type samarbeid som universitet har med virksomhetene i regionen er knyttet til ulike typer av FoU-samarbeid. For eksempel at UiA er partnere med bedrifter i større nasjonale og internasjonale forskningsprosjekter, UiA samarbeider p.t. med NODE klyngen om utvikling av en SFI. Det institusjonelt mest omfattende samarbeidet er imidlertid knyttet til de profesjonsrettede utdanningene ved UiA. Dette gjelder for eksempel økonomisk og administrative utdanninger, helsefaglige utdanninger, lærerutdanning med mer (Normann og Johnsen 2011). Men det er også etablert konkrete utdanninger i samarbeid med regionale næringer. Et eksempel på dette er ingeniørutdanning i mekatronikk som er et samarbeid med blant annet NCE NODE. Andre eksempler er reiselivsutdanning ved UiA som server USUS bedriftene, og IKT utdanningene som server Digin bedriftene.

Eyde-nettverket som ble etablert i 2007, gikk i 2012 inn i en forlenget prosjektfase i Arena programmet hvor man vil arbeide for videre å øke kompe-

tanse og endringskapasiteten i klyngen. Nettverket har hatt ett tett samarbeid med regionale partnere slik som UiA, Teknova, Agderforskning, samt fylkene og Innovasjon Norge mfl. Eyde er også i en fase hvor man er i dialog med Universitetet på Agder om etablering av nye og samordning av eksisterende utdanningsprogrammer. Det direkte forskningssamarbeidet med UiA er p.t. begrenset. Bedrifter i Eyde nettverket var sammen med noen av NODE bedriftene og UiA pådrivere for opprettelsen av et Teknologisk forskningsinstitutt i regionen (Teknova). Samarbeid om utvikling av et industrielt testanlegg er også under arbeid.

Den regionale samhandlingen på Agder foregår typisk innenfor regionale delsystemer, dette gjelder spesielt for regionale klyngeprosjekter, men også for en-til-en samarbeid mellom offentlige aktører som kommuner, fylkeskommuner og Universitet og sentrale virksomheter. Den regionale samhandlingen er kun i svært begrenset grad manifestert som gjennomgripende nedenfra og opp organisering av de regionale utviklingsaktørene. Typisk for organisering av regionalt utviklingsarbeid på Agder er at folkevalgte aktører spiller en passiv og delegerende rolle. Slik at sentrale utviklingsinstitusjoner i regionen har styrer og styreledere som relativt autonomt og ukoordinert utvikler strategier, prioriteringer og handlingsplaner. Dette er en utfordring som ikke er knyttet til enkeltaktørenes evne eller kapasitet for å samhandle, men til regionens kapasitet til å koordinere og lede regionale utviklingstiltak på tvers av administrative og geografiske grenser (Hidle og Normann 2013; Normann og Johnsen 2011).

Agderregionen representerer en annen samhandlingsmodell enn den vi for eksempel finner i Rogaland og Stavangerregionen. I Stavangerregionen er det i større grad en direkte politisk styring og koordinering av mange av institusjonene i det regionale innovasjonssystemet (Hidle og Normann 2013; Normann 2013).

I den grad Agderregionen har en regional ledelse utgjøres denne av de to fylkeskommunene. På Agder er fylkeskommunens rolle som regional leder i praksis delt mellom fylkene. Dette lederskapet manifesteres i hovedsak gjennom arbeidet med Regionplan Agder 2020, der man har forankret fem hovedmålsettinger for regionen knyttet til klima, attraktivitet, utdanning, samferdsel og kultur. Arbeidet med å operasjonalisere disse hovedmålsettingene er p.t. pågående og har enda kun hatt begrenset effekt knyttet til å virke koordinerende på andre regionale delsystemer. Et annet område hvor regional lederskap blir utøvd på Agder er gjennom at fylkeskommunene i noen grad samarbeider om noen disponeringer knyttet til RUP midler. Dette gjelder særskilt finansiering av de regionale klyngeprosjektene, enkelte pro-

sjekter, samt arbeidet med Regionplan Agder 2020. Fylkeskommunes arbeid er i liten grad koordinert med strategiutvikling i andre sentrale regionale utviklingsaktører som RFF, Aust-Agder utviklings- og kompetansefond, Sørlandets kompetansefond, Cultiva, KNAS, Kristiansand kommune, mfl. Et illustrativt eksempel på dette er knyttet til ledelsen og sammensetningen av Sørlandsutvalget som ble opprettet av NHD og KR D i 2011. Her ble 15 regionale aktører på Agder invitert til ett 2-årig arbeid for å utrede hvordan Sørlandet kan videreutvikle næringslivet i regionen. Dette arbeidet ble ledet av rektor ved UiA men var uten deltakelse fra fylkeskommunene²⁴.

I sum fremstår det regionale lederskapet på Agder som utydelig og fragmentert. Det vil for eksempel si at bruk av offentlige regionale utviklingsmidler i begrenset grad er koordinert gjennom en enhetlig og helhetlig regional utviklingsstrategi som virker på tvers av administrative- og institusjonelle grenser, regionale delsystemer og governance institusjoner. En effekt av dette er at innovasjonsaktørene rapporterer at de bruker for mye av begrensede ressurser på å koordinere og konkurrere regionalt (Normann og Johnsen 2011).

4.5 Analyse

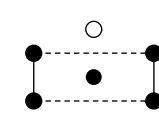
I et tidligere arbeid om temaet ble det sett på regionale utviklingsprosesser på Agder fra ca. 1990 frem til ca. 2003. I denne perioden ble det gjennomført et omfattende regionaliseringsprosjekt som institusjonaliserte et effektivt samarbeid mellom de to fylkeskommunene og kommunene på Agder. I denne perioden ble grunnlaget for og etableringen av store og komplekse prosesser gjennomført. For eksempel firfeltsvei mellom Kristiansand og Grimstad, etablering av Universitetet i Agder, opprettelsen av utviklings og kompetansefond i Aust-Agder, Sørlandets kompetansefond, Cultiva, fusjonering av kraftforetak og salg av Agder Energi.

Disse prosessene var institusjonalisert som et samarbeid mellom regionale utviklingsaktører og forankret i partnerskapene Agderrådet og Sydspissen (Normann 2007b). Nå 10-år etter skulle man kanskje forvente at regionen hadde bygget på disse suksessene og at samhandling både i regionale delsystemer og på tvers av disse var kombinert med en regional ledelse som gjorde at regionen var bedre rustet enn noen gang til å møte krevende omstillings- og utviklingsutfordringer (Norman 2011). Det er imidlertid ikke dette som har skjedd. Men bildet er heller ikke svart-hvitt.

²⁴<http://www.regjeringen.no/nb/dep/nhd/pressecenter/pressemeldinger/2011/giske-og-navarsete-lanserer-sorlandsutva.html?id=652771>

En tydelig endring har vært at regionen nå har flere sterke regionale delsystemer enn den hadde for 10-år siden. Dette kan vi observere ved at Agderregionen har flere offentlig-offentlig samarbeid som fungerer på en rimelig god og profesjonell måte (Jacobsen og mfl 2010). Agderregionen har også fått etablert flere vellykkede regionale klyngeorganisasjoner som ledes og samhandler på en kompetent måte, Universitetet i Agder samarbeider systematisk med ulike deler av regionens næringsliv og spiller i økende grad en viktig rolle i regionen. Likevel er det som var kjennetegnet ved regional utvikling på Agder på 1990-tallet og begynnelsen av 2000-tallet den overordnede og regionale samhandlingen svekket. Det er i dag få eller ingen prosjekter av den type som tidligere mobiliserte regionale utviklingsaktører til å samhandle på tvers av institusjonsgrenser. Sammenliknet med andre regioner har regionen heller ikke noen tydelig regional ledelse som kan ivareta denne funksjonen.

4-3: Regional ledelse og samhandling på Agder

		REGIONAL LEDELSE
		Regionen har ingen klart definert regional ledelse. I den grad denne er i ferd med å vokse frem utøves den i fellesskap mellom de to fylkeskommunene
REGIONAL SAMHANDLING	Regional samhandling foregår i hovedsak innenfor regionale delsystemer og er her ofte omfattende. Regionalt foregår samhandling kun i begrenset grad mellom regionale delsystemer	 <p>Agderregionen: "Nedenfra og opp modell med begrenset regional ledelse"</p>

Agderregionen kjennetegnes derfor i dag ved omfattende og godt utviklede samhandlingsressurser innenfor visse regionale delsystemer. Dette finner vi for eksempel særlig innenfor regionale klyngeprosjekter på Agder, mellom UiA og sentrale næringer i regionen og mellom kommuner innenfor noen av bo- og arbeidsmarkedsregionene på Agder. Samhandlingen mellom regionale delsystemer på Agder som på 1990-tallet og begynnelsen av 2000-tallet var omfattende (Normann 2007a), er på begynnelsen av dette ti-året begrenset (Hidle og Normann 2013; Terås 2009). Regionale delsystemer er derfor kun i begrenset grad koordinerte og styrte. I Agderregionen er det ikke en institusjon, aktør eller partnerskap som utøver et omfattende og aktivt regionalt lederskap. De institusjonene som kommer nærmest å inneha en slik rolle er det lederskapet som utføres av Vest-Agder og Aust-Agder fylkeskommune i fellesskap. Dette er i særlig grad knyttet til arbeidet med regionplan 2020 og bruk av RUP-midler (regionale utviklingsprosjekt). Men dette arbeidet har

p.t. ikke blitt manifestert som en omfattende og koordinerende regional ledelsespraksis.

Tilsvarende analyser av regionale utviklingsmodeller i Finnmark, Rogaland og Hordaland viser at det i Norge i dag er stor variasjon knyttet til hvordan regionene utnytter sine relasjonelle ressurser. Rogaland kjennetegnes for eksempel ved en endogen og sterk regional ledelse, sterk samhandling i regionale delsystemer, og sterk regional samhandling. Hordaland kjennetegnes ved svak regional ledelse, men sterk samhandling i regionale delsystemer, samt noe regional samhandling på tvers av regionale delsystemer. Finnmark kjennetegnes ved eksogen regional ledelse (staten), sterk samhandling i noen regionale delsystemer, svak i andre, samt svak regional samhandling. Dette er karakteristisk for en institusjonelt tynn region og hvor staten og eksogene aktører ivaretar nasjonale interesser gjennom direkte intervensjoner. I forhold til regional utviklingsteori er det derfor Rogaland og Stavangerregionen av de fire som representerer den mest optimale modellen siden man her har en slags balanse mellom nedenfra og opp og ovenfra og ned prosesser regionalt (Pike, et al. 2011). I tillegg har man her fordelene av at man har en bærekraftig regional ledelse, i den forstand at den vil fornyes, som ikke er knyttet til en person eller en gruppering men til et formelt folkevalgt embete (Hidle og Normann 2013; Normann 2013).

Vi kan ikke, kun med bakgrunn av de data som er presentert i dette kapitlet, si at det er en *direkte* sammenheng mellom regional innovasjonsevne og hvordan samhandlingsressurser i norske regioner utnyttes. Det vi på bakgrunn av teori antar er at kontrollert for materielle og immaterielle ressurser har regioner som utnytter sine relasjonelle ressurser på en god måte et fordelaktig utgangspunkt i forhold regioner som ikke utnytter sine relasjonelle ressurser med henhold til å øke den regionale innovasjonsevnen; skape og utvikle innovative bedrifter, offentlig sektor og FoU-institusjoner.

En region som det er naturlig å sammenlikne Agderregionen med er Rogaland og prosessene i Stavangerregionen. Her utspant mange parallelle prosesser til de som foregikk på Agder i samme tidsperiode (Hidle og Normann 2013; Normann 2007b). Den store forskjellen mellom regionene knytter seg i hovedsak til hvor det regionale lederskapet institusjonelt var forankret. I Stavangerregionen og Rogaland har og hadde dette lederskapet utspring i ordførerembetet i Stavanger. På Agder besto det regionale lederskapet en koalisjon av aktører som delte perspektiver og visjoner for utvikling av regionen. I Stavangerregionen og Rogaland har man frem til i dag hatt kontinuitet og fornyelse av det regionale lederskapet. I Agderregionen ble det regionale lederskapet etter hvert fragmentert og usynlig (Normann 2013).

Konsekvensen av dette er at Agderregionen har regionale delsystemer som fungerer like effektivt som i andre regioner men mangler en dimensjon knyttet til overordnet regional styring og samhandling. Dette er sannsynligvis en av de største enkeltutfordringene for en region som står overfor betydelige omstillingsutfordringer de neste 20-årene knyttet både til næringsutvikling og omstilling i offentlig sektor.(Gjelsvik, et al. 2012).

4.6 Oppsummering

I dette kapitlet har vi diskutert hva som kan forstås med termen *regional utviklingsmodell*, hva som kjennetegner den regionale utviklingsmodellen på Agder, hvordan den regionale utviklingsmodellen på Agder skiller seg fra tilsvarende modeller i andre regioner og til slutt i hvilken grad vi kan knytte en modell for regional utvikling til regionens evne til å stimulere innovasjonsevne og konkurransestykke i næringslivet samt understøtte omstillingsprosesser gjennom samarbeid mellom ulike regionale utviklingsaktører.

Når det gjelder det siste momentet har vi ikke presentert data eller et analytisk rammeverk som gjør at vi kan foreta en direkte kopling mellom karakteristika ved den regionale utviklingsmodellen og for eksempel innovasjonsevnen hos spesifikke bedrifter og næringer. Det vi har gjort er å vise at Agder har en spesifikk regional utviklingsmodell at denne modellen har distinkte trekk som gjør at den kan skilles fra tilsvarende modeller i andre regioner. Vi har også antydnet at i forhold til å gjennomføre regionale utviklingsprosjekter på en skala som går utover prosesser i spesifikke delsystemer så har Agdermodellen betydelige svakheter. Disse svakheterne er av en slik art at de i betydelig grad svekker regionens evne til å møte omstillingsutfordringer som regionen vil møte de kommende årene.

Tilsvarende analyse som er foretatt for Agderregionen ble som nevnt over også gjennomført i Hordaland og Bergensregionen (Normann, et al. 2013). Her fant vi at denne regionen på samme måte som Agderregionen mangler en dimensjon knyttet til regional ledelse. Men vi vurderer at dette ikke representerer en betydelig utfordring for Hordaland og Bergensregionen mens det gjør det for Agderregionen. Årsaken er skala-forskjellen mellom regionene. Der hvor Hordaland og Bergensregionen har mange komplementære og tunge regionale utviklingsaktører for eksempel innenfor FoU med for eksempel NHH, UiB, HiB, og mange nasjonale og internasjonale institutter har Agderregionen i prinsippet kun en institusjon (UiA) som regionalt skal ivareta alle funksjonene som Hordaland og Bergensregionen har mange til å dekke. En annen måte å si dette på er at der store regioner har råd til å trå feil fordi andre vil trå til, så har små regioner ikke råd til å trå feil fordi ingen

andre kan trå til. Slik sett må kravene og behovene for regional ledelse og regional samhandling være større i institusjonelt tynne enn i institusjonelt tykke regioner.

4.7 Referanser

- Aust-Agder fylkeskommune, & Vest-Agder fylkeskommune. (2009). Regionplan Agder 2020. Hentet fra <http://www.regionplanagder.no/>
- Bathelt, H., & Glückler, J. (2005) "Resources in economic geography: from substantive concepts towards a relational perspective" *Environment and Planning A*, 37 (9): 1545–1563.
- Benneworth, P., Charles, D., Hodgson, C., & Humphrey, L. (2007) Leadership and the 'regional innovation journey' in ordinary regions - A review of the literature. Newcastle: KITE, University of Newcastle.
- Blomgren, A., Gjelsvik, M., & Holmen, A. K. T. (2011) Verdiskapingsevnen i norske storbyregioner 2011. Stavanger: IRIS.
- Dicken, P. (1994) "The Local Embeddedness of Transnational Corporations" i A. Amin & N. Thrift (red.) *Globalization, institutions, and regional development in Europe* (ss. 23-45). Oxford: Oxford University Press.
- Dicken, P., & Malmberg, A. (2001) "Firms in Territories: A Relational Perspective" *Economic Geography*, 77 (4): 345-363.
- Ennals, J. R., & Johnsen, H. C. G. (red.). (2012). *Creating Collaborative Advantage: Innovation and Knowledge Creation in Regional Economies*. Farnham: Gower.
- Forskningsrådet. (2012) *Høringsutkast til programplan VRI - Virkemidler for regional FoU- og innovasjon – innovasjon gjennom samhandling (versjon per 3.12.12)*. Oslo: Forskningsrådet.
- Furre, H., Horrigmo, A. M. J., Flatnes, A., Hansen, T. B., Brastad, B., & Moodysson, J. (2012) *Alle skal med!? Midtveisevaluering av Virkemidler for Regional FoU og Innovasjon (VRI)*. Kristiansand: Oxford Research.
- Gjelsvik, M., Berrefjord, O., Farsund, A. A., Hidle, K., Leknes, E., Normann, R. H., & SR-Bank. (2012). Scenarier 2029 - Bergensregionen, Haugalandet, Stavangerregionen og Kristiansandsregionen. Hentet fra <http://www.scenarier2029.no/>
- Grabher, G., & Powell, W. W. (2004) "Introduction" i G. Grabher & W. W. Powell (red.) *Networks - Volume I* (ss. xi-xxx). Cheltenham: Edward Elgar.
- Graham, S., & Healey, P. (1999) "Relational concepts of space and place. Issues for planning theory and practice" *European Planning Studies*, 7 (5): 623-646.

- Gundersen, F., & Onsager, K. (2011) Regional innovasjon og næringsutvikling. Oslo: NIBR.
- Healey, P. (2006) *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies* (2nd ed.). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hidle, K., & Normann, R. H. (2013) "Who Can Govern? Comparing Network Governance Leadership in Two Norwegian City-Regions" *European Planning Studies*, 21 (2): 115–130. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/09654313.2012.722924>
- Innst.S.nr.268. (2001-2002). *Innstilling fra kommunalkomiteen om nye oppgaver for lokaldemokratiet - regionalt og lokalt nivå St.meld. nr. 19 (2001-2002)*. Oslo: Statens forvaltningstjeneste - Informasjonsforvaltning.
- Jacobsen, D. I., & mfl. (2010) Evaluering av interkommunalt samarbeid etter kommunelovens § 27 – omfang, organisering og virkemåte. Kristiansand: Universitetet i Agder.
- Johnsen, H. C. G., & Normann, R. H. (red.). (2012). *Utfordringer og muligheter på Agder. Innspill til diskusjon om regional utvikling og regional planstrategi*. (Prosjektrapport nr. 9/2012). Kristiansand: Agderforskning.
- Lyngstad, R. (2003) *Makt og avmakt i kommunepolitikken : rammer, aktører og ideologi i det lokale folkestyret*. Bergen: Fagbokforl.
- Moulaert, F., & Sekia, F. (2003) "Territorial Innovation Models: A Critical Survey" *Regional Studies*, 37 (3): 289-302.
- Norman, V. D. (2011) "...men at man noget vil" *Motmakt og regional utvikling. Eit ordskifte om ei balansert og mangfaldig utvikling i heile Noreg* (ss. 8-11). Oslo: Kommunal- og regionaldepartementet.
- Normann, R. H. (2007a) *Democracy in Development – A Critical View on Regional Governance*. Avhandling. Institutt for industriell økonomi og teknologiledelse. Trondheim: NTNU.
- Normann, R. H. (2007b) *Democracy in Development – A Critical View on Regional Governance, Theses at NTNU nr. 88*. Trondheim: Norwegian University of Science and Technology.
- Normann, R. H. (2013) "Regional Leadership – a Systemic View" *Systemic Practice and Action Research*, 26 (1): 23-38. doi: <http://dx.doi.org/DOI:10.1080/09654313.2012.722924>
- Normann, R. H., Abelsen, B., Eikeland, S., Farsund, A. A., Fosse, J. K., Hidle, K., & Kvidal, T. (2013) "Regional samhandling for innovasjon" i B. Abelsen, S.-E. Jakobsen & A. Isaksen (red.) *Innovasjon - organisasjon, region og politikk*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk (kommende).
- Normann, R. H., & Fosse, J. K. (2013) "Nettverksstyring av klyngeprosjekter" i B. Abelsen, S.-E. Jakobsen & A. Isaksen (red.)

- Innovasjon - organisasjon, region og politikk*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk (kommende).
- Normann, R. H., & Johnsen, H. C. G. (2011) Mulighetsstudie for "Technology Transfer Office"-funksjonen ved Universitetet i Agder - En utredning for Universitetet i Agder. Kristiansand: Agderforskning.
- Normann, R. H., & Johnsen, H. C. G. (2013) "Developing the 'Third Place' – The Collaborative Roles of Universities in Territorial Knowledge Creation" i R. Sugden, M. Valania & J. R. Wilson (red.) *Leadership and Cooperation in Academia : Reflecting on the Roles and Responsibilities of University Faculty and Management* (ss. 197-215). Cheltenham: Edward Elgar.
- Pike, A., Rodrigues-Pose, A., & Tomaney, J. (2007) "What Kind of Local and Regional Development and for Whom?" *Regional Studies*, 41 (9): 1253-1269.
- Pike, A., Tomaney, J., & Rodrigues-Pose, A. (2011) *Handbook of local and regional development*. London: Routledge.
- Porter, M. E. (1998a) "Clusters and the new economics of competition" *Harvard Business Review*, 76 (6): 77–90.
- Porter, M. E. (1998b) *On competition*. Boston: Harvard Business School.
- Porter, M. E. (2003) "The economic performance of regions" *Regional Studies*, 37 (6/7): 549–578.
- Powell, W. W. (1990) "Neither market nor hierarchy: Network forms of organization" *Research in Organizational Behavior*, 12: 295–336.
- Scott, A., & Storper, M. (2003) "Regions, Globalization, Development" *Regional Studies*, 37 (6&7): 549-578.
- Sotarauta, M. (2005) "Shared leadership and dynamic capabilities in regional development" i I. Sagan & H. Halkier (red.) *Regionalism Contested: Institution, Society and Governance* (ss. 53–72). Cornwall: Ashgate.
- St.meld.nr.12. (2006–2007). *Regionale fortrinn – regional framtid*. Oslo: KRD.
- Storper, M., & Venables, J. A. (2004) "Buzz: face-to-face contact and the urban economy" *Journal of Economic Geography*, 4 (4): 351-370.
- Teräs, J. (2008) *Regional Science-Based Clusters. A Case Study of three European Concentrations*. Oulu: University of Oulu.
- Teräs, J. (2009) "Institutions and governance" i J. Potter & G. Miranda (red.) *Entrepreneurship and the Innovation System of the Agder Region, Norway. A Review by the Local Economic and Employment Development (LEED) Programme of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)* (ss. 225–260). Paris: OECD.
- Tödttling, F., & Trippel, M. (2005) "One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach" *Research Policy*, 34 (8): 1203–1219.

5 Vedlegg

Vedlegg kapittel 2: Næringskoder – Agder mot andre regioner

5-1: Hele landet - oversikt over total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011²⁵

Kode:	Beskrivelse av industrikoden:	Antall bedrifter	Drifts inntekter	Driftsresultat	Antall ansatte
09*	Tjenester tilknyttet bergverksdrift	380	109 963 696	12 100 224	30 729
10*	Produksjon av Nærings-, - og nytelsesmidler	3 736	236 510 653	11 559 383	31 592
16*	Produksjon av trelast og varer av tre, kork, etc.	3 302	43 270 178	1 226 819	12 920
20*	Produksjon av kjemikalier og kjemiske produkter	234	161 533 941	7 385 056	11 436
22000-23999	Produksjon av gummi- og plastprodukter/ etc.	904	53 094 297	2 057 017	15 368
24000-25999	Produksjon av metaller og metallvarer, unntatt maskin	1 750	241 165 393	18 333 292	32 435
26000-27999	Produksjon av datamaskiner og elektroniske produkter	664	49 262 375	2 674 570	14 024
28000-29999	Produksjon av maskiner og utstyr til generell bruk	1 047	94 470 208	9 198 554	22 274
30*	Produksjon av andre transportmidler	434	167 204 182	12 243 180	24 364
33*	Annen industriproduksjon	1 134	57 718 932	2 568 906	16 143
41000-43999	Oppføring av bygninger og anleggsvirksomhet	20 000	282 104 231	14 860 724	115 709
50*	Sjøfart	2 262	297 642 889	9 460 340	31 756
52*	Lagring og andre tjenester tilknyttet transport	1 935	98 241 691	9 146 604	21 761
55000-56999	Overnattings-, - og serveringsvirksomhet	7 036	103 056 365	6 026 968	75 272
58*	Forlagsvirksomhet	1 850	70 909 060	6 003 358	22 037
59*	Film, video, - og fjernsynsproduksjon, musikk etc.	1 088	11 200 857	600 550	3 119
61000-63999	Telekommunikasjon / Informasjonsteknologitjeneste	6 426	302 988 748	30 369 637	52 394
64000-66999	Finansierings-, - forsikringsvirksomhet / Pensjon	17 095	742 266 493	207243448	73 645
70000-73999	Hovedkontortjenester, adm. rådgivning / Arkitekt/ FoU	17 476	326 364 930	24 461 293	68 013
77000-78999	Utleie og leasingvirksomhet / Arbeidskrafttjenester	3 646	268 352 819	13 296 741	68 060
79*	Reisebyrå- og reisearrangørvirksomhet, etc.	1 259	18 096 869	1 395 847	5 086
82*	Annen forretningsmessig tjenesteyting	4 234	148 589 692	6 780 401	13 282
90000-91999	Kunstnerisk virksomhet, underholdning, kultur, museer	1 227	8 591 675	272 379	4 842
SUM		99 119	3 892 600 174	409 265 291	766 261

²⁵ For bank og finans er filter på AS/ASA tatt bort for å få med Sparebankene

5-1: Rogaland - oversikt over total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011²⁶

Kode:	Beskrivelse av industrikoden:	Antall be- drifter	Drifts inn- tekter	Drifts re- sultat -	Antall an- satte
09*	Tjenester tilknyttet bergverksdrift	159	66 330 769	6 933 911	22 406
10*	Produksjon av Nærings-, og nytelsesmid- ler	156	24 815 992	901 829	3 011
16*	Produksjon av trelast og varer av tre, kork, etc.	67	2 509 148	130 396	1 400
20*	Produksjon av kjemikalier og kjemiske produkter	11	80 495	-231	29
22000- 23999	Produksjon av gummi- og plastprodukter/ etc.	77	2 476 160	83 280	1 011
24000- 25999	Produksjon av metaller og metallvarer, unntatt maskin	242	9 148 938	14 841	3 442
26000- 27999	Produksjon av datamaskiner og elektro- niske produkter	63	3 362 347	-55 489	1 350
28000- 29999	Produksjon av maskiner og utstyr til ge- nerell bruk,	142	8 760 340	198 449	2 482
30*	Produksjon av andre transportmidler	53	15 604 936	1 030 424	7 846
33*	Annen industriproduksjon	139	16 435 940	777 374	2 135
41000- 43999	Oppføring av bygninger og anleggsvirk- somhet	2 615	41 090 761	3 010 660	15 689
50*	Sjøfart	358	28 687 470	691 784	5 789
52*	Lagring og andre tjenester tilknyttet transport	135	6 848 826	575 770	1 354
55000- 56999	Overnattings-, og serveringsvirksomhet	534	8 748 420	121 845	8 465
58*	Forlagsvirksomhet	97	2 196 175	181 283	1 267
59*	Film, video, - og fjernsynsproduksjon, musikk etc.	58	214 660	13 423	166
61000- 63999	Telekommunikasjon / Informasjonstekno- logitjenester	419	7 217 855	1 178 797	3 105
64000- 66999	Finansierings-, - forsikringsvirksomhet / Pensjonskasser	1 772	21022395	6128544	4636
70000- 73999	Hovedkontortjenester, adm. rådgivning / Arkitekt/ FoU	1 961	33284056	3986249	7748
77000- 78999	Utleie og leasingvirksomhet / Arbeids- krafttjenester	492	17544619	1625699	3994
79*	Reisebyrå- og reisearrangørvirksomhet, etc.	75	415301	1781	179
82*	Annen forretningsmessig tjenesteyting	317	6273092	-37513	779
90000- 91999	Kunstnerisk virksomhet, underholdning, kultur, museer		355484	1540	380
SUM		9 942	323 424 179	27 494 646	98 663

²⁶ For bank og finans er filter på AS/ASA tatt bort for å få med Sparebankene.

5-2: Hordaland - oversikt over total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011²⁷

Kode:	Beskrivelse av industrikoden:	Antall bedrifter	Drifts inntekter	Drifts resultat	Antall ansatte
09*	Tjenester tilknyttet bergverksdrift	46	12 644 737	295 074	4 819
10*	Produksjon av Nærings-, - og nytelsesmidler	128	23 680 502	1 294 052	4 412
16*	Produksjon av trelast og varer av tre, kork, etc.	64	1 238 944	52 774	619
20*	Produksjon av kjemikalier og kjemiske produkter	17	2 074 132	-19 595	124
22000-23999	Produksjon av gummi- og plastprodukter/ etc.	69	1 619 985	57 740	758
24000-25999	Produksjon av metaller og metallvarer, unntatt maskin	187	7 441 887	364 414	3 153
26000-27999	Produksjon av datamaskiner og elektroniske produkter	59	2 583 540	-32 067	876
28000-29999	Produksjon av maskiner og utstyr til generell bruk,	116	16 420 244	1 777 830	3 316
30*	Produksjon av andre transportmidler	66	9 173 114	596 377	2 928
33*	Annen industriproduksjon	126	5 596 546	184 985	2 516
41000-43999	Oppføring av bygninger og anleggsvirksomhet	3 090	30 953 886	1 844 080	14 966
50*	Sjøfart	551	81 351 603	3 497 248	4 979
52*	Lagring og andre tjenester tilknyttet transport	213	11 164 618	482 886	1 365
55000-56999	Overnattings-, - og serveringsvirksomhet	590	2 207 166	181 896	1 909
58*	Forlagsvirksomhet	150	3 178 936	158 428	1 697
59*	Film, video, - og fjernsynsproduksjon, musikk etc.	80	3 587 215	407 093	201
61000-63999	Telekommunikasjon / Informasjonsteknologitjenester	496	5 340 425	187 251	2 795
64000-66999	Finansierings-, - forsikringsvirksomhet / Pensjonskasser	1 871	56956290	4250554	6709
70000-73999	Hovedkontortjenester, adm. rådgivning / Arkitekt/ FoU	1 685	20 988 320	1 903 470	6 203
77000-78999	Utleie og leasingvirksomhet / Arbeidskrafttjenester	414	6 207 365	464 345	5 449
79*	Reisebyrå- og reisearrangørvirksomhet, etc.	98	1 689 367	51 913	321
82*	Annen forretningsmessig tjenesteyting	329	10 649 059	745 340	534
90000-91999	Kunstnerisk virksomhet, underholdning, kultur, museer	88	396 521	-5 315	384
SUM		10 533	317 144 402	18 740 773	71 033

²⁷ For bank og finans er filter på AS/ASA tatt bort for å få med Sparebankene

5-3: Agder - oversikt over total på industrikodene inkludert i vårt utvalg for 2011²⁸

Kode:	Beskrivelse av industrikoden:	Antall bedrifter	Drifts-inntekter	Drifts-resultat	Antall Ansatte
09*	Tjenester tilknyttet bergverksdrift*	15	1 270 125	-466 546	458
10*	Produksjon av Nærings-, og nytelsesmidler	68	2 486 690	162 584	1 130
16*	Produksjon av trelast og varer av tre, kork, etc.	112	5 844 514	265 692	1 749
20*	Produksjon av kjemikalier og kjemiske produkter	12	1 733 428	-578 107	430
22000-23999	Produksjon av gummi- og plastprodukter/ etc.	54	3 541 423	-125 069	662
24000-25999	Produksjon av metaller og metallvarer, unntatt maskin	133	4 876 832	297 269	2 293
26000-27999	Produksjon av datamaskiner og elektroniske produkter	27	1 484 195	78 632	941
28000-29999	Produksjon av maskiner og utstyr til generell bruk,	70	30 175 898	5 246 568	4 154
30*	Produksjon av andre transportmidler	55	3 683 992	170 304	1 467
33*	Annen industriproduksjon	92	1 835 672	100 808	1 129
41000-43999	Oppføring av bygninger og anleggsvirksomhet	2 273	25 110 491	1 203 797	9 450
50*	Sjøfart	137	10 128 619	841 727	1 419
52*	Lagring og andre tjenester tilknyttet transport	118	2 431 517	68 435	1 453
55000-56999	Overnattings-, og serveringsvirksomhet	408	2 119 654	30 633	3 527
58*	Forlagsvirksomhet	70	1 366 754	120 301	592
59*	Film, video, - og fjernsynsproduksjon, musikk etc.	54	122 619	-32 949	132
61000-63999	Telekommunikasjon / Informasjonsteknologitjenester	279	1 785 005	37 141	1 009
64000-66999	Finansierings-, - forsikringsvirksomhet / Pensjonskasser	901	7 591 886	1 341 675	2 659
70000-73999	Hovedkontortjenester, adm. rådgivning / Arkitekt/ FoU	914	3 256 705	-139 174	1 870
77000-78999	Utleie og leasingvirksomhet / Arbeidskrafttjenester	194	2 378 680	153 055	1 298
79*	Reisebyrå- og reisearrangørvirksomhet, etc.	76	704 280	58 168	272
82*	Annen forretningsmessig tjenesteyting	166	2 829 047	-148 065	787
90000-91999	Kunstnerisk virksomhet, underholdning, kultur, museer	65	647 839	54 866	144
SUM		6 293	117 405 865	8 741 745	39 025

²⁸ For bank og finans er filter på AS/ASA tatt bort for å få med Sparebankene

Vedlegg kapittel 2: Underlagstabeller

5-4: Driftsinntekter (i 1000)

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	14 595 098	15 073 190	16 677 607	12 955 390	17 047 686	18 524 114
Olje & gass	15 195 754	24 016 190	34 790 188	38 408 769	32 120 163	31 007 107
Kultur & Næring	861 269	1 054 096	1 064 729	1 505 506	1 476 982	1 609 425
Fritidsbåt	2 046 759	2 336 181	2 078 486	1 274 642	1 377 969	1 432 990
IKT / Telecom	793 407	996 384	1 218 472	1 317 141	1 292 574	1 486 613
Mekanisk Industri	1 028 462	1 372 113	1 498 708	1 290 937	1 095 469	1 252 584
Sjøfart	7 179 708	6 797 672	7 699 622	7 134 140	8 917 369	10 654 096
Finansnæring	3 846 602	3 469 514	3 296 665	3 859 295	4 386 790	4 112 132
Bygg & Anlegg	6 817 779	8 382 769	9 961 796	9 279 894	10 333 603	11 148 996
Treforedling	2 800 172	3 361 933	3 256 323	2 872 148	3 118 798	3 215 281
Næring & Nytelse	1 213 381	1 294 710	1 384 168	1 475 477	1 501 684	1 590 248
Tjenesteytende	499 141	632 017	949 384	1 006 635	1 092 344	1 254 473
Sum	56 877 532	68 786 769	83 876 148	82 379 974	83 761 431	87 288 059

5-5: Balanse

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	23 631 182	26 648 866	36 415 545	39 121 361	40 752 322	38 038 344
Olje & gass	19 079 706	30 583 173	46 176 759	53 012 037	52 496 430	45 087 082
Kultur & Næring	627 804	791 021	950 256	1 204 345	1 194 578	1 407 012
Fritidsbåt	1 131 389	1 392 675	1 323 728	1 238 998	1 173 730	1 100 126
IKT / Telecom	647 188	792 223	802 500	789 664	836 746	916 504
Mekanisk Industri	540 656	666 403	744 857	732 109	637 391	663 291
Sjøfart	17 506 585	17 486 898	21 981 784	24 360 802	32 220 724	35 307 549
Finansnæring	74 477 776	81 748 779	98 369 279	108 541 023	113 481 952	130 410 547
Bygg & Anlegg	4 407 628	5 069 365	5 635 056	6 074 050	6 992 952	6 789 510
Treforedling	1 769 014	1 918 132	2 017 802	1 919 546	1 950 473	2 118 772
Næring & Nytelse	523 445	574 351	668 543	682 355	697 361	673 999
Tjenesteytende	755 715	1 055 013	943 677	1 013 578	1 168 479	1 306 573
Sum	145 098 088	168 726 899	216 029 786	238 689 868	253 603 138	263 819 309

5-6: Antall ansatte

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	3 675	3 570	3 583	4 103	4 160	4 257
Olje & gass	3 268	4 464	5 521	5 301	5 747	6 075
Kultur & Næring	878	1 060	1 143	1 543	1 403	1 436
Fritidsbåt	706	828	807	586	612	525
IKT / Telecom	971	1 142	1 149	1 171	1 210	1 289
Mekanisk Industri	713	875	885	877	842	863
Sjøfart	876	1 345	1 504	2 220	2 025	2 035
Finansnæring	1 528	1 548	1 571	1 547	1 545	1 543
Bygg & Anlegg	3 151	3 728	4 138	4 333	4 669	4 733
Treforedling	1 459	1 576	1 550	1 574	1 546	1 486
Næring & Nytelse	852	877	891	914	874	934
Tjenesteytende	477	565	628	689	682	733
Sum	18 553	21 578	23 370	24 858	25 315	25 909

5-7: Driftsresultat

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	3 516 814	3 249 420	3 667 941	-226 981	2 616 385	1 803 579
Olje & gass	1 150 211	2 275 355	4 872 028	5 756 992	4 834 496	5 035 383
Kultur & Næring	72 938	111 667	88 769	38 708	68 632	74 114
Fritidsbåt	117 342	97 724	14 562	-30 442	-26 962	-42 785
IKT / Telecom	45 860	64 027	63 044	77 168	81 717	90 311
Mekanisk Industri	74 745	126 287	97 794	57 201	26 643	20 882
Sjøfart	2 581 055	2 129 372	1 945 839	470 861	1 230 765	848 223
Finansnæring	641 252	970 771	905 747	601 909	1 282 321	958 625
Bygg & Anlegg	370 049	440 065	545 113	460 132	410 807	275 867
Treforedling	116 914	186 845	140 240	75 265	62 534	167 798
Næring & Nytelse	46 866	49 439	20 258	20 814	85 220	95 778
Tjenesteytende	38 770	44 464	14 876	35 861	40 354	40 265
Sum	8 772 816	9 745 436	12 376 211	7 337 488	10 712 912	9 368 040

5-8: Resultat før skatt

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	3 526 188	3 790 053	4 073 414	193 320	4 097 693	1 742 808
Olje & gass	1 189 022	2 626 418	3 853 805	6 166 499	4 874 266	5 693 093
Kultur & Næring	98 418	113 366	100 339	38 684	58 335	67 720
Fritidsbåt	109 743	86 203	15 235	-13 921	-39 434	-54 220
IKT / Telecom	76 056	83 015	84 205	105 492	104 393	74 948
Mekanisk Industri	67 581	117 912	95 624	43 139	21 134	19 098
Sjøfart	2 497 731	2 019 142	2 117 388	303 410	1 033 521	172 700
Finansnæring	1 009 244	952 115	526 228	891 337	1 189 077	817 477
Bygg & Anlegg	368 425	370 403	496 750	473 584	320 066	320 896
Treforedling	101 444	175 702	84 294	38 013	43 423	164 692
Næring & Nytelse	44 649	38 443	5 739	7 287	73 890	71 548
Tjenesteytende	30 620	4 047	12 121	30 121	-8 561	30 491
Sum	9 119 121	10 376 819	11 465 142	8 276 965	11 767 803	9 121 251

5-9: Maskiner og utstyr

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	5 111 022	7 207 072	8 372 489	8 027 450	9 373 665	10 806 239
Olje & gass	497 746	492 428	663 652	725 199	596 734	508 622
Kultur & Næring	92 194	96 789	105 631	199 205	135 055	155 638
Fritidsbåt	134 761	129 484	131 276	135 865	124 202	123 252
IKT / Telecom	13 263	17 066	40 111	47 749	54 923	48 764
Mekanisk Industri	59 407	67 590	122 958	122 728	82 050	75 421
Sjøfart	35 109	88 716	34 752	82 419	251 087	118 432
Finansnæring	132 723	140 810	162 114	160 541	163 447	191 416
Bygg & Anlegg	282 213	352 738	397 686	377 692	404 122	415 228
Treforedling	270 620	300 876	296 325	284 973	284 358	290 353
Næring & Nytelse	164 296	195 647	246 080	240 022	223 662	393 347
Tjenesteytende	38 551	46 017	58 155	46 751	45 287	59 161
Sum	6 831 905	9 135 233	10 631 229	10 450 594	11 738 592	13 185 873

5-10: Skip og rigger (korrigert for «uteligger»)

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	0	14 497	0	225 885	0	0
Olje & gass*	23	823 098	1 784 184	2 090 632	2 024 879	1 879 409
Kultur & Næring	13 317	44 181	49 130	47 263	44 128	42 683
Fritidsbåt	0	29 213	35 098	33 776	34 656	31 449
IKT / Telecom	0	0	0	0	0	0
Mekanisk Industri	0	0	0	0	0	0
Sjøfart	9 330 169	10 007 829	12 219 698	15 391 407	22 770 723	26 062 497
Finansnæring	1 235	1 112	703	344	204	0
Bygg & Anlegg	0	0	27	0	0	868
Treforedling	0	0	0	0	0	0
Næring & Nytelse	0	3 263	2 831	2 529	2 274	1 809
Tjenesteytende	0	762	8 478	9 109	8 353	7 680
Sum	9 344 744	10 923 955	14 100 149	17 800 945	24 885 217	28 026 395

5-11: FoU-investeringer

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	72 046	113 215	111 563	111 086	9 884	11 434
Olje & gass	64 585	152 922	187 360	250 245	301 081	261 652
Kultur & Næring	0	0	555	1 243	821	420
Fritidsbåt	3 784	3 992	4 391	4 584	3 960	1 286
IKT / Telecom	1 706	3 282	4 495	6 949	7 121	4 923
Mekanisk Industri	940	705	463	223	0	0
Sjøfart	169	284	10 025	7 520	5 013	2 506
Finansnæring	550	440	0	0	0	0
Bygg & Anlegg	0	0	0	0	0	0
Treforedling	2 335	2 411	5 357	7 213	5 629	3 647
Næring & Nytelse	1 205	1 096	1 021	1 428	1 253	163
Tjenesteytende	1 708	1 132	2 006	2 013	2 799	3 572
Sum	149 028	279 479	327 236	392 504	337 561	289 603

*Agderforskning***5-12: Patenter**

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	177 459	124 774	98 840	45 835	24 120	519 600
Olje & gass	70 623	73 053	37 215	61 167	13 898	10 973
Kultur & Næring	10 240	11 586	11 211	29 745	42 769	26 693
Fritidsbåt	948	3 484	3 021	4 558	4 095	3 632
IKT / Telecom	7 090	5 468	12 487	17 353	28 329	43 474
Mekanisk Industri	0	0	0	0	0	0
Sjøfart	0	0	30	30	8 786	10 092
Finansnæring	102 134	112 873	79 345	125 293	96 011	115 710
Bygg & Anlegg	1 500	3 834	3 129	7 307	9 710	8 362
Treforedling	1 838	3 952	5 501	3 494	524	387
Næring & Nytelse	0	0	0	212	244	163
Tjenesteytende	0	2 987	2 394	2 469	1 868	1 225
Sum	371 832	342 011	253 173	297 463	230 354	740 311

5-13: Omsetning per ansatt (median)

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	1 757	1 686	2 029	1 663	1 933	2 014
Olje & gass	2 156	2 162	2 589	2 443	1 656	2 598
Kultur & Næring	602	705	828	701	824	850
Fritidsbåt	2 694	2 063	1 927	1 592	1 657	2 052
IKT / Telecom	694	704	936	1 049	975	978
Mekanisk Industri	1 198	1 367	1 479	1 334	1 161	1 275
Sjøfart	320	638	726	752	740	830
Finansnæring	1 389	1 377	1 498	1 568	1 645	1 858
Bygg & Anlegg	1 596	1 794	2 031	1 798	1 958	2 089
Treforedling	1 693	1 874	1 894	1 584	1 659	1 813
Næring & Nytelse	890	1 025	980	967	1 107	1 205
Tjenesteytende	1 081	919	1 034	1 077	1 412	1 340
N inkludert	377	406	431	461	483	463

*Agderforskning***5-14: Kapitalintensitet**

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	0,62	0,57	0,46	0,33	0,42	0,49
Olje & gass	0,8	0,79	0,75	0,72	0,61	0,69
Kultur & Næring	1,37	1,33	1,12	1,25	1,24	1,14
Fritidsbåt	1,81	1,68	1,57	1,03	1,17	1,3
IKT / Telecom	1,23	1,26	1,52	1,67	1,54	1,62
Mekanisk Industri	1,9	2,06	2,01	1,76	1,72	1,89
Sjøfart	0,41	0,39	0,35	0,29	0,28	0,3
Finansnæring	0,05	0,04	0,03	0,04	0,04	0,03
Bygg & Anlegg	1,55	1,65	1,77	1,53	1,48	1,64
Treforedling	1,58	1,75	1,61	1,5	1,6	1,52
Næring & Nytelse	2,32	2,25	2,07	2,16	2,15	2,36
Tjenesteytende	0,66	0,6	1,01	0,99	0,93	0,96
N	378	406	430	460	482	468

5-15: Kassebeholdning

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	672 742	1 352 656	3 063 358	3 663 380	604 593	653 043
Olje & gass	6 441 946	8 785 794	1 805 346	2 245 935	2 412 523	3 399 972
Kultur & Næring	116 236	167 590	218 180	126 309	141 115	208 404
Fritidsbåt	118 894	167 556	152 957	196 040	127 956	111 373
IKT / Telecom	62 060	136 157	112 497	166 966	155 045	167 388
Mekanisk Industri	60 827	75 516	55 632	75 253	79 499	52 452
Sjøfart	4 624 290	3 668 206	4 819 842	4 327 765	4 727 195	4 150 689
Finansnæring	1 047 676	2 931 859	4 350 867	4 250 238	2 742 897	2 195 303
Bygg & Anlegg	321 605	575 489	625 471	897 635	648 242	586 149
Treforedling	143 809	177 700	142 241	153 888	195 656	234 135
Næring & Nytelse	39 083	35 447	32 692	68 045	92 430	94 814
Tjenesteytende	121 230	145 725	212 917	186 376	156 291	211 220
Sum	13 770 398	18 219 695	15 592 000	16 357 830	12 083 442	12 064 942

*Agderforskning***5-16: Egenkapital**

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	13 645 200	17 071 951	22 759 352	24 192 705	27 477 653	24 192 955
Olje & gass	4 228 035	7 591 993	10 420 400	16 743 622	14 587 228	14 562 801
Kultur & Næring	255 775	280 356	291 867	453 874	367 709	342 309
Fritidsbåt	490 168	576 120	605 464	560 003	533 431	505 249
IKT / Telecom	330 662	373 599	403 963	429 563	317 424	356 251
Mekanisk Industri	123 721	175 944	211 017	227 871	232 294	189 882
Sjøfart	8 064 132	7 147 698	8 934 773	10 945 532	13 749 807	14 365 344
Finansnæring	6 104 849	6 691 301	7 220 845	7 825 704	8 353 469	9 215 595
Bygg & Anlegg	1 139 181	1 116 211	1 225 005	1 338 475	1 583 145	1 600 451
Treforedling	681 093	718 571	762 168	757 142	709 430	762 618
Næring & Nytelse	150 413	156 540	153 558	182 387	196 074	202 951
Tjenesteytende	217 455	337 551	391 085	419 441	395 134	388 327
Sum	35 430 684	42 237 835	53 379 497	64 076 319	68 502 798	66 684 733

5-17: Egenkapitalandel i % av total balanse

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Prosessindustri	58 %	64 %	62 %	62 %	67 %	64 %
Olje & gass	22 %	25 %	23 %	32 %	28 %	32 %
Kultur & Næring	41 %	35 %	31 %	38 %	31 %	24 %
Fritidsbåt	43 %	41 %	46 %	45 %	45 %	46 %
IKT / Telecom	51 %	47 %	50 %	54 %	38 %	39 %
Mekanisk Industri	23 %	26 %	28 %	31 %	36 %	29 %
Sjøfart	46 %	41 %	41 %	45 %	43 %	41 %
Finansnæring	8 %	8 %	7 %	7 %	7 %	7 %
Bygg & Anlegg	26 %	22 %	22 %	22 %	23 %	24 %
Treforedling	39 %	37 %	38 %	39 %	36 %	36 %
Næring & Nytelse	29 %	27 %	23 %	27 %	28 %	30 %
Tjenesteytende	29 %	32 %	41 %	41 %	34 %	30 %
SUM	24 %	25 %	25 %	27 %	27 %	25 %

5-18: Rentebærende gjeld

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	683 822	1 448 125	4 229 117	6 664 990	6 271 299	7 453 548
Olje & gass	4 292 007	6 712 847	9 795 172	11 018 761	9 616 566	2 124 805
Kultur & Næring	145 005	257 971	321 331	395 374	460 812	589 228
Fritidsbåt	125 397	259 945	314 089	283 731	320 970	343 369
IKT / Telecom	22 908	122 925	49 177	24 088	39 340	93 447
Mekanisk Industri	143 990	139 131	199 250	199 336	141 357	143 759
Sjøfart	6 488 188	6 727 003	8 666 880	10 025 701	13 310 082	16 220 174
Finansnæring	3 714 440	5 670 152	7 150 528	17 144 245	15 051 831	13 741 392
Bygg & Anlegg	1 060 944	1 375 741	1 577 032	2 139 490	2 573 390	912 735
Treforedling	431 960	457 585	590 335	481 157	493 769	561 545
Næring & Nytelse	145 209	174 163	259 173	207 005	189 709	140 818
Tjenesteytende	277 506	175 777	239 669	294 686	392 731	461 702
Sum	17 531 376	23 521 365	33 391 753	48 878 564	48 861 856	42 786 522

5-19: Gjeldsgrad i % av total balanse

År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	3 %	5 %	12 %	17 %	15 %	20 %
Olje & gass	22 %	22 %	21 %	21 %	18 %	5 %
Kultur & Næring	23 %	33 %	34 %	33 %	39 %	42 %
Fritidsbåt	11 %	19 %	24 %	23 %	27 %	31 %
IKT / Telecom	4 %	16 %	6 %	3 %	5 %	10 %
Mekanisk Industri	27 %	21 %	27 %	27 %	22 %	22 %
Sjøfart	37 %	38 %	39 %	41 %	41 %	46 %
Finansnæring	5 %	7 %	7 %	16 %	13 %	11 %
Bygg & Anlegg	24 %	27 %	28 %	35 %	37 %	13 %
Treforedling	24 %	24 %	29 %	25 %	25 %	27 %
Næring & Nytelse	28 %	30 %	39 %	30 %	27 %	21 %
Tjenesteytende	37 %	17 %	25 %	29 %	34 %	35 %
SUM	12 %	14 %	15 %	20 %	19 %	16 %

Agderforskning

5-20: Utbytte

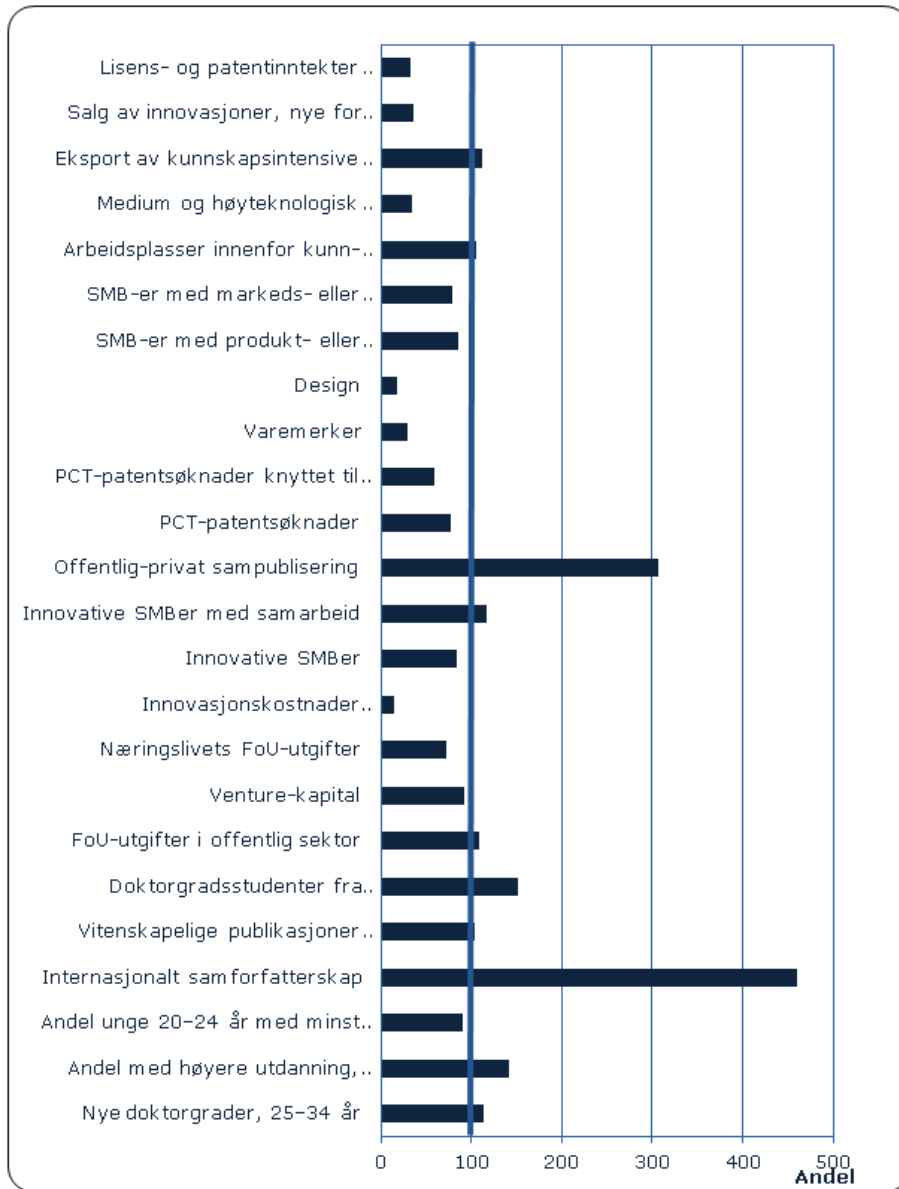
År:	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bransje:						
Prosessindustri	25 332	36 323	18 159	0	24 398	17 285
Olje & gass*	23 931	22 289	3 816	4 413	0	0
Kultur & Næring	34 197	44 621	77 500	6 107	19 871	29 084
Fritidsbåt	18 210	10 637	1 523	0	503	307
IKT / Telecom	3 409	22 502	28 796	22 443	4 780	81 822
Mekanisk Industri	15 378	23 132	7 800	7 413	1 900	27 047
Sjøfart	389 536	376 311	11 313	13 769	8 584	16 456
Finansnæring	144 331	75 286	14 746	10 843	15 692	14 058
Bygg & Anlegg	55 291	177 907	149 717	58 254	42 551	80 225
Treforedling	7 674	20 430	7 995	10 340	6 955	3 345
Næring & Nytelse	4 013	2 978	216	2 900	1 177	3 540
Tjenesteytende	8 706	14 002	6 652	11 552	9 859	14 370
Sum	730 008	826 418	328 233	148 034	136 270	287 539

Vedlegg kapittel 3: Kunnskap og innovasjon

I dette vedlegget vises figurer og tabeller som det henvises til i kapitlet om kunnskap og innovasjon.

I figuren nedenfor vises det hvordan Norge kommer ut i forhold til land som er med i EU. Figuren viser at med noen få unntak, som andel med doktorgrad og andel med høyere utdanning, så kommer Norge relativt sett dårligere ut. (Der Norge ligger over 100, er innsatsen over gjennomsnittet i EU. Der den er under 100 er innsatsen lavere.)

5-2: Norges relative nivå i Innovation Union Scoreboard 2011²⁹

²⁹ Kilde: Innovation Union Scoreboard 2011

5-21: Personer 16 år og over, etter utdanningsnivå og bostedskommune (økonomisk region), 2011³⁰

		Grunnskolenivå		Vgs. nivå		UH-nivå	
		%	Personer	%	Personer	%	Personer
NORGE		28,6	1 108 171	42,3	1 638 641	29,1	1 124 952
Økonomisk region	Kommune						
	Risør	30,5	1 702	46,5	2 599	23	1 284
	Gjerstad	39,3	779	46,6	923	14,1	280
Risør		34,9	2 481	46,6	3 522	18,6	1 564
	Arendal	28,4	9 570	44,5	14 984	27,1	9 143
	Grimstad	26,7	4 329	43,9	7 134	29,4	4 776
	Vegårshei	28,6	428	51,2	765	20,2	302
	Tvedestrand	29,6	1 419	48	2 303	22,4	1 075
	Froland	33,8	1 349	49,4	1 973	16,8	670
	Åmli	34,8	498	45,8	656	19,4	278
Arendal		30,3	17 593	47,1	5 697	22,5	16 244
	Lillesand	25,9	1 974	44,9	3 418	29,2	2 226
	Birkenes	31	1 133	48	1 754	21	769
Lillesand		28,5	1 133	46,5	5 172	25,1	2 995
	Bygland	25	250	51,4	513	23,6	236
	Bykle	23,4	176	45,7	344	30,9	232
	Evje og Hornnes	30,7	827	49	1 322	20,3	548
	Iveland	34,6	348	51,2	516	14,2	143
	Valle	27,3	281	51,5	529	21,2	218
Setesdal		28	1 882	49,8	1 902	22	1 377

Aust-Agder fylke: (utdanningsnivå etter økonomiske regioner)

- Det høyeste vgs. nivå (ca. 50 % av befolkningen) finnes i Setesdal
- Det høyeste UH-nivå (ca. 1/4 del) er i Lillesand.
- Det høyeste grunnskolenivå er i Risør (ca. 35 %) og det laveste UH-nivå med ca. 18,5 %.
- Alle økonomiske regioner ligger unner gjennomsnitt for Norge i henhold til UH-nivå.

Vest-Agder fylke: (utdanningsnivå etter økonomiske regioner)

³⁰ Kilde: SSB 2012

- Det **høyeste** vgs. nivå (mer enn 50 % av befolkningen) finnes i Lyngdal/Farsund og Flekkefjord. Det **laveste** er i Kristiansand.
- Det høyeste UH-nivå (ca. 1/4 del) er i Kristiansand. Det laveste UH-nivå er i Lyngdal/Farsund (19 %).
- Bare 1/4 av befolkningen i Kristiansand og Mandal kommunene har grunnskolenivå.

Vedlegg kapittel 4: Referanseprosjekter

1. *Nettverksstyring av klyngeprosjekter* (Normann og Fosse 2013). Dette er et delprosjekt i forskerprosjektet i VRI Agder om nettverksstyring. Prosjektet har blitt gjennomført i samarbeid mellom forskere fra Agderforskning og Høgskolen i Bergen. Prosjektet er relevant i forhold til KOV ved man i dette prosjektet blant annet har intervjuet i og kartlagt alle klyngeprosjekter i Agder og Hordaland samt intervjuet på deres samarbeid både internt i nettverket og eksternt (mellom klyngeprosjektet og andre regionale aktører, o.a.).
2. *Regional samhandling for innovasjon* (Normann et al. 2013). Dette er også et delprosjekt i forskerprosjektet i VRI Agder knyttet til nettverksstyring. Prosjektet har blitt gjennomført i samarbeid mellom forskere fra Agderforskning, Høgskolen i Bergen, Universitetet i Bergen, Universitetet i Stavanger, Norut Alta og Høgskolen i Finnmark. Dette prosjektet er relevant i forhold til KOV ved at det har gitt mulighet til å sammenlikne og identifisere ulikheter og likheter mellom norske regioner knyttet til deres utviklingsmodell.
3. *Hvem kan styre?* (Hidle og Normann 2013). Dette prosjektet ble utviklet i forsker prosjektet i VRI Agder og bygger på en lederholdningsundersøkelse som ble gjennomført i 2007 blant 1600 ledere i Rogaland og Agderfylkene. Dette prosjektet er relevant i forhold til KOV ved at det har bidratt til å identifisere bakgrunnen for den regionale ledelsen i Agderregionen/Kristiansandsregionen.
4. *Regionalt lederskap* (Normann 2013). Dette prosjektet ble utviklet i forsker prosjektet i VRI Agder og er relevant i forhold til KOV ved at det sammenlikner regionale lederskapspraksiser i Agder med tilsvarende praksiser i Finland mv. Hovedbidraget knytter seg imidlertid til drøftingen av regionale utviklingssystemers bærekraft vs. hvor det regionale lederskapet institusjonelt er forankret.
5. *Scenarier 2029* (Gjelsvik et al. 2012). Dette scenarieprosjektet omfattet byregionene Bergensregionen, Haugalandet, Stavangerregionen og Kristiansandsregionen og ble gjennomført i samarbeid mellom IRIS, Berrefjord & Thomassen og Agderforskning. Prosjektet var finansiert av SR-Bank og hadde en ramme på ca. 4 millioner. Prosjektet er relevant i forhold til KOV ved at det setter fokus på regionenes evne til å omsette scenarier til strategi og strategi til handling.
6. *Regionplan Agder 2020* (Johnsen og Normann 2012). Dette prosjektet ble utført på oppdrag fra Vest-Agder og Aust-Agder fylkeskommune i forbindelse med planarbeidet i fylket (Aust-Agder fylkeskommune og Vest-Agder fylkeskommune 2009). Arbeidet tok

utgangspunkt i Regionplan Agder 2020 og er relevant i forhold til KOV ved at det gav innspill til diskusjon om regional utvikling og regional planstrategi samt setter søkelyset på regional samhandling og regional ledelse i Agderregionen.

7. *Mulighetsstudie for "Technology Transfer Office"-funksjonen ved Universitetet i Agder* (Normann og Johnsen 2011; Normann og Johnsen 2013). Dette prosjektet ble utført på oppdrag fra Universitetet i Agder og Coventure i forbindelse med en utredning av UiA sin rolle i Forny programmet og kommersialisering av forskningsresultater fra UiA ansatte og studenter. Prosjektet er relevant i forhold til KOV ved at det genererte data på i hvilken grad innovasjonsaktører (bedrifter, virkemiddelapparat, FoU-institusjoner) ser behov for at regionale ledelses funksjoner utøves.

FoU-informasjon

Tittel:	Krise, omstilling og vekst – en regionanalyse av Sørlandet
Prosjektnr.:	1785
Oppdragets tittel:	Regionanalyse - Omstilling og Regional Vekst
Prosjektleder:	Kristin Wallevik
Forfattere:	Kristin Wallevik, Geir Jørgensen, Christine Svarstad Helge Hernes og Michael Ricke, James Karlsen, Bjørn Tore Flåten, Arne Isaksen, Romulo Pinheiro, Barbara Zyzak og Roger Henning Normann
Oppdragsgiver:	Aust- og Vest-Agder fylkeskommune, Kristiansand kommune, Skipskredittfondet
Rapporttype:	FoU-rapport
Rapport nr.:	1/2013
ISSN-nummer (pdf):	1892-0497
ISBN-nummer (pdf):	13: 978-82-7602-211-7
ISSN-nummer (trykk):	0803-8198
ISBN-nummer (trykk):	13: 978-82-7602-210-0
Tilgjengelighet:	Åpen
Emneord:	Næringsanalyse, Mittelstand, Hidden Champions, Kunnskapsintensitet, Regional ledelse, Regional samhandling
Sammendrag:	Rapporten er delt inn i tre hoveddeler. Kapittel to gir et overordnet bilde av tilstanden og trendene i næringslivet målt i noen objektive størrelser hentet fra offentlige kilder. Kapittel tre presenterer to spennende bedrifter som har vist seg meget omstillingsdyktige og som arbeider bevisst med å opprettholde konkurransekraften i sitt marked. Kapittel fire inneholder en analyse av den regionale utviklingsmodellen, med et spesielt fokus på modellen i Agder og om den har trekk ved seg som kan bidra til å styrke konkurransekraften for bedriftene i vår region. Til slutt presenterer vi en kort oppsummering av våre funn.

